

1986-10-01

þÿ • - ± • ã ä ¯ ± - ä ì¼ ç â 120 ç â - ä µ

þÿ “ á ·³ ì á¹ ç â ž µ½ ì à ç å » ç â

þÿ • ã ä ¯ ±

<http://hdl.handle.net/11728/8760>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΔΡΧ. 200

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ Ε' — ΤΟΜΟΣ 120^{ος} — ΤΕΥΧΟΣ 1422

Ἀθήναι, 1 Ὀκτωβρίου 1986

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
στὸν
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

1927

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΗΝ 1 ΚΑΙ ΣΤΙΣ 15 ΚΑΘΕ ΜΗΝΟΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ — ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Ὁδός Νίκης 16 — 105 57 - Ἀθήναι — Τηλ. 32.20.501

Προϊστάμενός Τυπογραφείου ΕΥΑΓ. Δ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ, Φωτομάρα 54, τηλ. 92.38.933

(Σύμφωνα με τόν Νόμο περί Τύπου).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ ..... Στο φίλο μου Π. Κ. (σονέτο).
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ ..... Παναγιώτης Κανελλόπουλος (ὁ ἔθνικὸς παιδαγωγός).
Ε. Ν. ΜΟΣΧΟΣ ..... Ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΚΑΛΛΙΑΣ ..... Ἡ «Ἱστορία τοῦ Ἑθρωπαϊκοῦ Πνεύματος».
Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ ..... Ἡ «Ἱστορία τοῦ Ἑθρωπαϊκοῦ Πνεύματος».
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ ..... Ἐνα πνευματικὸ γεγονός («Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑθρωπαϊκοῦ Πνεύματος»).

Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι ἀποχαιρετοῦν τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο :

ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Γ. Θ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ,
ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ, Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, ΓΙΩΡΓΗΣ ΚΟΤΣΙΡΑΣ, Α. Ε.
ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ, Δ. Π. ΠΑΠΑΔΙΤΣΑΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑ-
ΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ, ΑΘ. ΠΕΤΣΑΛΗΣ-ΔΙΟΜΗΔΗΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
ΣΑΧΙΝΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ,
Κ. Α. ΤΡΥΠΑΝΗΣ καὶ Θ. Δ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ.

ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ ..... Ὁ Σταχτής λύκος (ἀφήγημα).

Τὸ Δεκαπενθήμερο :

Τὰ Γεγονότα καὶ τὰ Ζητήματα (Στέργιος Δημοδής : Ὁ Ν. Λαπαθιώτης στὴν Ἐπικαιρότητα.) —
Ἐπικαιρότητες (Γιολάντα Πατεράκη : Ἡ τελευταία συνέντευξη.) — Τὸ Θέατρο (Ἄλκ. Μαργαρίτης :
Ἑβριπίδη «Ἡλέκτρα».) — Θεατρικὰ Παρασκήνια (Στάθης Σπηλιωτόπουλος : Πρωταγωνίστριες τοῦ
Γαλλικοῦ θεάτρου 18ου-19ου αἰώνα.) — Ἔρευνες (Γιολάντα Πατεράκη : Μελισσάνθη — Τηλέμαχος
Ἄλιβέρας.) — Τὰ Βιβλία (Ἐλευθέριος Πρεβελάκης : Theofanis G. Stavrou - Peter R. Weisensel, Russian
Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century, Columbus, Ohio (Slavica Pub-
lishers, Inc.) 1986, σσ. XLVIII + 926. — Κων. Γ. Μπόνης (Bonis) : Lexikon, des Mittelalters. — Ε. Ν.
Μόσχος : Ντάντε Ἀλιγκιέρι «Ἡ Θεία Κωμῶδια, ἀ' Κόλαση», μεταφρ. Γιωργή Κότσιρα. — Βασίλη
Μοσκόβη : «Τὸ μεθυσμένο παιδί». — Στέλιου Γεράνη : «Ἐνας εὐαίσθητος μποξέρ ποὺ ἔγινε ἀστράφιλα-
κας». — Λούλας Ἰερωνυμίδη : «Κι αὐτὸς ἀπὸ τὴ φυλὴ τῶν ἀνθρώπων». — Εἰρήνης Γ. Παπαϊωάννου :
«Ἡ τελευταία στροφή». — Τὰ Νέα Βιβλία. — Εἰδήσεις. — Περιοδικὰ κ' ἐφημερίδες. — Ἀλληλογραφία.

Ἐτοιμάζονται τὰ Ἀφιερώματα

στὸν

ΠΑΝΟ ΚΑΡΑΒΙΑ

καὶ στὸν

ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ

*

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ Ε' - 1986
ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 1 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1986

ΤΕΥΧΟΣ 1422

ΣΤΟ ΦΙΛΟ ΜΟΥ Π. Κ.

Ἄλλη φωνή σέ καλαμένο σῶμα,
μέ τὸ Θεὸ διαλέγεσαι καὶ φτάνεις
πέρα ἀπὸ τῆς ἐφτάχορδης πλεχτάνης
τοὺς κύκλους, ἴσκιος, στὸ ἔμπυρο τὸ δῶμα.

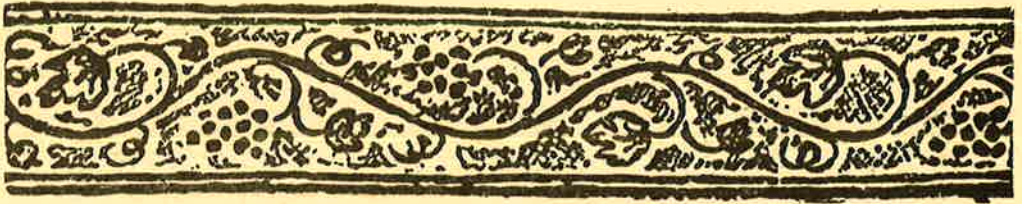
Ὁργῆς φωνή σέ πυργωμένο σῶμα,
μέ τὸ θνητὸ ποὺ μάχεσαι, νὰ γιάνης
τῆ σάρκα ἀπὸ τῆ λῶβα καὶ νὰ ράνης
τὸ φῶς, ὅπου ζωὴ σαλεύει ἀκόμα.

Μὰ ἢ τὰ ψηλὰ θωρεῖς ἢ πρὸς τὰ κάτω
γέρνεις στὸ χαλασμό, — μέ τοῦ καμάτου
τῆ θεία ὑπομονή, — ὡς φτάνει ἢ ἐσπέρα

κι' ὁ γλᾶρος κλαίει στὰ βράχια, κι' ἀχνοτρέμει
στο ἔρμο στρατὶ ξερὸ τ' ἀγκάθι ὡς πέρα,
σκυμμένος πᾶς ἐνάντια στὸ μελτέμι.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

(Ὁ ἔθνικὸς παιδαγωγὸς)

Ὁ μεγάλος νεκρὸς τῶν ἡμερῶν αὐτῶν εἶναι περισσότερο δικὸς μας, κι ἂς ἔγινε δυὸ φορές Πρωθυπουργὸς κι ἂς πέρασε ὅλη του τὴ ζωὴ μέσα στὴν ὀλέθρια πολιτικὴ ἀναταραχὴ τοῦ τόπου μας κι ἂς ἐπρόσφερε καὶ σ' αὐτὴν δυνάμεις ποὺ ἔπρεπε νὰ τίς εἶχε διαφυλάξει καὶ νὰ τίς διαθέσει γιὰ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία παρὰ γιὰ τὸ ἀνέβασμα τῶν πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν σὲ κάπως ἀνεκτὸ ἐπίπεδο.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἔχει ἀναφαίρετη τὴ σελίδα του στὴν πολιτικὴ μας Ἱστορία, ἀλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, κάτι πολὺ σπουδαιότερο : Εἶναι μορφή ἀπὸ τίς σημαντικότερες στὸν ἄλλο χῶρο, τὸν καθαρότερο, ἐκεῖ ποὺ ἔγινε καὶ γίνεται ὁ μεγάλος ἀγῶνας γιὰ τὸν πολιτισμὸ αὐτῆς τῆς χώρας, τῆς τόσο ταλαιπωρημένης, τῆς τόσο καθυστερημένης, τῆς τόσο κουρασμένης ἀπὸ τὰ ἀμαρτήματα μεγάλων καὶ μικρῶν κυβερνητῶν.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἀμαρτήματα, τὰ παλαιότερα, τὰ νεότερα, ἀκόμα καὶ τὰ χτεσινά, ἔζησε κι ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἐπάλεψε, ἐξόδεψε μερικὲς ἀπὸ τίς πολυτιμες δυνάμεις του, κι ἂν δὲν κατάφερε νὰ φέρει τὴν ἐξυγίανση ἐκείνη ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ καλύτερη ἔθνικὴ ζωὴ, ἐπρόβαλε ἕνα ΗΘΟΣ, ποὺ ὄχι μόνον κανεῖς καὶ ποτέ δὲν τὸ ἀμφισβήτησε ἀλλὰ μ' αὐτὸ μπορεῖ καὶ τώρα καὶ πάντα νὰ διδάσκει, νὰ ἀνεβάζει τὸν πολιτικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ μας βίον σὲ κάποια ποιότητα, σὲ κάποια ἀνθρωπιὰ, στὴν ἀρετὴ μὲ τίς ποικίλες μορφές της. Αὐτὸ τὸ ἦθος τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου τὸ εἶχα δεῖ ἀπὸ πολὺ κοντὰ καὶ τὸ εἶχα παρακολουθήσει καὶ σὲ δύσκολες ὥρες ἀλλὰ καὶ σὲ συνηθισμένα περιστατικά. Τὸ ἔθαύμασα ὅμως ἀπά-

νω σὲ μιὰ σκληρὴ δοκιμασία του. Γράφει σ' ἕνα κείμενό του, δημοσιευμένο στὴ «Νέα Ἐστία» (Χριστουγεννιάτικο τεῦχος τοῦ 1972, ἀφιερωμένο στὰ πενήντα χρόνια τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, σὲ ἐπιστολὴ του στὸν Ἡλία Βενέζη) :

«Στὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη εἶχε ἐπικρατήσῃ, μετὰ τὸ 1922, ἡ φήμη, ὅτι ὁ «μαῦρος καβαλλάρης» ἦταν φυγάς. Ἐγὼ ἤξερα, ὅτι δὲν ἦταν. Πολέμησε μὲ γενναίτητα καὶ ἡ μονάδα του δὲν διαλύθηκε στὴν ὑποχώρηση, δὲν ἔγινε ἀκέφαλη ἀγέλη. Ὅτι ἦταν ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅταν ἐκτελέσθηκε ὁ θεῖός μου*, δὲν ἦταν λόγος νὰ παρασυρθῶ ἀπὸ τυφλὸ πάθος, ἀπὸ ἐκδικητικὸ πνεῦμα καὶ νὰ υἱοθετήσω ἕνα ψέμα. Πῶς νὰ τὸ κάνουμε! — τέτοια εἶναι ἡ φύση μου. Καὶ πιστεύω, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Δημητρίου Γούναρη, τοῦ Δίκαιου Ἀριστείδη, δὲν εὐλογεῖ ὅσους υἱοθετοῦν ἄκριτα ἕνα ψέμα. Μπορεῖ νὰ μὴν ἤξερε, πρὶν δικασθεῖ καὶ καταδικασθεῖ, ποιά στάση εἶχε τηρήσει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922, ὁ Πλαστήρας. (Κι ἂς προσθέσω : ὄχι μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ κάποιοι ἄλλοι στρατιωτικοὶ ἡγῆτορες, ἀνάμεσά τους γενναῖοι βενιζελικοὶ καὶ ἀντιβενιζελικοί). Τώρα — ἐκεῖ, ὅπου βρίσκεται — πρέπει νὰ τὸ ξέρει.»

«Θὰ κάμω ἐδῶ καὶ μιὰν ἄλλη παρατήρηση, ποὺ μπορεῖ νὰναι διδακτικὴ γιὰ τοὺς σημερινούς ἢ αὐριανούς Ἑλληνας. Τὸν Πλαστήρα, ποὺ ἔχω τὸ αἶσθημα, ὅτι, ἂν περνοῦσε ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ χέρι του, θὰ ἀπέφευγε τὴν ἐκτέλεση τῶν Ἐξ, τὸν καλωσόρισα, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1944, σὰν ἄνδρα χρήσιμο,

* Ὁ Δημήτριος Γούναρης.

τὴν ὥρα ἐκείνη, στὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ποῦ εἶχε φθάσει στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ. Ἄλλοι — ἀνάμεσά τους καὶ κάμποσοι, ποῦ εἶχαν μεταβάλλει σὲ πολιτικὰ κερδοφόρο ἐπάγγελμα τὴ διατήρηση τοῦ ἀντιβενιζελικοῦ φανατισμοῦ, καὶ μὲ κατηγοροῦσαν γιὰ τὴ στάση μου ἀπέναντι τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἢ καὶ τοῦ Πλαστήρα — δέχθηκαν ἀσμένως, ὅταν αὐτὸ συνέφερε στὸ κόμμα τους (στὸ κόμμα, ὄχι στὸ Ἔθνος), τὴν πολιτικὴ συνεργασία μὲ ἄνδρες, ποῦ εἶχαν πρωτοστατήσει στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1922 καὶ ποῦ συνέβαλαν, στὰ παρασκήνια ἢ καὶ στὸ προσκήνιο, ἀποφασιστικώτερα ἀπὸ τὸν Πλαστήρα, τὴν ἐκτέλεση τῶν Ἐξ. Δὲν τοὺς κατηγορῶ. Μιμήθηκαν τὸν Λουδοβίκο τὸν δέκατον ὕγδο, ποῦ ἔκαμε ὑπουργό του, γιὰ τὸ συμφέρον

τοῦ «καθεστώτος», ἕναν ἀπὸ τοὺς «βασιλοκτόνους», τοὺς φονεῖς τοῦ ἀδελφοῦ του, τὸν Φουσέ. Ἄλλὰ ἄς μὴ κατηγοροῦν ἐμένα. Δὲν εἶναι ἀρετὴ ὁ φαρισαϊσμός.»

Δὲν ἔχω τὴν ἀντοχὴ νὰ γράψω περισσότερα, ἀπάνω ἀπὸ τὸν ἀνοιχτὸ τάφο τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ὅφειλω ὅμως νὰ δώσω σ' αὐτὲς τὶς σελίδες, πάλι ἀπὸ τὴ «Νέα Ἔστια», ἕνα μελέτημά μου γιὰ τὴν «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος». Ὅταν τὸ διάβασε ὁ Κανελλόπουλος, ἔμεινε σχεδὸν ἐκπληκτος. Ὅσα μοῦ εἶπε, φυσικὰ δὲ θὰ τὰ μεταφέρω ἐδῶ. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ κρύψω τοῦτο : Μὲ ἄφησε νὰ καταλάβω ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ Πρόλογος σὲ ἐπανέκδοση τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος».

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὸ γραφεῖο τοῦ σπιτιοῦ του (Ξενοκράτους, 15).

Ε. Ν. ΜΟΣΧΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Στὸ «Ἡμερολόγιό» του τῶν ἐτῶν 1942-1945 ποὺ μᾶς παρουσίασε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια σὲ βιβλίο ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ὁ χθεσινὸς μεγάλος νεκρὸς τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὑπάρχει καὶ ὁ ἐξῆς στοχασμὸς ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀναφέρεται καὶ στὸν ἴδιον : «Ὅσοι νιώθουν ὅτι οἱ ὥρες τῆς ἱστορίας χτυπᾶνε βαθειὰ μέσα τους, δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ τὸ δείχνουν καὶ νὰ παρασταίνουν τὸν ὠροδείκτη τῆς ἱστορίας... Δὲν ζιππάζονται... Εἶναι ταπεινοί...»

Τὸ στοχασμὸ αὐτὸν τὸν ἔγραψε ὁ Κανελλόπουλος ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς ἐξόριστης ἐλληνικῆς κυβέρνησης ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντηση ποὺ εἶχε μὲ τὸν Τσῶρτσιλ στὸ Κάιρο τὸ 1942, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τοῦ ταιριάζει. Γιατὶ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ὡς πολιτικός καὶ πνευματικὸς ἄνθρωπος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστα πρωθυπουργεψε (δύο φορές ἀπὸ 20 μέρες περίπου, τὸ 1945 καὶ τὸ 1967), ἐντούτοις, ἀσκώντας τὴν ἐξουσία γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβέρνησης, πολλές φορές, καὶ ἐπανειλημμένα ὡς ὑπουργός, ἐπικεφαλῆς διαφόρων ὑπουργείων, καὶ ὡς ὑπεύθυνος πολιτικός, ποὺ βρισκόταν πάντα στὸ προσκήνιο τῆς πολιτικῆς ζωῆς, καὶ ὡς ἀρχηγὸς μεγάλου κόμματος καὶ ὡς δεινὸς κοινοβουλευτικὸς ἄνδρας, ἀλλ' ἀκόμα καὶ ὡς διακεκριμένος πνευματικὸς ἄνθρωπος μὲ ἀνώτατες ἀκαδημαϊκὲς διακρίσεις (τὸ 1957 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν ἐξελέξε μέλος τῆς), ἔνωσε «οἱ ἥρωες τῆς ἱστορίας νὰ χτυπᾶνε βαθειὰ μέσα του», ἀλλ' αὐτὸ μὲ τὴν ἀγνότητα ποὺ τὸν διέκρινε καὶ τὴν προσήγεια ποὺ τὸν χαρακτήριζε, δὲν εἶχε καμιάν ἀνάγκη νὰ τὸ δεί-

χνει καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὑπῆρξε πάντοτε ἀπλὸς, ταπεινὸς καὶ καθόλου ζιππασμένος. Καὶ αὐτὸ ὀφειλόταν ὄχι μονάχα στὴν ἐμφυτη θὰ ἔλεγα λεπτότητα καὶ καλλιέργειά του καὶ στὴν οὐσιαστικὴ, τὴ βαθιὰ πνευματικότητά του, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνάμιξή του μὲ τὴν πολιτικὴ δὲν ἔγινε γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ προσωπικὲς φιλοδοξίες, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν τόπο, ὅπως αὐτὸς ἔκρινε καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὸς πίστευε. Ἀναμφισβήτητα λοιπὸν ἔνωσε καὶ αὐτὸς «τις ὥρες τῆς ἱστορίας νὰ χτυπᾶνε βαθειὰ μέσα του», ἀλλὰ αὐτὸ ποτέ του δὲν τὸ ἔδειξε καί, φυσικά, ποτέ του δὲ θέλησε νὰ παραστήσῃ τὸν ὠροδείκτη τῆς Ἱστορίας...

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία πολυμερῆς καὶ πολυδιάστατος καὶ ἐσωτερικὰ ἀνήσυχος, ὄχι ὅμως ἀνικανοποίητος, μὲ μιὰ βαθιὰ κατασταλαγμένη ἴσως συναίσθηση ματαιότητος καὶ μὲ μιὰ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ πίστη ἀσκητικὴ διάθεση, μὲ πλατιά ἀπὸ νέος ἐνδιαφέροντα, μὲ γερὰς σπουδὲς καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ξένα ὀνομαστὰ πνευματικὰ κέντρα καὶ μὲ μιὰ ἐκπληκτικὴ ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία, παράλληλα καὶ μ' ἓνα πλούσιο γιὰ τὴν ἡλικία του συγγραφικὸ ἔργο, πολὺ γρήγορα αἰστάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ. Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι στὴν ἀπόφασή του αὐτὴ ἔβάρυνε ἀποφασιστικὰ καὶ ἡ οἰκογενειακὴ του παράδοση (ἀφοῦ ὁ Δημήτριος Γούναρης ὑπῆρξε ἀδελφὸς τῆς μητέρας του), ἀλλὰ σίγουρα ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι παράγοντες ποὺ θὰ συνέβαλλαν στὸ νὰ πάρει τὴν ἀπόφασή νὰ πολιτευθεῖ. Ἦταν ὁ βαθιὰ ἐμπεδωμένος πατριωτισμὸς του, ἡ διάθεσή του νὰ προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στὸ κοινωνι-

κό σύνολο, ή προθυμία του ν' αναλαμβάνει σοβαρές ευθύνες, ή προσήλωσή του στο καθήκον, ή επιθυμία του νά ζήσει μέσα και όχι στο περιθώριο τής 'Ιστορίας.

* * *

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γεννήθηκε στην Πάτρα τὸ 1902. Ἀφοῦ ἐπεράτωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του στή γενέτειρά του, θά ἐγγραφεί τὸ 1919 στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιά νά συνεχίσει τίς σπουδές του, ὑστερ' ἀπὸ ἓνα χρόνο, στή Χαϊδελεβέργη, ὅπου παράλληλα θ' ἀρχίσει νά παρακολουθεῖ μαθήματα φιλοσοφίας (πού θά τὰ συνεχίσει ἀργότερα στὸ Μόναχο). Νεότατος, στήν ἡλικία τῶν 21 ἐτῶν, θά ἀναγορευτεῖ διδάκτορας τοῦ Δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελεβέργης. Ἀπὸ κεῖ και πέρα θά συνεχιστεῖ ραγδαία ἡ ἐξέλιξή του και θά γίνει στὰ 27 του χρόνια (τὸ 1929) ὑφηγητῆς τῆς κοινωνιολογίας στή Νομική Σχολή και στὰ 31 του χρόνια (τὸ 1933) μόνιμος καθηγητῆς στήν ἔκτακτη αὐτοτελῆ ἔδρα τῆς κοινωνιολογίας, πού εἶχε ἰδρυθεῖ τότε γιά πρώτη φορά στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

Ἀπὸ πολὺ νέος θ' ἀρχίσει τὸ συγγραφικὸ του στάδιο δημοσιεύοντας σημαντικότερες κοινωνιολογικὲς μελέτες, ἀλλ' ἀπὸ πολὺ νωρίς ἐπίσης, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση, τόσο νέος μάλιστα, τῶν σπουδῶν του στὸ ἐξωτερικό, θ' ἀρχίσει ν' ἀναμιγνύεται και στήν πολιτική, ἀναλαμβάνοντας, παρά τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας του, διάφορες θέσεις και ἀποστολές. Τὸ 1926 θά τὸν δοῦμε Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας στήν κυβέρνηση τοῦ Ἀλεξ. Ζαῖμη, τὸ 1930 μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Ἐργασίας τῆς Γενεύης, τὸ 1932 Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τὸ 1934 μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ι.Κ.Α. Παράλληλα θά συνεχιστεῖ ἡ ἀκαταπόνητη προσήλωσή του στήν ἐπιστήμη τῆς κοινωνιολογίας, πού τόσο ἀγάπησε.

Οἱ κοινωνιολογικὲς συγγραφές του διακρίνονται γιά τὴν ὀξύνοιά τους, τὴν πλήρη ἐνημερότητά τους πάνω στὰ πιδ πρόσφατα ἐπιστημονικὰ πορίσματα και τὴ διατύπωση κριτικῶν προσωπικῶν ἀπόψεων, ἀλλὰ και γιά

τὴ σαφήνειά τους, σὲ μιὰ κρυστάλλινῃ διαύγειας γλώσσα (σὲ μιὰ καθαρεύουσα πλούσια, εὐλύγιστη και γιά τοῦτο ἔλκυστική). Τὰ κυριότερα ἐπιστημονικὰ ἔργα του εἶναι : «Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν» τὸ 1926, «Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων» τὸ 1927, «Ἱστορία και κριτικὴ τῶν Κοινωνιολογικῶν Θεωριῶν» τὸ 1929, «Κάρολος Μάρξ, συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Οἰκονομικῶν και Κοινωνικῶν Θεωριῶν» τὸ 1931, «Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας» τὸ 1932, «Ἱστορία και Πρόδοος, εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας» τὸ 1933, «Ὁ ἄνθρωπος και αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις» τὸ 1934, «Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας τῆς Ἱστορίας» τὸ 1936, και πλῆθος ἄλλες μελέτες του στὰ γαλλικὰ και γερμανικὰ, καθὼς και μελέτες και βιβλιοκρισίες του πάνω σὲ ξένα φιλοσοφικὰ και κοινωνιολογικὰ βιβλία στὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» (πού τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ του τὴν ἀποτελοῦσαν ὁ Κωνστ. Τσάτσος, ὁ Ἰω. Θεοδωρακόπουλος, ὁ Μιχ. Τσαμαδὸς και ὁ ἴδιος ὁ Κανελλόπουλος).

Ἡ ἐκρηξὴ τοῦ Κινήματος τῆς 1ης Μαρτίου τοῦ 1935 και ἡ ἀρβρογραφία του στήν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις», με τὴν ὁποία ἐδηλώνεται ἀναφανδόν, και παρά τὴν πολιτικὴν παράδοση τῆς οἰκογένειάς του, ὑπὲρ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας και φυσικὰ κατὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Β', θά τοῦ στοιχίσουν τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἀλλὰ και θά τὸν ὀδηγήσουν, μιὰ ὥρα ἀρχίτερα, στήν ἀπόφασή του ν' ἀναμιχτεῖ στήν πολιτική. Στὸ τέλος τοῦ χρόνου θά ἰδρῦσει τὸ «Ἐθνικὸ Ἐνωτικὸ Κόμμα» και θά κατέβει στὶς ἐπόμενες ἐκλογές τοῦ Γενάρη τοῦ 1936. Χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητος και τοῦ ἥθους τοῦ Παναγ. Κανελλόπουλου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ θά μπορούσε ἀπ' τὴν ἀρχὴ νά ἐνταχθεῖ στὸ παραδοσιακὸ Λαϊκὸ Κόμμα, με τὸ ὁποῖο ἄλλωστε τὸν συνέδεαν οἰκογενειακοὶ δεσμοί, και νά σταδιοδρομήσει σίγουρα ὡς πολιτικὸς μέσα στὶς τάξεις του, αὐτὸς προτίμησε τὴν αὐτοτελῆ πολιτικὴν του παρουσία γιὰτ' ἤθελε νά ἀντιταχθεῖ και στὰ δύο μεγάλα κόμματα, πού εἶχαν πρωτοστατήσῃ στὸ Διχασμὸ, και θεωροῦσε ἱστορικὴ ἐπιταγὴ γιά χάρη τοῦ ἔ-

θονους να είναι συμφιλιατικός, κατευναστικός και «ένωτικός» μέσα στο λαό. Το σύνθημα που καθιέρωσε στις εκλογές: «Μαύρο στα κοράκια του Διχασμού» έδειχνε την πλήρη διαφοροποίησή του από τα δυο μεγάλα παραδοσιακά κόμματα (Λαϊκό και Φιλελευθέρων) και την πλήρη αντίθεσή του προς ξεπερασμένα σχήματα, ψυχώσεις και φανατισμούς του παρελθόντος. Φυσικά το κόμμα του δὲ μπόρεσε να σταθεῖ ανάμεσα στις μυλόπετρες τῶν δύο μεγάλων παραδοσιακῶν κομμάτων πού τὸ συνέθλιψαν, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἡ παρουσία του καὶ ἡ μάχη πού ἔδωσε, ἀποτέλεσε μιὰ ἀξιοσημείωτη πρώτη ἐμφάνιση γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου τὸ Μάρτη τοῦ 1936 θὰ ἀρθρογραφῆσει ἀναλύοντας τὴν προσωπικότητά του καὶ δικαιώνοντας, αὐτὸς ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Δημ. Γούναρη, τὴν πολιτικὴ του.

Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου 1936 ὁ Παναγ. Κανελλόπουλος θὰ ἀπευθύνει ὑπόμνημα στὸ βασιλικὰ καταγγέλλοντας τὴ δικτατορία. Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1937 συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸ δικτατορικὸ καθεστῶς κ' ἐξορίζεται ἀρχικὰ στὴν Κύθνο καὶ κατόπιν στὴν Καλὴ Ράχη τῆς Θάσου καὶ ἀργότερα στὴν Κάρυστο. Ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν προσωπικὴ του περίπτωσι, καὶ προτάσσοντας πάντα τὸ ἔθνικὸ συμφέρον, θὰ ἀπευθύνει στὸν Ἰω. Μεταξᾶ δύο ὑπομνήματά του ἐμπεριστατωμένα καὶ ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ διεθνῆ κατάστασι, ὅπως εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται μετὰ τὴ συμφωνία τοῦ Μονάχου.

Θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε λιγάκι στὰ πράγματα ἱστορικὰ αὐτὰ ὑπομνήματα καὶ διότι προσιωνίζουσι τὸν αὐριανὸ ἱστορικὸ, μὲ τὴν τόσο ἀκονισμένη ἀίσθησι τῆς ἱστορίας πού διέθετε (ἀποτέλεσμα βαθιᾶς μελέτης καὶ γνώσης τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ δεδομένων κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα καὶ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον κ' ἔδωθε), ἀλλὰ καὶ διότι στάθηκαν προφητικὰ μὲ τὴν ἐννοια τῶν προβλέψεων του καὶ τῆς ἐπαλήθευσής τους ἀπὸ τὰ γεγονότα πού ἀκολούθησαν.

Τὸ ἕνα ὑπόμνημα τὸ ἔγραψε καὶ τὸ ἔστειλε λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ Δεύτε-

ρου Μεγάλου Πολέμου. Ἐχει ἡμερομηνία 13-16 Ἰουνίου 1939 καὶ γράφηκε στὴν Κάρυστο. Σ' αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα ὁ Παναγ. Κανελλόπουλος μὲ δξυδέρκητα ἱστορικὸ πρὸβλέπει ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα θὰ βρεθεῖ στὴν ἀνάγκη στὸ ἄμεσο μέλλον νὰ ἀντιμετωπίσει τις δύο δυνάμεις τοῦ Ἄξονα, τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία, ὅτι ἡ τελικὴ νίκη ἀπὸ μιὰ παρόμοια σύγκρουσι «δὲν εἶναι νοητὴ εἰμὴ μόνον ὡς νίκη τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος δυνάμεων», ὅτι οἱ ἐμπόλεμες παρατάξεις θὰ διαμορφωθοῦν μὲ τις δυνάμεις τοῦ Ἄξονα καὶ τὴν Ἰαπωνία ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τις Δυτικὲς δυνάμεις μὲ τις Ἐνωμένες Πολιτεῖς τῆς Ἀμερικῆς καὶ τὴ Ρωσία ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲν ἀποκλείει καθόλου τὴν κατάληψι ὀλόκληρης τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στρατεύματα, ὅπως καὶ ἐγινε, προβλέπει ὅτι ἡ Ἀγγλία θὰ κρατηθεῖ καὶ θὰ παλαίψει μόνη, ἔστω καὶ ἂν καταληφθεῖ ὀλόκληρη ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, καὶ τελικὰ ἐκφράζει τὴν πεποίθησή του ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ θέση τῆς Ἑλλάδας βρίσκεται στὸ πλευρὸ τῆς Ἀγγλίας (διαφοροποιούμενος καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπέναντι στις παραδοσιακὲς θέσεις τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος μὲ τὸν φιλογερμανικὸ προσανατολισμὸ του), διότι ἀνίκη τοῦ Ἄξονος σημαίνει (καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ Ἑλλὰς μείνει οὐδετέρα ἢ καὶ ἐὰν συμμαχήσῃ μὲ τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν), ἐξάλειψι τῆς Ἑλλάδος ὡς αὐτοτελοῦς ἱστορικὸ παράγοντος ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὰς σελίδας τῆς μελλοντικῆς ἱστορίας».

Ἄλλὰ καὶ τὸ ἄλλο ὑπόμνημά του, πού τὸ ἔστειλε στὸν Ἰω. Μεταξᾶ μετὰ τὸν τορπιλισμὸ τῆς «Ἑλλης» (στὶς 26 Αὐγούστου 1940), εἶναι ἀξιοσημείωτο, διότι μὲ ἀτράνταχτα ἐπιχειρήματα ἐκφράζει καὶ πάλι τὴν πεποίθησή του ὅτι στὴν περίπτωσι πού θὰ μᾶς ἐπιτεθεῖ ἡ Ἰταλία ἀπὸ τὴν Ἀλβανία δὲν ἀποκλείονται καθόλου εὐνοϊκὲς ἐξελίξεις ἀπὸ μιὰ ἐνοπλι ἀντίστασή μας, πού «δυνατὸν νὰ προσλάβῃ μορφήν, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ τιμητικὴ δι' ἡμᾶς».

Στὸν τόπο τῆς ἐξορίας του ὅμως ὁ Παναγ. Κανελλόπουλος δὲ θὰ συλλάβει ἐνορατικὰ καὶ ἀπὸ βαθιὰ γνώσι τῆς ἱστορίας μονάχα τὰ ἐπερχόμενα πολεμικὰ γεγονότα, ἀλλὰ παράλληλα, σὲ ὥρες μοναξιάς του, θὰ συλλά-

βει και «την πιό μεγάλη και την πιό σταθερή κοινωνία που υπάρχει στον κόσμο, την κοινωνία των πνευμάτων». Μέσα σ' αυτό το κλίμα της πνευματικής ρέμβης του θ' αγαπήσει ακόμα και τὰ πιό ασυμφιλίωτα στοιχεία αυτής της πνευματικής κοινωνίας και θ' αγαπήσει βαθιά «με τους κλασικούς τὸ φῶς» και «με τους ρομαντικούς τὴ νύχτα, με τους λογικούς τὴν ὀρθογώνια σκέψη και με τους μυστικούς τὴν ἄδηλη ἀλήθεια». Ἀπὸ μιὰ τέτοια πνευματικὴ ἀναστροφή στὴν ἐξορία θὰ ξεπηδήσει ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», αὐτὸ τὸ ἐξοχο στὴ σύλληψή του βιβλίο που θὰ τὸ παρουσιάσει, στὴν πρώτη δίτομη μορφή του, εὐθύς μετὰ τὸν πόλεμο (ὁ πρῶτος του τόμος εἶχε πρωτοκυκλοφορήσει τὸ 1941) γιὰ ν' ἀποφασίσει ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια μιὰ συστηματικὴ συγγραφή «Ἱστορίας» μετὰ τὸν ἴδιο τίτλο, που τελικά θ' ἀπλωθεῖ σὲ δέκα ὀγκώδεις τόμους και πού θ' ἀποτελέσει οὐσιαστικά τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του (ἔργο μοναδικὸ και γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ βιβλιογραφία).

Μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1940 ὁ Παν. Κανελλόπουλος θὰ καταταγεῖ ἐθελοντῆς και θὰ πάει νὰ πολεμήσει στὸ μέτωπο τῆς Ἀλβανίας, στὴν πρώτη γραμμῆ. Θὰ ὑπηρετήσῃ ὡς ἀπλὸς στρατιώτης στὴ 13ῃ Μεραρχία, στὸ Βόρειο Μέτωπο στὴν περιοχή τοῦ Πόγραδετς και ἀργότερα στὸ Β' ἐπιτελικὸ Γραφεῖο, στὴν Κορυτσᾶ. Ἐκεῖ θὰ παραμείνει ἴσαμε τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου και τὴν κατάληψη τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στρατεύματα. Ἡ κατοχὴ ὅμως θὰ δημιουργήσῃ μέσα του πολλὰ ἐρωτηματικὰ και πολλὰ φλέγοντα προβλήματα, που θὰ τὸν κάνουν ν' ἀνησυχεῖ και νὰ ἀγωνιᾷ γιὰ τὸ μέλλον. Εἶναι ὁ μόνος ἴσως ἀπὸ τὸν καθιερωμένο τότε πολιτικὸ κόσμο που θὰ συλλάβῃ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐνοπλὴ ἀντίσταση κατὰ τῶν κατακτητῶν και γι' αὐτὸ δὲ θὰ παραμείνει μετὰ σταυρωμένα χέρια, ἀλλὰ θὰ προχωρήσῃ πολὺ σύντομα στὴν ἰδρυση ἀντιστασιακῶν ὁμάδων και ὀργανώσεων. Ἡ ἀνατίναξη τοῦ κτιρίου που στεγαζόταν ἡ ΕΣΠΟ (γωνία Πατησίων και Γλάδστωνος), εἶναι ἀπὸ τὶς πρῶτες πράξεις τῆς ἐθνικῆς μας ἀντίστασης και πραγματοποιήθηκε ἀπὸ συνεργάτες τοῦ Παν. Κανελλόπουλου.

Ἡ καθοδὸς του στὴ Μέση Ἀνατολὴ τὸ

Μάρτη τοῦ 1942, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀσυνεννοησίας και ἀπραξίας τοῦ πολιτικοῦ κόσμου στὸ ζήτημα τῆς συντονισμένης ὀργάνωσης τῆς ἐθνικῆς μας ἀντίστασης. Φεύγοντας ὅμως θ' ἀφήσει ἐδῶ, στὴν κατεχόμενη Ἑλλάδα, πολλοὺς συνεργάτες του μετὰ τὴν προοπτικὴ νὰ προχωρήσουν ὀργανωμένα και νὰ δράσουν συντονισμένα και ἀποφασιστικά κατὰ τῶν κατακτητῶν. Ὅπως και ἐγινε. Στὴ Μέση Ἀνατολὴ ὁ Παναγ. Κανελλόπουλος θ' ἀναλάβῃ, μετὰ ἔδρα τὸ Κάιρο, τὴν ἀντιπροεδρία τῆς ἐλευθέρως ἐλληνικῆς κυβέρνησης τοῦ Ἑμμ. Τσουδεροῦ, που μαζί με τὸ βασιλιά ἦταν ἐγκατεστημένος στὸ Λονδίνο.

Ἐκεῖ, στὴ Μέση Ἀνατολὴ μετέχοντας στὴν κυβέρνηση ὁ Παναγ. Κανελλόπουλος ἄσκησε ὑπεύθυνες και οὐσιαστικὲς ἀρμοδιότητες ἐπὶ ἓνα περίπου χρόνον, ἀνέλαβε σοβαρότατες και πετυχημένες πρωτοβουλίες, ἀνασυνέταξε τὶς ἐνοπλές δυνάμεις μας, ἰδρύοντας τὸν «Ἱερὸ Λόχον» και τὴν Α' Ἑλληνικὴ Ταξιαρχία, που ἔλαβε μέρος στὴ μεγάλη μάχη τοῦ Ἑλ-Ἀλαμείν, ἀνέπτυξε ἀξιοθαύμαστη σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς δραστηριότητα, ἀγωνίστηκε και στὴ Μέση Ἀνατολὴ και στὸ Λονδίνο, ὅπου πῆγε δυὸ φορές, γιὰ τὰ ἐθνικά μας δίκαια, ἀντιμετώπισε συνωμοσίες και κινήματα, δοκίμασε πικρίες και ἀπογοητεύσεις, συναντήθηκε μ' ἓνα σωρὸ πολεμικῆς και πολιτικῆς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, φρόντισε γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τοῦ λαοῦ μας στὴν κατεχόμενη Ἑλλάδα και ὕστερα, ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα, ἤρθε στὴν Πελοπόννησο ὡς ὑπουργὸς-ἐκπρόσωπος τῆς κυβέρνησης Ἑθνικῆς Ἐνότητος τοῦ Γεωργ. Παπανδρέου, τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1944, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ και ἐπιβάλῃ τὸ ἐπαναπατριζόμενο κράτος και ν' ἀποτρέψῃ δυσάρεστα ἐνδεχόμενα στὴν περιοχή αὐτὴ (πέτυχε νὰ σταματήσουν οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὸν ΕΛΑΣ και τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας ἀποτρέποντας τὴν αἱματοχυσία), και ὅλ' αὐτὰ μετὰ ἀγωνιστικότητας, μετὰ συναίσθηση εὐθύνης, μετὰ σθένος και ὑψηλὸ φρόνημα, μετὰ πνεῦμα ἐνότητος και συνδιαλλαγῆς, ὅπως τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ μεγάλες ἐκεῖνες ἱστορικὲς στιγμές. Στὴν κυβέρνηση τοῦ Γ. Παπανδρέου θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ μετέχει και νὰ παρέχει τὴν ὑποστήριξή του ἕως τὴν καταστολὴ τοῦ Δεκεμβριανοῦ Κινήματος, ὅποτε ἡ κυβέρνηση ὑπέ-

βαλε την παραίτησή της στις 4 Ιανουαρίου 1945 για να σχηματίσει κυβέρνηση ο στρατηγός Πλαστήρας.

Από το 1945, και αφού την 1η Νοεμβρίου εκείνου του έτους σχημάτισε κυβέρνηση, που όμως ανατράπηκε μέσα σε είκοσι δύο ημέρες, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος θα είναι πάντα παρών στην πολιτική σκηνή του τόπου και θα προσφέρει τις υπηρεσίες του στις διάφορες κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1946 για την αντιμετώπιση του ανταρτοπολέμου. Αλλά και μετά τη λήξη του δε θα πάψει να μετέχει στις διάφορες κυβερνήσεις του 'Αλ. Παπάγου και κατόπιν του Κ. Καραμανλή που σχηματίστηκαν, ως αντιπρόεδρος, ασκώντας την εξουσία με διάφορες αποφασιστικές αρμοδιότητες. Το Νοέμβριο του 1963 θα διαδεχτεί τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, στην ηγεσία της ΕΡΕ.

Τα γεγονότα από την παραίτηση του Γεωργ. Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965, ίσαμε τις 21 'Απριλίου 1967, όποτε ανατράπηκε βίαια ή δική του κυβέρνηση, που έπρόκειτο να διεξαγάγει τις εκλογές του Μαΐου του έτους εκείνου, είναι όπωσδήποτε γνωστά και δε θα θέλαμε ν' αναφεροίμε σ' αυτά με λεπτομέρειες. Τοῦτο μονάχα θα θέλαμε να τονίσουμε, ότι η στάση του Παναγ. Κανελλόπουλου κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας υπήρξε υπερέφανη και μαχητική και συνέβαλε αποφασιστικά (με θαρραλέες δηλώσεις του, με καταθέσεις του ως μάρτυρα σε δίκες αντιστασιακών κλπ.) στη φθορά και την κατάρρευσή της. Από τη μεταπολίτευση του Ιουλίου του 1974 ο Παναγ. Κανελλόπουλος θα μετάρχει μονάχα στη Βουλή του 1977 και του 1981 ως ανεξάρτητος Βουλευτής 'Επικρατείας του ψηφοδελτίου της «Νέας Δημοκρατίας» και θα ασκήσει, ως αθηινός Νέστωρ του Κοινοβουλίου, κατευναστική και συμφιλιοτική πολιτική προς κάθε κατεύθυνση. Οι αγορεύσεις του ακούγονταν με προσοχή από όλες τις πτέρυγες της Βουλής και ή από μέρος του άσκηση ελέγχου, είχε πάντα εποικοδομητικό χαρακτήρα για τις εκάστοτε κυβερνήσεις, ακριβώς γιατί διαπνεόταν από αίσθημα ευθύνης και από μετριοπάθεια. Δυο φορές θα του γίνει επίσημη πρόταση να υπο-

δειχτεί για Πρόεδρος της Δημοκρατίας αλλά θα άρνηθεί. 'Ο θάνατός του τον βρήκε να μη μετέχει στη Βουλή που τόσο την αγάπησε και την υπηρέτησε με πάθος, και την οποία έλάμπρυνε με την αδιάλειπτη παρουσία του και τους τίμιους κοινοβουλευτικούς του αγώνες. 'Εξάλλου τα τελευταία χρόνια ήταν καθολική ή αναγνώριση του ρόλου που διαδραμάτισε προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών, για την επικράτηση ενός κλίματος άμοιβαίας ανοχής και δημοψυχίας και με άπώτερο σκοπό την άποφυγή ενός νέου έθνικου διχασμού.

* * *

'Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δέν είχε μονάχα το πάθος της πολιτικής, είχε παράλληλα και το πάθος του στοχασμού και της πνευματικής δημιουργίας. 'Η σκέψη του, οι διαλογισμοί του, ο προβληματισμός του πάνω σε ποικίλα θέματα, πολιτικά, κοινωνικά, ιστορικά, μεταφυσικά και γενικώς πνευματικά, ήταν για τον Κανελλόπουλο εσώτατη ανάγκη. Αυτό ακριβώς ήταν που τον έκανε, ακόμα και σε δυσκολότερες ώρες, ακόμα και σε μέρες και σε νύχτες σκληρών κυβερνητικών καθηκόντων ή ακόμα και κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιουδειών, να σηκώνεται νωρίς το πρωί για να γράψει.

"Αν ή «κοινωνία των πνευμάτων» του άποκαλύφθηκε στα νησιά της έξορίας του και σε άτέλειωτες ώρες ρέμβης και περισυλλογής, δέν έπαψε όμως και σ' δλόκληρη τη ζωή του να την άποζητά, ν' άποζητά την άναστροφή με το πνεύμα και με τους μεγάλους ή και τους μικρότερους έργάτες του που το έκφράζουν. 'Η ποίηση, το δοκίμιο (φιλοσοφικό, ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό, καμιά φορά και φιλολογικό), ή ιστοριογραφία, το θέατρο, ο διάλογος, το μυθιστόρημα, υπήρξαν μορφές λογοτεχνικής δημιουργίας και τρόποι έκφρασης για την κοχλαστική πνευματική ιδιοσυγκρασία του Παναγ. Κανελλόπουλου.

Στην ποίηση θα παρουσιάσει τρεις ποιητικές του συλλογές. Τους «'Απλούς φθόγγους», που τους εξέδωσε την περίοδο της 4ης Αύγουστου με το ψευδώνυμο Αϊμος Αύρηλιος για εύνοητους λόγους, ποιήματα που έκφράζουν τα βιώματα και συναισθήματα

του την περίοδο τῆς ἐξορίας του, τὸν «Κύκλο τῶν Σονέττων», τὸ 1945, ποὺ ἐκφράζουν βιώματα καὶ διαλογισμούς του τῆς περιόδου τοῦ πολέμου καὶ κυρίως ἀπὸ τῆ Μέση Ἀνατολή, καὶ τίς «Πικροδάφνες», τὸ 1955, μὲ ἔντονος μεταφυσικὲς ἀναζητήσεις.

Τὸ δοκίμιο ὅμως ὑπῆρξε ὁ βασικὸς καὶ ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς τρόπος ἐκφρασης γιὰ τὸν Παναγ. Κανελλόπουλο. Γιατί τὸ δοκίμιο τοῦ ἐπέτρεψε ν' ἀπλώσει τὸ στοχασμὸ του ἀνετα καί, μὲ τὸν εὐγλωττο καὶ ἀσθμαίνοντα τρόπο ποὺ ἤξερε, νὰ ἐκφράσει ἔντονα καὶ πειστικὰ τὴν ἀγωνία του. Κ' ἐπειδὴ ὁ προβληματισμὸς του στάθηκε ποικίλος, γι' αὐτὸ καὶ τὰ δοκίμιά του εἶναι πολυποίκιλο περιεχομένου.

Δοκίμια ὅπως «Ὁ Πόλεμος καὶ τὸ μέλλον», τὸ «Θὰ σὰς πῶ τὴν ἀλήθεια», «Ὁ Εἰκοστὸς Αἰώνας, ἡ πάλη μεταξύ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀπανθρωπίας» ἐκφράζουν τὴν ἀγωνία του ἀλλὰ καὶ τὴν πίστη του γιὰ τὸ αὖριο, γιὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν κάθε μορφῆς ὀλοκληρωτισμῶν κατὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας, γιὰ τὴν ἠθικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς μας. Τὰ δοκίμια αὐτὰ ἔχουν ἕναν δραματικὸ τόνο, ἰδίως ὁ «Εἰκοστὸς αἰώνας», ποὺ χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἔντονη ἀπολογιστικὴ καὶ ἐξομολογητικὴ διάθεση, γραμμένος καθὼς ἦταν τὴν ἐπαύριο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.

Ὁ στοχασμὸς ὅμως τοῦ Παναγ. Κανελλόπουλου ἀγκαλιάζει καὶ ἄλλα θεμελιακὰ προβλήματα τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι τὰ ἠθικά, καὶ μεταφυσικὰ προβλήματα. Στὴν κατηγορία αὐτῶν τῶν δοκιμίων του ὑπάγονται «Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα», ποὺ ὁποῖο ἐξαγγέλλει τὴν ὑπερβαση τοῦ ὑπερανθρώπου καὶ τοῦ νικητισμοῦ, «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας», ἕνα ἐξοχο δοκίμιο στὸ ὁποῖο μὲ δραματικὸ ἀλλὰ συνάμα καὶ παρηγορητικὸ τόνο συλλαμβάνει διαισθητικὰ ὅτι «ἀνάμεσα στὰ ἐρχόμενα ὑπάρχει καὶ ὁ αἰώνιος Ἐρχόμενος», οἱ «Πέντε Ἀθηναῖκοι διάλογοι», ποὺ μὲ διαλογικὸ χαρακτήρα ἐκφράζει τοὺς στοχασμούς του γιὰ τὸ ἱστορικὸ μεταίχμιο Ρώμης καὶ Χριστιανισμοῦ, καὶ τὸ «Μεταφυσικὴς προλεγόμενα», ποὺ μαρτυρεῖ τὴ βαθιὰ φιλοσοφικὴ του συγκρότηση καὶ τὴ μεταφυσικὴ του πίστη.

Ἀκόμα καὶ τὸ φιλολογικὸ δοκίμιο θὰ τραβήξει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παναγ. Κανελλόπουλου. Τὸ ἐξοχο πλατὺ μελέτημά του μὲ τὸν τίτλο «Ποίηση καὶ Ἀλήθεια στὴ νεοελληνικὴ ζωὴ», μὲ τὸ ὁποῖο ἐγκαινίασε τὴν «Ἑλληνικὴ Ἑβδομάδα» στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μάρμπουργκ τῆς Δ. Γερμανίας, ἀγκαλιάζει ὀλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ δημιουργία ἀπὸ τὴν Ἀνεξαρτησία κ' ἐδῶθε καὶ μὲ εὐστοχους συμπυκνωμένους χαρακτηρισμούς μιλά γιὰ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἐνα ἐκτεταμένο ἱστορικὸ τοῦ δοκίμιο ἔχει προσλάβει τὸ χαρακτήρα σοβαρῆς ἱστοριογραφικῆς δημιουργίας. Εἶναι τὸ «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα κὶ ὡς τὴν καταστροφή τῆς Κορίνθου (490-146 π. Χ.)» ποὺ στὴ δεύτερη ἔκδοσή του τιτλοφορήθηκε «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας». Ἐπίσης ἐνδιαφέροντα ἱστορικὰ βιβλία του εἶναι τὸ «Στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου (1939-1945)» μὲ ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὸ Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ὅπως τίς ἔζησε, καὶ τὰ «Ἱστορικὰ δοκίμια» του ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐξιστόρηση τῶν περιστατικῶν ποὺ ὀδήγησαν στὴν 21ῃ Ἀπριλίου τοῦ 1967 καὶ στὴ διερεύνηση πολλῶν ἱστορικῶν γεγονότων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν κατοχὴ, τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση, τὴ Μέση Ἀνατολή, τὸ Λίβανο, τὴν Ἀπελευθέρωση τὸ 1944 καὶ τὰ Δεκεμβριανὰ ποὺ ἀκολούθησαν. Αὐτὰ τὰ βιβλία τοῦ Παν. Κανελλόπουλου ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες πάνω στὴν πρόσφατη ἱστορία μας καὶ συνεπῶς οὐσιαστικὲς συμβολές γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἱστορικὴ τοποθέτηση τῶν γεγονότων, προκειμένου αὖριο νὰ γραφεῖ ψύχραιμα καὶ μακριὰ ἀπὸ ψυχώσεις καὶ ἄλλες σκοπιμότητες ἡ ἀδέκαστη ἱστορία. Οὐσιαστικὴ συμβολὴ καὶ πολύτιμη εἰσφορά γιὰ τὴν ἱστορία ἀποτελεῖ τὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Παν. Κανελλόπουλου ποὺ ἀρχίζει τὸ Μάρτιο τοῦ 1942 καὶ τελειώνει στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1945. Στὸ «Ἡμερολόγιο» αὐτὸ μὲ καθημερινὲς ἐγγραφές του φωτίζονται ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς τὰ γεγονότα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὁ πόλεμος στὴν Ἀφρικὴ καὶ ἡ Ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἴσα μὲ τὴ Δεκεμβριανὴ τραγωδία.

Μυθιστόρημα ἱστορικὸ μὲ δοκιμακὸ χα-

ρακτήρα είναι το «Γεννήθηκα στο 1402», αναφερόμενο στο Βυζαντινό Έλληνισμό κάμποσα χρόνια πριν και μετά την "Αλωση. Έγραψε και ένα θεατρικό έργο, το «Ολιβερ Κρόμβελ», με πολλά δραματικά και ποιητικά στοιχεία, αλλά χωρίς θεατρικότητα και γνώση της σκηνικής οικονομίας.

Ένα ακόμα βιβλίο του Παν. Κανελλόπουλου «Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών (1935-1980)» περιλαμβάνει ενδιαφέροντα, μεγαλύτερα ή μικρότερα, δοκίμια μέσα στα σαρανταπέντε χρόνια της πολιτικής και πνευματικής του δράσης, καθώς και διάφορα άλλα μικρά μελετήματα ή άρθρα γύρω σε πρόσωπα και πράγματα της πολιτικής και της πνευματικής μας ζωής.

Το τελευταίο βιβλίο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου που αποτελεί το κύκνειο άσμα του έχει τον τίτλο «Η Ζωή μου» και αποτελεί εξιστόρηση μερικών καιρίων περιστατικών της ζωής του, προσωπικών αναμνήσεων που δέονται σφιχτά με σημαντικά ιστορικά γεγονότα των τελευταίων εξήντα τώων ετών, απόδοση δικαιοσύνης σε πρόσωπα της δικής του ή της άλλης ύχτης και αποκατάσταση της ιστορικής μνήμης όπως εκείνος την έβριωσε και την έζησε από κοντά. Το βιβλίο αυτό ο Κανελλόπουλος, με την επιδεινωσή της δράσης του, δεν το έγραψε μόνος του αλλά το αφηγήθηκε σε μιάν ατμόσφαιρα εξομολόγησης και παρηγορίας στην κ. Νινέτα Κοντράου-Ρασιά, και αποτελεί, επίσης και αυτό, πολύτιμη ιστορική συμβολή τοποθέτησης και έρμηνείας πολλών δραματικών γεγονότων των τελευταίων ετών.

Με το τελευταίο αυτό βιβλίο του ο Παν. Κανελλόπουλος επιθυμεί να μάς πεί την αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915-1980», αντικρίζοντας τα γεγονότα σαν από απόσταση, μακριά από υπέρμετρους συναισθηματισμούς ή άλλες προσωπικές δεσμεύσεις και με πνεύμα αγάπης και επιείκειας. Μας τόνιζει αυτό κατηγορηματικά σ' ένα σημείο του βιβλίου του και αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της προσωπικότητάς του : «Είμαι πολύ επιεικής στην κρίση μου. Και είμαι επιεικής γιατί ή φορά των πραγμάτων, οι άνεμοι της ιστορίας, είναι φυσικό να σε ρίχνουν άλλοτε εδώ και άλλοτε εκεί.

Δεν είσαι πάντοτε κύριος του έαυτού σου. Έρχονται τα γεγονότα και σε παρασύρουν». Σ' ένα άλλο σημείο του βιβλίου του, αφού επιστημάνει ότι «η ζωή μου αποτελεί ένα δίπτυχο : από τη μιὰ μεριά, ή επιστημονική και συγγραφική μου σταδιοδρομία και από την άλλη, ο πνευματικός δημόσιος βίος μου», θα τονίσει τα ακόλουθα : «Η κεκτημένη ταχύτητα του συγγραφέα μ' έκανε να μπορώ να συνδυάζω τον πολιτικό στίβο με το έρμητήριο του συγγραφέα και του στοχαστή. Να συνδυάζω τη δράση με το στοχασμό και με την ένατένιση, όχι από μιὰ σκοπιά παραδική αλλά, ως μου επιτραπεί να πώ, από μιὰ σκοπιά υπεριστορική, τα ιστορικά ή άλλα γεγονότα του παρελθόντος».

Αυτή άκριβώς ή υπεριστορική σκοπιά θα τον κάνει να δει με σωστή κρίση τη μορφή και το έργο του Έλευθ. Βενιζέλου, πολιτικού αντιπάλου του θείου του Δημ. Γούναρη, αυτή θα τον οδηγήσει ν' απαγιστραωθεί άργότερα από «άπολύτως ξεπερασμένες μορφές πολιτικής ιδεολογίας», όπως τονίζει χαρακτηριστικά, και θα τον φέρει στο σημείο τα κατοπινα χρόνια της πολιτικής του δράσης ν' αντικρίσει με έντονη διάθεση αυτοκριτικής πολλές από τις δικές του ενέργειες και πρωτοβουλίες, αλλά και με αίσθημα δικαιοσύνης και επιείκειας πολλές από τις πρωτοβουλίες και ενέργειες των αντιπάλων του, των φίλων και συνεργατών του, αλλά και των ιδεολογικών αντιμάχων του.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος υπήρξε δυαδική φύση και έδρασε έντονα και ως πολιτικός και ως πνευματικός άνθρωπος. Από τη δράση του και την όλη προσωπικότητά του δε μπορούμε να διακρίνουμε εύκολα ποϋ αρχίζει κάθε μιὰ από τις δυο αυτές ιδιότητές του και ποϋ τελειώνει. Στεγανά γι' αυτόν δεν υπήρξαν. Το βέβαιο είναι ότι ως πολιτικός δεν απέβαλλε τον πνευματικό άνθρωπο και ως πνευματικός άνθρωπος δεν απομακρύνθηκε από τον πολιτικό. Η μιὰ ιδιότητά του επηρέασε βαθύτατα και την άλλη. Τον έβλαψε αυτός ο δυαδισμός; αναρωτιέται στο τελευταίο βιβλίο του. Η απάντησή του είναι άρνητική. Γι' αυτό συνιστά στους πολιτικούς και ιδιαίτερα στους νέους να μην πάψουν ποτέ να ενδιαφέρονται και για κάτι άλλο έξω από την πολιτική. «Αυτό το κάτι

άλλο, τονίζει, δροσιζει τὸ πνεῦμα, διακόπτει τὴ μονοτονία καὶ κάνει τὸν πολιτικὸ νὰ μὴν «εἶναι καὶ τόσο ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῆς φιλοδοξίας του. Γίνεται πιὸ ἀντικειμενικός, πιὸ ἀμερόληπτος καὶ πιὸ ἐλεύ-

θερος ἀπὸ προσωπικὲς φιλοδοξίες...»

Αὐτὸ ἀκριβῶς πὺ πέτυχε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὁ πολιτικὸς Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πὺ ὑπῆρξε παράλληλα κορυφαῖος πνευματικὸς ἄνθρωπος.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος σὲ προχωρημένη ἡλικία.

ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΟΥΝ ΤΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ *

ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κανελλόπουλος ήρθε στον κόσμο όταν ο αιώνας μας ήταν ακόμη νήπιο, που την πατρότητά του διεκδικούσε ο προηγούμενός του με τους μακάριους χρόνους της «Ωραίας εποχής» έφυγε απ' τη ζωή εγκαταλείποντας έναν αιώνα γέρο, που παραδέρνει μέσα σε μιάν ήθικη ασυναρτησία, να τον κατακλύζουν ή βία και ή όργη. Πολύ νέος έζησε μέρες έθνικων θριάμβων, αλλά και μέρες καταστροφών. Με την μοναδική πείρα που είχε αποκομίσει παρακολουθώντας από πολύ κοντά τὰ γεγονότα — προϊουρασμένους από ιδιοσυγκρασία και παιδεία — διαμόρφωσε ένα χαρακτήρα μετριπαθῆ, έτσι ώστε «μέσα στῶν παθῶν τὸ σάλο», να παραμένει ένας νηφάλιος κριτής τους στην πολιτική μας σκηνή.

Ἡ γενεά μου είχε εὐτυχήσει να δεχτεί πρώτη τὸ σπόρο τῆς διδασκαλίας του. Ἦταν ένα προνόμιο. Ἐκεῖ γύρω στὰ 1930 ένα πυκνὸ ἀκροατήριό από σπουδαστὲς και μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας συνωστιζόταν στην αἴθουσα τῆς Νομικῆς Σχολῆς για να παρακολουθήσει τὸ νεαρὸ κοινωνιολόγο, που ανέπτυσε ρηξικέλευθες ἀπόψεις ἐπάνω στη θεωρία τοῦ Μαρξισμού σαγηνεύοντας με τὴ γοητεία τοῦ λόγου του ὅσο και με τὴν αἰθέρια καλλονή του. Κάποια στιγμή, ἡ πανεπιστημιακὴ ἔδρα φάνηκε πολὺ στενὸ βᾶθρο για τὸν ἐπιστήμονα, που αἰστάνθηκε τὴν ἀνάγκη να κατεβεί στὸ χῶρο τῆς δράσης για να διδάξει ἔμπρακτα τὴν πολιτικὴ ἀρετή: τὸ πάθος ὁμῶς τῆς διδασχῆς και τὸ δαιμόνιο τῆς

δημιουργίας δὲ σιγήσανε ποτὲ μέσα του. Στὴ διάρκεια μιᾶς ἐξηγητασίας, με τὰ ἀνεπανάληπτα ἔργα του, ἀναδείχτηκε ὁ νεώτερος ἀπ' τοὺς μεγάλους διδασκάλους τοῦ Ἑθνους. Ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» θὰ παραμένει ἕνα μέγιστο μάθημα.

Στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο και οἱ τρεῖς ἐκδηλώσεις — τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ ἐπιστήμονα-στοχαστῆ και τοῦ ἀνθρώπου τῶν Γραμμάτων — ἦταν ἔκφραση μιᾶς ἐντονης ἐσωτερικῆς ζωῆς Χριστιανοῦ. Σε ὅλη τὴν πολυτάραχη σταδιοδρομία του ὑπάκουσε στην ἐντολὴ τῆς ἠθικῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους, που καταξίωσε τις πράξεις του με χαρακτηριστικὸ γνώρισμα στὴν Πολιτικὴ: Τὸ ἔθνικὸ και μόνο συμφέρον (καταγγέλλοντας τὴν κοινὴ γνώμη τὸ φανατισμὸ ἀνάμεσα στὰ ἀντίπαλα πολιτικὰ κόμματα ὡς αἴτιο τοῦ μοιραίου «Διχασμοῦ», ἴδρυσε τὸ «Ἐθνικὸν Ἐνωτικὸν Κόμμα» για να ἐπιβάλλει νέα πολιτικὰ ἤθη). Στὴν Ἐπιστήμη: Τὴν ἀφατρίαστη κρίση (ὁ κοινωνιολόγος δὲ δίστασε, ἀπιστώντας τὴν οἰκογενειακὴ του παράδοση, να δικαιώσει τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου). Στὰ Γράμματα: Μιὰ χυμώδη γραφὴ, ὅπου οἱ λυρικές ἀποχρώσεις συνοδεύουν ρήσεις με ἀπροσδόκητες προεκτάσεις βᾶθους. (Τὰ κείμενά του μοιάζουν με ἀπομαγνητοσκοπήσεις ἐνὸς πυκνοῦ ὁμιλητικοῦ ὕφους). Τέλος, τὴν καθημερινὴ ζωὴ: Μιὰν ἐγκαρδιότητα και προσήγεια ἀνθρώπου, που ἔκανε βίωμά του τὸ λόγο τοῦ Χριστοῦ. (Συγχώρησε τοὺς διώκτες του συνταγματάρχες τῆς χούντας μπροστὰ στὸ δικαστήριό που τοὺς δικάζε). Ἦταν, γι' αὐτόν, ζωτικὴ ἀνάγκη να ἀγαπᾷ και να τὸν ἀγαποῦν, ὅπως σε ἄλλους νάχουν ἰσχὺ για να τοὺς ὑπολογίζουν. Ὡστόσο, ἀν-

* Σημ. τ. «ΝΕΑΣ ΕΣΤΙΑΣ». Οὔτε ἡ ἡλικία, οὔτε τὸ ἔργο, οὔτε τὰ ἀξιώματα κανόνισαν τὴ σειρά τῶν κειμένων αὐτῶν. Καταφύγαμε στην ἀλφαβητικὴ σειρά, που παραμερίζει κάθε παρεξήγηση.

τίθετα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους, εἶχε κατορθώσει τὸ σπάνιο : Τὸ ἴδιο τὸ ὄνομά του νὰ δηλώνει ἀξίωμα...

Χαρακτῆρες, ὅπως τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δημιουργοῦνται (μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο). Εἶναι ἄνθη ἐνὸς πολιτισμοῦ. Ἄν ἡ φυλὴ μας, τοὺς τελευταίους αἰῶνες, διαμόρφωσε τὸν τύπο τοῦ ἀγωνιστῆ, τὸν τύπο τοῦ διαφωτιστῆ, τὸν τύπο τοῦ Ὀδυσσεά, μὲ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο ἔφτασε στὴ θαυμαστὴ ἐκείνη ὠριμότητα, ποὺ εὐγενικὸς τύπος τῆς εἶναι ὁ Εὐπατριδῆς. Κάθε πράξη ἢ σκέψη του ἦταν ἀποταμίευμα πείρας καὶ σοφίας.

Γ. Θ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κανελλόπουλος, κατὰ κοινὴν παραδοχὴ, ἦταν μιὰ κορυφαία μορφή στὸν πολιτικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ τόπου μας. Ἀνήκει πλέον στὴ δικαιοδοσία τῆς Ἱστορίας, ποὺ κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔγραψε ἕνα μέρος τῆς.

Στὸ μικρὸ τοῦτο κείμενο, ποὺ τὸ γράφω συγκινημένος ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀποδημία του «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ζωντανῆς μνήμης τῆς τιμῆς ποὺ μοῦ ἔκαμνε μὲ τὴν προσφορὰ τῆς φιλίας του, δὲ νομίζω πὼς πρέπει ν' ἀκολουθήσω τὴν «πεπατημένην», ἀναφερόμενος στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ του σταδιοδρομία. Στὴ δικαιοδοσία ἄλλων, ἀρμοδιότερων ἀπὸ ἐμένα, ἀνήκει τὸ χρέος νὰ γράψουν τὴν ἱστορία τοῦ Π. Κανελλόπουλου. Ἐγὼ θ' ἀναφερθῶ μονάχα σ' ἕνα σημεῖο τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς, ποὺ εἶναι πιθανὸ ν' ἀγνοηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἱστορία. Ἐνα σημεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς ὑψηλοφροσύνης, τῆς πνευματικῆς ἀκεραιότητος καὶ τοῦ ψυχικοῦ θάρρους, ποὺ συνθέτουν τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο τοῦ Κανελλόπουλου.

Καθὼς γράφω στὶς «Σελίδες Αὐτοβιογραφίας» μου, διατηρῶ ὅλη τὴ συγκίνηση καὶ τὸ θαυμασμό μου ἀπὸ ἕνα ὑπέροχο καὶ μοναδικὸ κείμενο τοῦ Π. Κανελλόπουλου. Ἦταν μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἡλία Βενέζη, ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὸ τεῦχος τῆς «Νέας Ἐστίας», τὸ ἀφιερῶμένο στὴν τραγωδία τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Ἐξελιστάμενο θῆμα ἐκείνης τῆς τραγωδίας ἦταν ὁ τότε πρωθυπουργὸς Δημήτριος Γούναρης, προσφιλὴς θεῖος τοῦ Παν. Κα-

νελλόπουλου.

Μὲ τὴν ἐπιστολὴ ἐκείνη ὁ ψυχικὰ τραυματισμένος ἀνεψιός, πνίγοντας ὅλη τὴν πικρία τοῦ οἰκογενειακοῦ του πένθους, ὕψωνε τὸν ἑαυτό του στὴν περιωπὴ ἐνὸς ἀδέκαστου κριτῆ, ποὺ μ' ὅλη τὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια ποὺ ἔτρεφε στὴ μνήμη τοῦ θεῖου του, ἔκαμνε μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀνατομία τοῦ ἐθνικοῦ ἐκείνου δράματος. Ἀπαγόρευε στὸν ἑαυτό του νὰ καταδικάσει ἢ ὀπωσδήποτε νὰ κρίνει καὶ τὸ δικαστήριον ἀκόμα, ποὺ εἶχε ἀπαγγεῖλει τὴν καταδίκη τῶν «Ἐξ».

Ἡ καταδίκη ἐκείνη ἦταν τὸ μεγάλο ψυχικὸ τραῦμα, ποὺ ἔμεινε ἀνεπούλωτο σ' ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ Π. Κανελλόπουλου. Ὡστόσο δὲ δίστασε νὰ γράψει στὰ «Ἱστορικὰ Δοκίμια» του (σελ. 276), ἀντικρούοντας μιὰν ἀμφιλεγόμενην ἀποψη τοῦ Γιάννη Κάτρη, πὼς εἶχε ἀπαλλαγεῖ, ἐδῶ καὶ σαράντα πέντε χρόνια, ἀπὸ κάθε μεροληψία, ὑπερικώντας τὴν ὀδυνηρὴ αἴσθησιν «βαρύτατου οἰκογενειακοῦ τραύματος». Καὶ τελείωνε μὲ τὴ φράση : «Ἐμφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν [...] Γ. Θ. Βαφόπουλο, ποὺ μὲ μεγάλη πνευματικὴ εὐγένεια ἐπισημαίνει τὴ στάση μου αὐτὴ («Σελίδες Αὐτοβιογραφίας»), τόμος Δ', σελ. 46-50).

Αὐτὸ τὸ «βαρύτατο οἰκογενειακὸ τραῦμα» φάνηκε ἔντονο στὸ πρόσωπο τοῦ Παν. Κανελλόπουλου, ὅταν φέτος, κατὰ τὴν τέλεση τοῦ πολιτικοῦ μνημόσυνου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, μίλησε κι' αὐτὸς σὲ μιὰ τηλεοπτικὴ ἐκπομπή. Εἶπε καθαρὰ πὼς προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη, ὑπαινίχθηκε μὲ πολλὴ διάκριση τὴν αἰτία τοῦ «οἰκογενειακοῦ τραύματος» καὶ δὲ δίστασε νὰ πλέξει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Βενιζέλου, τοῦ μεγάλου ἐκείνου πολιτικοῦ ἄντρα, ποὺ ἦταν ὁ θανάσιμος ἀντίπαλος τοῦ θεῖου του.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος εἶχε δεῖξει ἀκόμα γιὰ μιὰ φορὰ τὴ μεγαλοφροσύνη του. Στὴν τηλεοπτικὴ ἐκείνη ἐκπομπή, ἢ κάπως τρεμάμενη φωνὴ του, ποὺ διακόπτονταν ἀπὸ ἕνα λυγρικὸ τόνο, μὲ συγκίνησε βαθύτατα. Καὶ τότε κάθησα καὶ τοῦγραφα ἕνα γράμμα, γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσω κάποιον περιστατικὸ, σχετικὸ μὲ τὸ «βαρύτατο οἰκογενειακὸ του τραῦμα». Τοῦ ἔλεγα πὼς τῶρα, ποὺ βρισκόμαστε καὶ οἱ δύο μας στὸν αὐδὸ τοῦ γήρατος», ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ

κάνουμε μερικές ἐξομολογήσεις, γιὰ πράγματα πού δὲν τὰ γνωρίζουν οἱ πολλοί.

Τοῦ τόνοιζα ὅτι δὲν ἦταν πρόθεσή μου νὰ πολιτικολογήσω, ἀλλὰ νὰ τοῦ ἐξομολογήθῃ μιὰ παλιά μου ἐνέργεια, ἄγνωστη σ' αὐτόν. Ὑπῆρξε παλιότερα ἢ τάση νὰ μετονομάζονται ἀνεύθυνα καὶ ἀνιστόρητα οἱ δρόμοι τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων, ὅστερ' ἀπὸ κάθε πολιτικὴ ἀλλαγὴ. Τοῦτο ἔγινε κατὰ κόρον καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ 1916 ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Ἦρθε κάποτε καὶ ἡ σειρὰ τῆς ὁδοῦ Δημητρίου Γούναρη. Μὲ ξάφνισε ἡ πρόθεση τοῦ Δήμου νὰ τῆς ἀλλάξει τὸ ὄνομα.

Ἦξερα τὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια πού ἔτρεφε ὁ Κανελλόπουλος στὴ μνήμη τοῦ θείου του. Τοῦ γράφα λοιπὸν τώρα πῶς δὲ θάκαμνα πολιτικὲς κρίσεις γιὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ 1922-23, γιὰτὶ πιστεῦσα πῶς ἡ Ἱστορία δὲν ἔχει πεῖ ἀκόμα τὸν τελευταῖο τῆς λόγῳ. Θὰ περιοριζόμεθα μονάχα στὴν ἱστορία τῆς ματαίωσης τῆς μετονομασίας τῆς ὁδοῦ Δημητρίου Γούναρη.

Τότε εἶχα σπεύσει νὰ ἐξηγήσω στοὺς ἀρμοδίους, μὲ κάποια ἔνταση, πῶς ἡ ἀπόφαση τῆς μετονομασίας δὲν ἔπρεπε νὰ συσχετισθεῖ μὲ καμιά πολιτικὴ σκοπιμότητα. Ἦταν ἓνα ζήτημα μὲ χαρακτῆρα καθαρὰ συναισθηματικόν. Θὰ πληγωνόταν ἀνεπανόρθωτα ἡ ψυχὴ μιᾶς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προσωπικότητας: Τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχε ἀγαγεῖ τὴ δραματικὴ μορφή τοῦ θείου του σὲ σύμβολο ἀρετῆς καὶ ὑψηλοῦ ἠθους. Ἔτσι ἀπὸ τότε ἡ ὁδὸς Δημητρίου Γούναρη διατήρησε τὸ ὄνομά της καὶ παρέμεινε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ὠραιότερους πεζόδρομους τῆς Θεσσαλονίκης.

Πῆρα σ' ἀπάντησιν τὸ ἀκόλουθο γράμμα:

Ἀθήνα 21.4.1936

Ἀγαπητέ μου κύριε Βαφίπουλε,

Σπᾶνια συγκινήθηκα ἀπὸ ἓνα γράμμα τόσο πολὺ, ὅσο συγκινήθηκα διαβάζοντας τὸ γράμμα σας τῆς 14ης Ἀπριλίου. Ἐκφράσατε τὴν ἐπιθυμίαν σας νὰ τὸ σχίσω, ἀλλὰ μοῦ ἐπιτρέψατε νὰ ἀποφασίσω καὶ τὸ ἀντίθετο. Καὶ ἀποφάσισα νὰ διατηρήσω τὸ γράμμα σας σὰν δεῖγμα τῆς ὑψηλοφροσύνης σας καὶ τῆς καλοσύνης σας ἀπέναντί μου. Σὰς εἶμαι εὐγνώμων.

Μὲ αἰσθήματα τιμῆς καὶ ἀγάπης
Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Νομίζω πῶς τὸ γράμμα τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔγγραφα κείμενα τοῦ Παν. Κανελλόπουλου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΟΣΟ ΠΛΑΤΕΙΑ καὶ ποικίλη εἶναι ἡ δράση καὶ ἡ ἐπίδοσις ἑνὸς ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα σὲ δύο διαφορετικοὺς — ἀντιστρατευομένους, θὰ ἔλεγα, — τομεῖς τῆς δημοσίας ζωῆς, τὸν τομέα τῆς δράσεως καὶ τὸν τομέα τοῦ στοχασμοῦ, τόσο γίνεται δυσκολότερη ἡ ἀποτίμησίν τους ἀπὸ τοὺς ἐπιζῶντες, ὅταν μάλιστα τὸ πένθος εἶναι τόσο πρόσφατο.

Οἱ περιστάσεις τὸ ἔφεραν ἔτσι ὥστε νὰ γνωρίσω λιγότερο τὸν ἄνθρωπον Παναγιώτη Κανελλόπουλο καὶ περισσότερο τὸ συγγραφικόν του ἔργο πού τὸν ἀνέδειξε καὶ ποιητὴ καὶ ἱστορικὸ καὶ φιλόσοφον. Ἀπὸ τοὺς ἐπ' ἐμοὶ Ἑλληνας ὑπῆρξε ὁ Κανελλόπουλος ἓνα φαινόμενο μελετητῆς καὶ στοχαστικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητος. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι εὐκόλο κανεὶς νὰ βρεῖ παράδειγμα πού νὰ μπορεῖ, στὰ χρόνια μας, νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Π. Κανελλόπουλου, ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ἐξῆσε μὲ δύο ρυθμοὺς καὶ δύο βηματισμοὺς παράλληλα. Τὸν δύσκολο καὶ χρονοβόρο δρόμο τῆς πολιτικῆς καὶ τὸ αὐχμηρὸ μονοπάτι τοῦ διανοουμένου δημιουργοῦ. Ὁ πρῶτος εἶναι δρᾶσις συνεχῆς, παρουσία συνεχῆς, καταπόνησις συνεχῆς στίς ὁποῖες ἐπιδόθηκε ὁ Π. Κανελλόπουλος μὲ ἀδιάπτωτη θέλησις καὶ μὲ σταθερὴ συνείδησις ὅτι, ὡς πολιτικὸς εἶναι ὁ ὑπὸ τῆς τοῦ λαοῦ καὶ ὅτι ἡ ἐξουσία δὲν εἶναι σκοπὸς ἀλλὰ μέσον γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων μιᾶς κοινωνίας καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῶν λύσεων τους.

Δὲν ἔτυχε, ὅπως εἶπα, νὰ δημιουργηθοῦν μεταξὺ μας στενὲς προσωπικὲς σχέσεις, ἀλλὰ ὡς δημόσιος λειτουργὸς σὲ καίριες καμιά φορά θέσεις, δὲν ἦταν δυνατόν παρά νὰ παρακολουθῶ, ἀπὸ πολὺ κοντά, τὴν δραστηριότητα μιᾶς ἀπὸ τίς ἐξέχουσες μορφές τῆς πολιτικῆς σκηνῆς τῆς ἐποχῆς μου.

Ἀπὸ τότε πού ἀποφάσισα νὰ διχοτομήσει τὴν ζωὴν του, ἐπιδιδόμενος στὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ ἀφήνοντάς ἓνα τεράστιον περιθώριον γιὰ τὴν πνευματικὴν του ἐπίδοσιν, ὁ Π. Κανελλό-

πουλος έπραττε και ένεργοῦσε έμπνεόμενος από μιὰ έμμομη ιδέα (ένα είδος έσωτερικοῦ δαιμονίου) νὰ συμβάλει, με όλες του τίς δυνάμεις, στήν δημιουργία μιᾶς γνήσια δημοκρατικής πολιτικῆς ζωῆς στήν Ἑλλάδα ὅσον τὸ δυνατόν ἀπηλλαγμένης ἀπὸ πάθη. Ἡ ιδιοσυγκρασία του ἦταν στοὺς ἀντίποδες τοῦ «παθητικοῦ», ὅπως τὸ έννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης και αὐτός, ἀνεψιός τοῦ ἐκτελεσθέντος Γούναρη, αὐτός πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀνεξίτηλα σφραγισθεῖ ἡ νεανική του ζωὴ ἀπὸ τὸν Διχασμὸ και τὴν τραγική του κατάληξη και νὰ τὸν εἶχε καθηλώσει φανατικὸ ὅπαδὸ μιᾶς παρατάξεως, νεώτατος ἀκόμη και με έντονη προσπάθεια στήν ὁποία τὸν βοήθησε ἡ ἀρετὴ τῆς ὑψηλῆς ἀντικειμενικότητας, θέλησε, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολιτικοῦ του βίου, νὰ γίνει ὁ κῆρυξ τῆς ένότητας και νὰ συμβάλει με τὸ ἐξαίρετο παράδειγμά του στήν ἐπούλωση τῆς πυορροούσας πληγῆς πού εἶχε διχάσει τὴν Ἑλλάδα στήν προηγούμενη του γενεά. Μόλις 33 χρονῶν ἰδρύει, τὸ 1935, τὸ Ἐθνικὸν Ἐνωτικὸν Κόμμα με εὐγενέστατη φιλοδοξία τὴν συμφιλίωση τῶν δύο παρατάξεων, πού, ἀμαρτωλά, ζούσαν, και ἤθελαν ἀκόμη νὰ ζοῦν, μέσα στὰ πλαίσια τῆς βαρύτατης σκιάς πού ἔριχναν πάντα ἀπάνω τους τὰ ἐπικατάρατα χρόνια 1915-1922. Ἡ φιλοδοξία αὐτὴ τοῦ Π. Κανελλοπούλου δὲν ὑπεγορεύετο μόνο ἀπὸ ἰδεολογία ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν τότε διεθνή συγκυρία διότι στήν καρδιά τῆς Εὐρώπης εἶχε ἤδη ἐκκολαφθεῖ και ἀναπτυσσόταν ένα τέρας, ὁ Χίτλερ και ὁ Νασισμός. Οἱ καιροὶ δὲν ἦσαν για τὸ ἀλληλοφάγωμα ἀλλὰ για τὴν συσπείρωση. Ἀλλὰ έναν μόνο χρόνο μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἐνωτικοῦ Κόμματος ἤρθε νὰ διακόψει τὴν ὁμαλὴ πολιτικὴ ἐξέλιξη ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐπαναστάτησε ἡ δημοκρατικὴ συνείδηση τοῦ Π. Κανελλοπούλου πού διώχθηκε ἀπὸ τὴν δικτατορία ὅπως και τόσοι ἄλλοι.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ μιὰ ὑπερεκβολὴ και νὰ ἐπιχειρήσει νὰ σκιαγραφήσει, ἐν φαντασίᾳ, ποιά θὰ ἦταν ἡ σταδιοδρομία τοῦ πολιτικοῦ Κανελλοπούλου ἐάν ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐπιχειροῦσε, με πολὺ μέτρο ἀλλὰ και με πολλὴ ἀποφασιστικότητα, τὸ πρῶτο πέταγμά του, δὲν εἶχε ὀδηγήσει τὴν Εὐρώπη στὸ κατώφλι τῆς καταιγίδας

πού ξέσπασε τὸ 1939. Τοῦτο ὅμως θὰ ἦταν ἀνώφελο γύμνασμα τῆς σκέψης πού τὸ καθιστᾶ ἄλλωστε περιττὸ ἢ λαμπρὴ ἐπίδοση τοῦ ἀνδρὸς ἀφοῦ, ἀπὸ τὸ 1940 μέχρι τοῦ χθὲς βρέθηκε πάντοτε στὸ προσκήνιο τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας τόσο στίς ἡμερες και ὁμαλὲς μέρες ὅσο και στίς δύσκολες και ἄχαρες περιόδους, πότε Ὑπουργός, πότε Ἀντιπρόεδρος Κυβερνήσεως, πότε Πρωθυπουργός και ποτὲ ἀνούμενος νὰ ὑπηρετήσῃ τὰ κοινὰ και πάντοτε κήρυκας τῆς ἠπιότητας και τῆς διαλλαγῆς μέσα στὰ πλαίσια τῆς δημοκρατίας πού ἔμω, ἐξ ὀρισμοῦ, δὲν ἔχει τὸ στοιχεῖο τῆς ένότητας ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔχει ὡς κινητήριο δύναμη τὴν ἀντιπαράταξη και ἀντίταξη ἀλλὰ με δημιουργικὰ ἐλατήρια. Αὐτὸ και ἦταν, νομίζω, τὸ ὄραμα τοῦ Π. Κανελλοπούλου κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ πολιτικοῦ του βίου.

Ὅσο για τὴν πνευματικὴ του προσφορά, τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου του, τὴν ποιικιλία τῶν ἀναζητήσεών του, δὲν εἶμαι κριτικός για νὰ κἀνω τὴν ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῆς και τὴν πρόβλεψη τῆς ἐπιβιώσεώς της. Ἀποτολμῶ ὅμως νὰ πῶ, πῶς και σ' αὐτὸ με ὠθεῖ ἡ έντονη κλίση μου πρὸς τὴν Ἱστορία, ὅτι ἀπὸ τὰ ὅσα ἔγραψε και δημοσίευσε ἔως τώρα ὁ Π. Κανελλόπουλος, τὸ ἔργο πού θὰ τιμοῦν ξεχωριστὰ με τὴν προσοχή, τὸν σεβασμὸ και τὴν ἐκτίμησή τους, οἱ ἐπερχόμενοι, εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος». Ἐγώ, τοῦλάχιστον, δὲν γνωρίζω ἄλλον Εὐρωπαϊκὸ πού νὰ καταπιᾶστηκε με τὴν μελέτη τοῦ ἀπέραντου αὐτοῦ θέματος και, ἀκόμη λιγότερο, πού νὰ τὸ ἔχει περαιώσει και παρυσιάσει με μιὰ ἀπύθμενη πολυμάθεια, μιὰ ἀκρίβεια ἀποτιμήσεως τῶν ἀξιῶν και ένα παλμὸ ἰσάξιο πρὸς τὴν ἱστορικὴ διάσταση και τὴν δαιδαλώδη πορεία τοῦ Πνεύματος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

ΜΕΡΙΚΟΙ θάνατοι, πολὺ σπάνιοι εἶναι ἀλήθεια, ἔρχονται νὰ μᾶς κἀνουν νὰ συνειδητοποιήσουμε τί σημαίνει πραγματικὴ ἔθνικὴ ἀπώλεια. Τὸ κενὸ πού ἀφήνουν πίσω τους ὀρισμένοι ἄνθρωποι γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ, σὲ μέρες μάλιστα σὰν αὐτές, πού τόσο ὁ κόσμος ὅσο και ἡ πατρίδα μας περνᾶνε μεγάλη ἠθικὴ κρίση. Μιὰ τέτοια ἀπώλεια εἶναι

κι αὐτὴ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ποὺ μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ, παράλληλα πρὸς τὴ σκέψη του ὠριμαζε καὶ ἡ σύνεσή του, μέσα σ' ἓναν κόσμο γιομάτον παγίδες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀθωότητα. Προσωπικά, δὲν πλησιάζω τοὺς ἀνθρώπους μὲ αὐτοβουλία, ἀπὸ φιλοφροσύνη ἢ καὶ ἀπὸ ἀνάγκη ἀκόμη, ἀν' ἐκεῖνοι δὲν δείξουν τὴν πρόθεσή τους γιὰ μιὰ γνωριμία ἢ ἐπαφή. Γι' αὐτὸ θὰ ἀναφερθῶ σὲ δύο περιστατικά ποὺ τὸν χαρακτήρισαν καὶ τὸν ξεχώρισαν στὴ συνείδησή μου. Κάποτε μερικὲς λεπτομέρειες προδίδουν ἓνα ὀλόκληρο οἰκοδόμημα ἀρετῶν.

Φυσικά ἐγὼ τὸν γνώριζα, ἀλλὰ δὲν φανταζόμουνα πὼς κ' ἐκεῖνος μὲ γνώριζε, μιὰ ποὺ δὲν εἶχαμε ποτὲ καμιὰ προσωπικὴ συνάντηση. Περπατοῦσα στὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, κοντὰ στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ἀνεβαίνοντας πρὸς τὸ Σύνταγμα, ὅταν ἓνα μαῦρο αὐτοκίνητο, ὑπουργικὸ; πρωθυπουργικὸ; σταμάτησε πλάι μου. Ἦταν τὸ 1964, τὸ '65; τὸ '66; Δὲν τὰ σημειῶνω ὅλα τὰ πράγματα στὸ μυαλό μου. Κράτησα μόνο τὴ χειρονομία τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ποὺ μὲ ρώτησε ποῦ πηγαίνω καὶ ἀν' ἤθελα νὰ μὲ πάει ἐκεῖ ποὺ θὰ πῆγαίνα. Τοῦ εἶπα πὼς ἡ ἀπόσταση ποὺ ἔχω νὰ περπατήσω — ὡς ἓνα σημεῖο τῆς ὁδοῦ Βασιλίσσης Σοφίας — εἶναι πολὺ μικρὴ καὶ ὅτι ὁ Θεὸς μοῦ ἔδωσε γερά πόδια. Ἐπέμεινε καὶ κάναμε μαζί τὴ μικρὴ αὐτὴ διαδρομὴ. Τὸν ξανασυνάντησα σὲ μιὰ δεξίωση ποὺ ἔκανε ὁ Χατζηκυριακός-Γκίκας γιὰ τοὺς φίλους του στὸ σπίτι του στὴν ὁδὸ Κριεζώτου. Ὑστερα ἤρθε ἡ δικτατορία καὶ ἔφυγα γιὰ τὸ ἐξωτερικό. Ἦταν τὸ 1971 ἢ 1972; δὲν θυμᾶμαι ἀκριβῶς — τὰ βιβλία μου ἐκείνης τῆς περιόδου βρίσκονται ἀκόμη στὸ Παλέρμο — ὅταν ἔλαβα τὴ δευτέρα πολύτομη ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος. Πολὺ μὲ συγκίνησε ἐκεῖνο τὸ ἀνὰ σὲ συντροφεύει» τῆς ἀφιέρωσης. Τοῦ ἔγραψα ἓνα γράμμα καὶ τὸν ἐπισκέφτηκα ὅταν ἐπέστρεψα στὸ γραφεῖο του τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας, ὅπως ἔκανα γιὰ ὅλους τοὺς λίγους ἄλλους ἐκεῖνους ποὺ μὲ εἶχανε θυμηθεῖ.

Τὸ νὰ βάζεις τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις πᾶνω ἀπὸ τὶς πολιτικὲς, ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἀρετῆς ποὺ σπανίζει στὸν τόπο μας καὶ θεωρῶ τὴν ἀρετὴ αὐτὴ τὴν πιὸ ἀναγκαῖα.

Ἐριζα ἓνα τριαντάφυλλο στὸν τάφο του, ἀνταποδίδοντάς του τὸ πολύτομο τριαντάφυλλο ποὺ μοῦ ἔστειλε στὸ Παλέρμο.

ΠΕΤΡΟΣ ΓΑΒΡΙΟΣ

Ἡ ΣΥΝΕΧΗΣ καὶ ἀκτινοβόλος παρουσία στὴν πνευματικὴ — νὰ προσθέσω καὶ στὴν πολιτικὴ — ζωὴ ἐνός Ἐθνους ἐπὶ ἐξήντα καὶ πλέον χρόνια μιᾶς προσωπικότητας ὅπως αὐτὴ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ μας σπάνια, ἀλλὰ εὐτυχισμένη περίπτωση. Καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν μικρὴ καὶ φτωχὴ μας σήμερα πατρίδα πολύτιμη.

Ὅταν πρὶν ἀπὸ ἐξήντα καὶ πλέον χρόνια μιὰ μικρὴ συντροφιά κοινωνιολογούντων νέων ἀνθρώπων ἐδεχόταν στοὺς κόλπους της μὲ τιμὴ καὶ μὲ χαρὰ καὶ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, προικισμένον ἤδη μὲ βαθιὰ εὐρωπαϊκὴ μόρφωση καὶ ἰδιαίτερα πολιτισμένη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη συγκρότηση, ἡ πρόβλεψη ὅτι ὁ λεπτὸς ἐκεῖνος ὠραῖος νεαρὸς ἀριστοκράτης θὰ ἐξελίσσονταν σὲ ἡγετικὴ τοῦ τόπου πνευματικὴ μορφή ὑπῆρξε ὀρθή. Σὲ μιὰ συνεχῆ πλέον πορεία ὁ Κανελλόπουλος δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι παρῶν στὴν κορυφὴ τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς μας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς πολιτικῆς. Σημειῶνω ἰδιαίτερα τὴν σύμπτωση καθαρὰ πνευματικῆς καὶ ἀκόμα εἰδικὰ λογοτεχνικῆς μορφώσεως καὶ ἐπιδόσεως σὲ συνδυασμὸ μὲ πολιτικὴ πράξη, σύμπτωση σπανιώτατη στὸν τόπο μας.

Κατόπιν ὁ καθηγητὴς Κανελλόπουλος ἐδικαίωσε πλήρως τὴν πρόβλεψη. Ἄν ἡ ἐπιτυχία ἐνός πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου εἶναι ἡ διδασχὴ του νὰ γίνῃ ἐναυσμα ἀτομικῆς πνευματικῆς ἐγρηγόρσεως τῶν μαθητῶν του καὶ ἡ διάκριση καὶ αὐτῶν στὴ ζωὴ τῆς πατρίδας των αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία τὴν ἐχάρηκε ὁ Κανελλόπουλος. Λίγοι, ἀλλὰ ἐκλεκτοὶ μαθητὲς του διακρίθηκαν καὶ ἀκόμη διακρίνονται στὴν πατρίδα μας καὶ στὴν ἀλλοδαπή.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ξαίρει, ἀν' ἡ ἀνάμιξη τοῦ Κανελλόπουλου στὴν πολιτικὴ τῆς χώρας μας ζωὴ, ἦταν ὠφέλιμη σὲ συνάρτηση πάντα μὲ τὰ πνευματικὰ του ἔργα. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὴν πολιτικὴ του ζωὴ ὑπῆρξε ὑπόδειγμα μορφώσεως, συνέσεως, εὐγενείας καὶ μέτρου εἶναι βέβαιον. Μέσα στὴν ταραχὴ τῶν τελευταίων ἐξήντα χρό-

ων και στα μεγάλα γεγονότα, ακόμη και στα πάθη, που μᾶς συνεκλόνησαν ὁ Κανελλόπουλος στάθηκε ἤρεμος, διαλλακτικός, εὐγενής. Εἶναι χαρακτηριστικὸν αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων του τὸ πάνδημον πένθος γιὰ τὸν θάνατόν του.

* * *

Στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου μέρους τοῦ πρώτου τόμου τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» — ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο ἕως τὸν Μιχαὴλ Ἀγγελό — και μόνον τὰ μεγάλα αὐτὰ ὀνόματα προκαλοῦν τὸν βαθὺ σεβασμὸ γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς - "Ἐκδοση 1966, ὁ Κανελλόπουλος γράφει : «Ἐβρω ὅτι βιβλία σὰν κι αὐτὸ εἶναι ἔργα ὀλόκληρης ζωῆς, γράφονται πολλές φορές, ξεγράφονται και ξαναγράφονται. Οἱ λέξεις αὐτὲς βρίσκονται στὸν Πρόλογο ποὺ ἔγραψα γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος». Πέρασαν ἀπὸ τότε εἴκοσι πέντε ἀκριβῶς χρόνια. Ἦταν τὸ βαρὺ — τὸ ἀσῆκωτο — φθινόπωρο τοῦ 1941, τὸ πρῶτο τῆς Κατοχῆς. Στους νέους ποὺ πεινοῦσαν κ' ἐτοίμαζαν τὴν καρδιά τους γιὰ τὴν ἱερὴ Ἀντίσταση, σκέφθηκα ὅτι χρωστοῦσα — δάσκαλός τους ἄλλοτε, ἀλλὰ και νέος πολιτικός, ποὺ στὴν τετράχρονη ἐξορία μου εἶχα τιμηθεῖ με τὴν ἀγάπη τους — νὰ προσφέρω, στὶς σκοτεινὲς ἐκεῖνες ὥρες, μιὰ μικρὴ πνευματικὴ ἐνίσχυση. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου (τρεῖς χιλιάδες ἀντίτυπα) ἐξαντλήθηκε σὲ τρεῖς μῆνες, δηλαδὴ πρὶν ἀναγκασθῶ νὰ διαφύγω στὴ Μικρὰν Ἀσία, κι ἀπὸ κεῖ στὴν Αἴγυπτο. Εἶδα ἔτσι, ὅτι ἡ προσφορά μου δὲν ἦταν περιττὴ. Διαπιστώνοντας ὅτι ἐνίσχυσα ἄλλους, ἐνισχύθηκα ψυχικὰ πολὺ περισσότερο ὁ ἴδιος. Στὸ 1947 — σκοτεινὲς και δραματικὲς ἦταν και τότε οἱ ὥρες γιὰ τὴ χώρα μας — βγῆκε σὲ δευτέρη ἔκδοση ὁ πρῶτος τόμος και σὲ πρώτη ὁ δεύτερος».

Ἦδη στὸν πρόλογο τοῦ πολῦτομου και πολῦτιμου αὐτοῦ τεραστίου ἔργου ὁ Κανελλόπουλος σημειώνει τὴν ἀγάπη του πρὸς τοὺς νέους και τὴν λαχτάρα του προσφορᾶς πρὸς αὐτούς.

Στὸν ἴδιο πρόλογο ὁ Κανελλόπουλος ση-

μειώνει : «Δὲν ξέρω, ἂν και τότε θὰ μπορέσω νὰ συνεχίσω τὸ ἔργο, ποὺ ἄρχισα με τὸ πρῶτο τοῦτο μέρος τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος». Ὁ Θεὸς τοῦ ἔδωσε τὴν χρονικὴ και τὴν πνευματικὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσει αὐτὸ τὸ ἔργο σχεδὸν ἕως τὴν πλήρη περάτωσή του. Καὶ μόνον αὐτὸ ἂν ἦταν νὰ μείνει ὡς προσφορά του και στὸν σχετικὰ μορφωμένον, ἀλλὰ και στὸν ἀπλὸν Ἕλληνα, ὁ Κανελλόπουλος πρέπει νὰ μείνει παράδειγμα πνευματικῆς ἐγρηγόρσεως, ἀκούραστης ἐργατικότητος, πλήρους συνειδήσεως τῶν καθηκόντων ἑνὸς πνευματικοῦ λειτουργοῦ. Κατὰ κάποιαν ἀναλογία «Ἡ Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» εἶναι ἓνα ἔργο, ἄλλης βέβαια κατηγορίας, ἀλλὰ παράλληλο πρὸς τὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου.

* * *

Δὲν εἶναι πολὺς καιρός, ποὺ σὲ μιὰ ἐκδήλωση τῆς «Ἐθνικῆς Ἑταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν» ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τῆς ποιήτριας Μαρίας Π. Ράλλη ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ζωντάνεψε με τὸν θερμὸ, τὸν παλλόμενον προφορικὸ του λόγο τὴ μορφὴ τῆς ἐκλεκτῆς ἐκεῖνης γυναίκας. Ἦταν ἡ ὀμίλια του — ἴσως ἡ τελευταία του — δεῖγμα τῆς γενικῆς του λογοτεχνικῆς ἐνημερότητας, ἀλλὰ και τῆς εὐγενείας, και τῆς νοσταλγίας και τῆς φιλίας ποὺ τὸν ἐχαρακτήριζαν.

Ἐνόμιζα τὸ βράδι ἐκεῖνο, ποὺ στὴν κορμωστασιά και στὴ μορφὴ τὴν εὐγενικὴ τοῦ ἡλικιωμένου ἐκεῖνου κυρίου ξανάβλεπα τὸν ὠραῖο νέο τῆς πρὸ ἐξήντα χρόνων ἐποχῆς. Ἔτσι θὰ μείνει στὴν ὄρασή μας ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΕΒΑΣΤΕ και ἀγαπητὲ Πρόεδρε*. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ παλαιὸς μαθητῆς και ἐπὶ ἤμισυ και πλέον αἰῶνα πιστὸς φίλος, Σοῦ ἀπευθύνω, με ἄκρα εὐλάβεια πρὸ τῆς σοροῦ Σου, ὕστατη προσλα-

* Ἐπικήδειος τοῦ Προέδρου τῆς Τρίτης Τάξεως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

λιά, ἐκφραστικὴ τοῦ ἔθνικοῦ πένθους γιὰ τὸν χαμό Σου, ὑπομνηστικὴ μόλις τῆς μεγαλοσύνης Σου, ἀκατάλυτης ἀπὸ τὸ θάνατο.

Ἵπῆρξες αὐθεντικὸς ταγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ὁ κορυφαῖος τῶν εὐγενῶν τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς στὴν τελευταία πενηκονταετία. Ἐλάμπρυνες τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐπὶ εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια. Ἡ παρουσία Σου καὶ ὁ λόγος Σου ἐπαλήθευαν τὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ τῆς.

Εἶχες τὴν αἰσθαντικὴν καὶ τὴν οὐνονοια, τὴν εὐμάθεια καὶ τὴν εὐρυμάθεια, τὴν εὐρετικὴν καὶ τὴν καλλιπέεια τῶν μεγάλων ἐπιστημῶν καὶ συγγραφέων. Εἶχες τὴ γενναϊότητα καὶ τὴ μεγαλοφροσύνη, τὴν τιμιότητα καὶ τὴν ἀνιδιοτέλεια, τὴν εὐπρέπεια καὶ τὴν εὐφράδεια τῶν μεγάλων ἱερουργῶν τῆς πολιτικῆς.

Ἵπῆρξες ὅμως πρῶτιστα ἐξαιρετὸς ἄνθρωπος, καὶ προπάντων ἀκάματος λειτουργὸς τῆς ζωῆς.

Ναί, ἡ ζωὴ Σου ὑπῆρξε λειτουργημα, στὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς, στὴ λατρεία τῆς Ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλάτρευες ὅ,τι ἀνθρώπινο ἀτένιζε τὸ εὐσυγκίνητο βλέμμα Σου, εἴτε στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά γύρω Σου εἴτε βαθιὰ στοὺς ὀρίζοντες τῆς Ἰστορίας.

Ἀπὸ νέος γεύθηκες πολὺ πικρὰ τοὺς καρπούς τοῦ ἔθνικοῦ διχασμοῦ. Ἦσουν μόλις δέκα πέντε ἐτῶν καὶ ἐξῆσες τὸν διωγμὸ καὶ τὴ φυλάκιση τοῦ πατέρα Σου. Ἦσουν μόλις εἴκοσι ἐτῶν καὶ συγκλονίσθηκες ἀπὸ τὴν καταδικὴ σὲ θάνατο καὶ τὴν ἐκτέλεση τῆς καταδικῆς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς μητέρας Σου, ἠθικοῦ ἰνδάλματός Σου τότε καὶ πάντοτε.

Ὁ τραυματισμὸς, ὅμως, τῆς εὐαισθησίας Σου, ἂν καὶ τόσο βαρὺς, καὶ τόσο πρῶϊμος, δὲν ἴσχυσε νὰ δηλητηριάσει τὸ ἦθος Σου. Μὲ ἀνεξικακία, ἐγκαρτέρηση καὶ αὐταπάρνηση ἀντιμετώπισες τὰ πρόσωπα, τὰ γεγονότα καὶ τὰ καθήκοντα.

Ἐπιδόθηκες ἄοκνα στὴν κατεργασία τῶν πνευματικῶν Σου δυνάμεων, καὶ ἀναδείχθηκες σύντομα σὲ διαπρεπέστατο ἐπιστήμονα. Ἐκλέχθηκες ἐπάξια Ὑφηγητῆς καὶ ὕστερα Καθηγητῆς, καὶ διδάξες Κοινωνιολογία στὸ Πανεπιστήμιο, καὶ στὴν Πάντειο, μὲ τρόπο συναρπαστικὸ. Τὸ μάθημά Σου κάθε Τετάρτη βράδι στὸ Πανεπιστήμιο ἦταν

ἑορταστικὴ ὥρα τοῦ πνεύματος, καὶ εἶχε γίνε πνευματικὸς θεσμὸς τῶν Ἀθηνῶν. Διακόπηκε ὅμως ἀπτόμα ἡ καθηγεσία Σου, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1935. Ἀπολύθηκες τότε, γιὰτὶ ἀρνήθηκες, ἀπὸ ἠθικὴ συνέπεια, νὰ ὀρκισθεῖς πίστη πρὸς τὴ βασιλεία.

Κατόρθωσες νὰ διατηρήσεις γαλήνη ἀρχαίου φιλοσόφου, καὶ ὅταν ἡ θύελλα τῆς Ἰστορίας ξεσποῦσε κατεπάνω Σου καὶ γίνουσαν ὁ στόχος ποικίλων ἐπιθέσεων. Ἀνάβλυζε ἀπὸ τὴ μεγαλοφυχία Σου ἡ συγγνώμη γιὰ τοὺς πάντες. Ἐτήρησες διὰ βίου τὸ ἀριστοτέλειο παράγγελμα «πάσας τὰς τύχας εὐσχημῶνός φέρων».

Τελικὰ, εἶχες γίνε τὸ σύμβολο τῆς ἀνθρωπιᾶς, στὴ συνείδηση χιλιάδων Ἑλλήνων, ὅσοι δέχθηκαν στὴ διάρκειά τῆς ζωῆς Σου τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἐμπνευστικῆς προσωπικότητάς Σου, τὴν παρήγορη θαλπωρὴ τοῦ ἦθους Σου, τὴν ἡρεμὴ γοητεία τοῦ λόγου Σου.

Καὶ ὑπῆρξες ὡς τὴν τελευταία ὥρα τοῦ βίου Σου καρτερικὸς, ἀσκητικὸς, σὲ ἀγωνιστικὴ ἐτοιμότητα καὶ μὲ τὴν πνοὴ τῆς δημιουργίας. Δὲν ἀφῆκες νὰ περάσει καμιὰ στιγμή τοῦ διαθέσιμου χρόνου Σου, δίχως νὰ φλογισθεῖ ἀπὸ τὸ πάθος Σου γιὰ τὴν ἀλήθεια, τὴν ὁμορφιά, τὴν ἀρετὴ, χωρὶς νὰ σφραγισθεῖ ἀπὸ τὸ σῆμα τοῦ πνεύματός Σου.

Τὸ σῆμα τοῦ πνεύματός Σου ἐνυπῆρχε καὶ στὸν ἔξοχο προφορικὸ λόγος Σου, καὶ στὶς ὅποιες στιγμὲς περισυλλογῆς Σου, προπάντων ὅμως ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὶς χιλιάδες σελίδες ὅπου ἀπλώθηκε ὁ γραπτὸς λόγος Σου. Μὲ τὸν γραπτὸ λόγος Σου κατ' ἐξοχὴν ὑπῆρξες ἀτρέγτος καὶ δημιουργικὸς διάκωνος τοῦ πνεύματος.

Ὁ θαυμασμὸς εἶναι τὸ εὐλογο συναίσθημα ἐμπρὸς στὴ συγγραφικὴ μεγαλοφυχία Σου. Σ' αὐτὴν ἀφειδώλευτα εἶχες ἀναλώσει τὴ βιολογικὴν ἰκμάδα Σου. Μὲ τὸν ὑπεράνθρωπο μῦχθο Σου ὀργώθηκε τὸ ἔδαφος τῆς Ἰστορίας τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου, καὶ βλάστησαν τὰ μεγαλόπνευστα ἔργα Σου. Αὐτὰ μένου ἀθικτα καὶ ἀπὸ τὸ θάνατό Σου, καὶ διδάσκουν, θέλγουν, προβληματίζουν, συγκινοῦν, καὶ ἀφήνουν συχνὰ ἐκθαμβοτὸν ἀναγνώστη.

Κατόρθωσες τὸ ἀπίστευτο κατόρθωμα νὰ συγγράψεις μόνος δεκάτομο ἡδὴ σύγγραμμα

γιὰ τὴν «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», ὅπου μὲ ἄκρα ἐνέργεια παρουσιάζεις πανοραμικὰ ὅ,τι μέγα ἐπὶ δέκα πέντε αἰῶνες δημιούργησε ἡ Εὐρώπη στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος : φιλοσοφία, ἐπιστῆμες, ποίηση, μουσικὴ, γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, λογοτεχνία καὶ ἄλλα πολλά. Μὲ περίπαθεια ἐραστῆ καὶ μὲ πλησμονὴ ἐπιστημοσύνης ἐνατένισες καὶ διαισθάνθηκες, ἐρμήνευες καὶ ἀναπαράστησες τὴ μορφή καὶ τὴν οὐσία, τίς χάρες καὶ τὰ μυστικά τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, καὶ βιογράφησες γλαφυρά, μὲ οἰκειότητα καὶ μὲ συμπάθεια, τοὺς δημιουργοὺς των.

Παράλληλα ἔσχυρες ἐπάνω στὴν Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου τῶν τελευταίων αἰώνων, καὶ ἀκροάσθηκες μὲ κατάνυξη καὶ ἀνακάλυψες μὲ θάμβος τὰ παθήματα καὶ τίς ἐξάρσεις τοῦ λαοῦ, τὴ δράση καὶ τὰ προβλήματα καὶ τίς ἐκτροπὲς τῶν ὑπευθύνων τῆς τύχης τοῦ ἑκείνα τὰ ζοφερά χρόνια, καὶ ἀναγνώρισες ἰδιαίτερα τὴν ἐναγώνια ζήτηση τῆς Ἰδέας τοῦ Γένους καὶ τὴν πολυτροπὴ ἐπιδιώξη τῆς σωτηρίας του, καίριο μέλημα τῶν πνευματικότερων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς. Τὸ δίτομο ἔργο Σου «Γεννήθηκα τὸ 1402» ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες ὄργανο ἐθνικῆς μυσταγωγίας καὶ αὐτογνωσίας.

Καὶ στράφηκε ὕστερα τὸ ἀσίγαστο πνεῦμα Σου πρὸς τὴν μετα-κλασσικὴ ἀρχαία Ἑλλάδα, γιὰ νὰ γνωρίσεις καὶ νὰ ἐξηγήσεις, γιὰ ν' ἀφηγηθεῖς καὶ νὰ περιγράψεις, τὰ γεγονότα καὶ τὰ προβλήματα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς ἀμελημένης αὐτῆς περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ὅπως τὴν εἶδες, στὴ δραματικὴ φυσιογνωμία της καὶ στὸν συνταρακτικὸ δυναμισμό της. Καὶ ἀποτελεῖ τὸ τρίτομο ἔργο Σου «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα» θησαυρὸ καὶ πολιτικῶν διδαγμάτων γιὰ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες.

Ἄπαυτος ὅμως ἦταν ὁ συγγραφικὸς οἶστρος Σου καὶ εἶναι μακρότατος ὁ κατάλογος καὶ τῶν τίτλων ἀπλῶς τῶν δημοσιευμάτων καὶ τῶν βιβλίων Σου, φιλοσοφικῶν, κοινωνιολογικῶν, φιλοσοφιο-ιστορικῶν, πολιτικῶν, ιστορικῶν, ποιητικῶν.

Ἰπῆρξες πνευματικὰ πολύμοχθος ὅσο κανεὶς ἄλλος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦ αἰῶνα Σου.

Ἰπῆρξες ὅμως καὶ ἠθικὰ πολύμοχθος.

Ἀποδύθηκες στὸν στίβο τῆς πολιτικῆς μὲ βαθύτατο συναίσθημα εὐθύνης γιὰ τὰ πεπραγμένα τῆς πατρίδας Σου. Καὶ ἀφιερώθηκες στὸν καλὸν ἀγῶνα μὲ ὑψηλοφροσύνη καὶ μὲ αὐτοθυσία. Ὁ καιρὸς ὅμως τῆς Ἱστορίας δὲν ἦταν αἶσιος γιὰ τὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία Σου.

Ἐγκαινιάσες τὴν πολιτικὴ Σου δράση μὲ σύνθημα τὴν ὑπερνίκηση τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ. Ἡ συγκυρία ὅμως τῆς Ἱστορίας Σου ἐπιφύλαξε νὰ ταλανισθεῖς, ἤδη τὸ 1936, ἀπὸ τίς συμπληγάδες τοῦ ἀναζωπυρημένου ἐθνικοῦ διχασμοῦ.

Εἶχες προθέσεις καὶ μεθόδους καὶ ὕφος πολιτικοῦ εἰρηνικῆς περιόδου, κοινωνικοῦ διαλόγου, κοινοβουλευτικῆς ἀμιλλας. Καὶ βρέθηκες ἐμπλεγμένος στὴν ἱστορικὴ δίνη φοβεροῦ παγκόσμιου πολέμου, καὶ χρειάστηκε νὰ ἀντιμεταπίσεις μὲ ἀνένδοτο ἀγωνιστικὸ φρόνημα καὶ τὴ δικτατορία τοῦ 1936 καὶ τὴ δικτατορία τοῦ 1967.

Μὲ δράση ἀπὸ τὴν πρώτη ὥρα στὴν Ἑθνικὴ Ἀντίσταση, πολιτεύθηκες σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου πολέμου γνήσια ἐθνικά, δηλαδὴ ἐνωτικά, συμφιλιοτικά. Σὲ δύσκολες ὥρες ἀναδέχθηκες δυσεκπλήρωτα καθήκοντα, καὶ μὲ γενναιότητα καὶ σωφροσύνη κατόρθωσες νὰ τὰ ἐκπληρώσεις. Καὶ ὕστερα, ὅμως, ἡ παρουσία Σου καὶ ὁ λόγος Σου εἶτε στὴ Βουλὴ εἶτε στὴν Κυβέρνηση ὑπῆρξαν κατὰ κανόνα ὑποδείγματα πολιτικῆς νηφαλιότητος καὶ δημοκρατικῆς νομιμοφροσύνης.

Στὴν ἀπὸ 21 Ἀπριλίου 1967 περίοδο, μὲ ἀταλάντευτη ἀντίσταση πρὸς τὸ πραξικόπημα καὶ τίς ἐκγονές του κυβερνήσεις, ἀπέδειξες τὸ πολιτικὸ σθένος Σου καὶ συνέβαλες κρίσιμα στὴν ἠθικὴ ἀπομόνωση τῆς δικτατορίας. Καὶ ἤλθε ἡ ὥρα τῆς ἀπαλλαγῆς τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἄρπαγες τῆς ἐξουσίας, καὶ συνέβαλες θετικά στὴν ἀναίμακτη μετάβαση πρὸς τὴν πολιτικὴ ὁμαλότητα. Ἐκτοτε, ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν, σὲ ὅλες τίς δημόσιες ἐμφανίσεις Σου, ἐκδήλωνε πανηγυρικὰ τὸν σεβασμὸ του πρὸς τὸ πρόσωπό Σου.

Εἶχες, στὴν τελευταία περίοδο τοῦ βίου Σου, ἐπιβληθεῖ ὡς Νέστορ καὶ Μέντωρ τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς, ἄξιός τῆς ἐμπιστοσύνης ὅλων τῶν κομμάτων καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ

λαοῦ. Εἶχες κατακτήσει τὸν ὠραιότερο κότινο ἠθικῆς ἀριστείας.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΕΝΙΟΤΕ, ὅταν μοῦ δίνονται ἀφορμές ἀπὸ τὸν θάνατο λογίων τοὺς ὁποίους ἀγάπησα ἢ ἐτίμησα, μοῦ τυχαίνει νὰ ἀναρωτιέμαι ἂν πρέπει νὰ γράψω κάτι γλήγορα, ὅπου νὰ ἐκφράζω τὰ συναισθήματά μου τῆς στιγμῆς. Ὅμως σπανίως μοῦ τυχαίνει νὰ κρίνω ὅτι πρέπει ἢ ὅτι μπορῶ νὰ ἐνεργήσω ἔτσι.

Ἐπάρχει μία γνώμη τοῦ Βολταίρου σχετικῆς, ὠραία, ἐπιγραμματικῆς, διατυπωμένη. Τὴν μεταφράζω κατὰ τὸ νόημα, φτωχαίνοντας πολὺ τὴν μορφή: *Στοὺς ἀνθρώπους ἐνόσο ζοῦν τοὺς ὀφείλονται ἢ εὐγενικῆ συμπεριφορά· ὅταν παύσουν νὰ ζοῦν τοὺς ὀφείλονται μόνο ἢ ἀλήθεια.*

Ναί· ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ νηφαλιότητα: πρέπει νὰ παραμερισθοῦν οἱ συναισθηματικὲς οἰκειώσεις, ἀκόμη καὶ ὁ σεβασμὸς τὸν ὁποῖο τυχὸν θὰ εἶχε ἐμπνεύσει στὴν ζωὴ του ὁ νεκρὸς. Ὁ σεβασμὸς σκοτάνει τὴν ἱστορία, ὅπως ἐλέχθηκε ἄλλοτε· καὶ ἐδῶ, ἐμεῖς, ἱστορία κάνουμε, ἱστορία γράφουμε. Τὰ συναισθήματα θολώνουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς μαρτυρίας.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ὅπως τὸν ἐγνώρισα, αὐτὸς ποὺ εἶχε ἀναγάγει σὲ βιοτροπία τὴν κοινωνικὴ ἀβρότητα, νομίζω ὅτι θὰ ἐπένευε ἀπολύτως στὴν φράση τοῦ Βολταίρου ὡς πρὸς τὴν πρώτη πτυχὴ τῆς· ὡς πρὸς τὴν δευτέρη δὲν εἶμαι βέβαιος· δὲν εἶχαμε ποτὲ μιλήσει γιὰ τὸ θέμα, γιὰ τὸ πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν.

Ἐτσι μὲ φέρνει ἡ σκέψη μου ἐμπρὸς στὴν νωπὴ γῆ ποὺ τὸν ἐκάλυψε. Ἐστάθηκε ἔντιμος, πιστὸς στὰ ἰδανικά του, ἀφοσιωμένος στὴν πνευματικὴ ζωὴ. Τέτοιες βασιμὲς ιδιότητες κρατεῖ ἢ εἰκόνα του στὴν μνήμη μου· καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι τὰ συναισθήματά μου στὴν περίπτωσή αὐτήν, δὲν θολώνουν τὴν κρίση μου.

ΓΙΩΡΓΗΣ ΚΟΨΙΡΑΣ

ΜΕΓΙΣΤΗΣ πνευματικῆς ἐμβέλειας δημιουργὸς στοχαστῆς, ὀγκώδους διαμετρήματος, ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ἑλληνικά μας ὅρια καὶ ἄνθρωπος πνευματικὸς εὐρωπαϊκοῦ χῶ-

ρου, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἐξέθρεψε πνευματικὰ τὴ μεταπολεμικὴ γενιὰ καὶ τὰ νιάτα μας, καθὼς καὶ τὶς νεώτερες γενιὲς μέχρι σήμερα καὶ ἀσφαλῶς θὰ διδάξει καὶ τὶς ἐπόμενες.

Οἱ τόμοι τῆς «Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» (καὶ οἱ 10 ποὺ μέχρι τώρα πρόσλαβαν νὰ παρουσιαστοῦν), ἀποτελοῦν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, ἀπὸ τὴν πρώτη τους ἐκείνη διτομὴ παρουσίαση, ἔργο ποὺ ἀνοίγει δρόμους γνώσης γιὰ τὴν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Παραμένουν μαζί μὲ τὰ ἄλλα βιβλία του, ἔργο ὀριακό, ὄχι μόνο γιὰ τὰ ἑλληνικά δεδομένα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δεδομένα ὅλου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χῶρου, ἀφοῦ παρόμοιου εἶδους καὶ περιεχομένου ἔργο, εἶναι ἀξιοζήλευτο καὶ στὴν Εὐρώπῃ.

Ἐπῆρξε πνευματικὸς ἄνθρωπος-ὀδηγός, σπάνιας ἐχεφροσύνης, ἀκέραιος, μὲ διανοήματα κρυστάλλινης διαύγειας, μὲ πνευματικὲς ἀποτιμήσεις, σκέψεις καὶ παρατηρήσεις ποὺ φανέρωναν τὸν ἐσωτερικὸ πλοῦτο καὶ τὴ σοφία του, ὡς πρὸς τὴ γνώση τῶν πνευματικῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν δεδομένων, μὲ διατύπωση τεκμηριωμένη. Δημιουργὸς ἔργου ὀγκῆς (τὸ ἕνα σκέλος ἀπὸ τὴν τρίμορφη Ἐκάτη: Θεοδωρακόπουλος, Τσάτσος, Κανελλόπουλος) γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ φιλοσοφικὸ τομέα.

Ἐπῆρξε ἐκφραστῆς τῆς «χρυσῆς τομῆς» μιᾶς φιλοσοφημένης λογικῆς γιὰ τὰ συγγραφικὰ του ἐπιτεύγματα, μὲ ἐκτινάξεις ἰδιοφυεῖς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ του ἀκόμη δράση, ὅπου ἦταν κάποτε ἀναγκασμένος νὰ παλινδρομεῖ ἐξαιτίας τῆς ἔμφυτης ἐσωτερικῆς του προοδευτικότητος καὶ τῆς πληθωρικῆς καὶ ἀκάματης ἰδιοσυγκρασίας του. Γι' αὐτὸ καὶ σεβαστὸς καὶ φιλικὸς ἀπὸ ὅλους καὶ πρὸς ὅλους τοὺς ἀντιφρονοῦντες, κατόρθωσε νὰ παραμείνει πάντα στὸ ὑψηλὸ προπύργιο τῶν πηγαίων καὶ στέρεων ιδεῶν του.

Τὰ βιβλία του, στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας καὶ ἱστορίας, σημαντικὰ σὲ ποσότητα, ἀφοῦ συνολικὰ ὑπερβαίνουν τὴν τριακοντάδα, καὶ ἀνυπέρβλητα σὲ ποιότητα καὶ στόχους, θὰ μείνουν ἀποκτήματα τοῦ εἶδους. Τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, μὲ κορυφωση τὴν «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», εἶναι δίχως ἄλλο ἕνα «πνευματικὸ ἀνδραγάθημα», ὅπως θὰ μπορούσε νὰ πεῖ ἕνας Παλαμᾶς.

A. E. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ἐπιστημονική, πολιτική καὶ συγγραφική σταδιοδρομία τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἔγραψαν καὶ θὰ γράψουν ἄλλοι πολὺ πῖο ἀρμόδιοι ἀπὸ μένα. Θὰ περιορισθῶ σὲ μιὰ ἀνάμνησή μου, ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἔτη 1925-1930, χαρακτηριστικῆ τῆς βαθιᾶς του — ὄχι τυπικῆς καὶ «κοσμικῆς» — εὐγένειας, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλωνόταν στὸ πλαίσιο τῆς καθημερινότητος τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων.

Τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Χαϊδελβέργη, πατρογονικοὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ με ἔφεραν κοντὰ του. Μὲ συγχίνηση θυμᾶμαι τώρα τὴν εὐγενική συγκατάβαση, με τὴν ὁποία δεχόταν, αὐτὸς ὁ ὀλοκληρωμένος καὶ σοφὸς ἐπιστήμονας, νὰ ἀκούει καὶ νὰ συζητεῖ τὶς «ἀπόψεις» ἐνὸς μαθητευομένου νεαροῦ καὶ ἄπειρου φοιτητῆ τῆς Νομικῆς, ποὺ ἤμουν τότε. Τὰ συζητούμενα θέματα ἦσαν ἰδίως ἱστορικο-κοινωνιολογικά καὶ γενικότερα πολιτιστικά.

Μὲ τὸν ἄκριτο ἐνθουσιασμό μου ἔφερα στὴ μέση τὶς κοσμοθεωρίες τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν διαφόρων γαλλικῶν ἐπαναστάσεων (1789, 1830, 1848, 1871), τὰ ὄνόματα τῶν σαινσιμονιστῶν, τῶν Φουριέ, Λουὶ Μπλάν, Ὁουεν, Auguste Comte, Μάρξ καὶ ἄλλων. Ὅσακις δὲ ἡ συζήτηση ἐστρέφετο πρὸς τὴ μουσική, ὁ καταπληκτικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος, με τὴν ἀνεση ἀποφοίτου ὠδείου πήγαινε στὸ πιάνο του καὶ ἔπαιζε π.χ. σονάτες Μπετόβεν, γιὰ νὰ τὴν «εἰκονογραφήσει».

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ εὐγενικὴ συγκατάβαση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἐνισχυόταν καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη σπάνια ἀρετὴ του: τὴν ἐπιδίωξη τῆς πῖο ἀκραίας ἀντικειμενικότητος. Ἄν ὁ συνομιλητῆς του εἶχε ἔστω καὶ 1% δίκιο σὲ κάποιον θέμα, ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶχε 99%, ἐννοοῦσε αὐτὸ τὸ 1% νὰ προβληθεῖ καὶ νὰ ἀξιοποιηθεῖ. Δὲν ἤθελε σὲ καμιὰ περίπτωσι ἢ δική του πολυμερῆς προσωπικότητα νὰ ἐξουδετερώνει τὴν ὅποια προσωπικότητα τοῦ ἄλλου.

Οἱ δύο αὐτὲς ἀλληλένδετες ἀρετὲς τοῦ Κανελλόπουλου, πέρα ἀπὸ τὶς συνήθειες καὶ ἀπλὲς ἀνθρώπινες σχέσεις, πάντοτε τὸν ἀκολουθῆσαν καὶ ἐσφράγισαν μέχρι τοῦ θανάτου του τὸν δημόσιο βίον του ὡς ἀκαδημαϊ-

κοῦ, διδασκάλου καὶ πολιτικοῦ.

Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας τῆς προσωπικότητος, ὁ ἴδιος — ἐξόριστος στὴν Κάρυστο — ἔγραφε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1940: «Ἄν ἡ δική σου προσωπικότητα ἀποκλείει τὶς ἄλλες, αὐτὸ σημαίνει ὅτι οὔτε σὺ δὲν εἶσαι προσωπικότητα... Τὸ μέτρο τῆς ἐλευθερίας ἐκείνης, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη στὴ μάζα γιὰ νὰ μπορεῖ ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ὀργανικῆς καὶ νομικῆς νὰ ξεπετάγεται ἢ προσωπικότητα, δὲ μᾶς τῶδωσε ὡς τώρα καμιὰ θεωρία, μᾶς τῶδωσε ὅμως σὲ μιὰ θολή παράστασι ἢ πράξι. Καὶ δὲ μᾶς τῶδωσε μάλιστα κανένα κοινωνικὸ σύστημα τὴν ὥρα τῆς ἀκμῆς του, καὶ ἀκόμα λιγώτερον τὴν ὥρα τῆς παρακμῆς του, μᾶς τῶδωσαν ὅμως ὅλα τὰ κοινωνικὰ συστήματα στὰ πρῶτα τοὺς βήματα» («Θὰ σᾶς πῶ τὴν ἀλήθειαν»).

M. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ

ΑΝΗΚΩ στὴ γενιὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἦταν μικρὰ παιδιὰ στὸν πόλεμον καὶ τὴν κατοχὴ, ἔφηβοι στὸν ἐμφύλιον, νέοι στὴ μετὰ τὸν ἐμφύλιον ἐποχὴ, ὅταν ὁ τόπος ἐμπαινε σὲ νέες, ἀναρχοῦμενες καὶ πάντως βαθιὰ καθοριστικὲς διαδικασίες καὶ διεργασίες βασικῶν μεταβολῶν. Ἔτσι εἶναι σὰ νὰ ζήσαμε δύο ὀλότελα διαφορετικὲς ζωές, σὲ δύο διαφορετικὰ στάδια ἱστορίας, σὲ δύο διαφορετικοὺς κόσμους. Τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλον θυμᾶμαι καὶ ἀπὸ τὸν ἕνα καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμον. Τὸν εἶδα καὶ τὸν ἀκουσα, μαζί κ' ἐγὼ με συναγμένα πλήθη, στὴν Καλαμάτα τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1944, ὅταν εἶχε ἔλθει, ὡς ὑπουργὸς τῆς Κυβερνήσεως ἐθνικῆς ἐνότητος, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Ἄρη Βελουχιώτη. Τὸν παρακολούθησα ὕστερα, στὰ τραγικὰ χρόνια τοῦ ἐμφυλίου, ἀποφασισμένον ἀντίπαλον, ὡς ὑπουργὸν στρατιωτικῶν, τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος. Καὶ τέλος τὸν εἶδα πρωτεργάτην σὲ μιὰ προσπάθεια συμφιλίωσης καὶ ἐθνικῆς ἐνότητος με τὴ συγκεκριμένη πρότασή του — ποὺ ἐξακολουθοῦσε πεισματικὰ νὰ τὴ βρῖσκει ἀπαράδεχτη ἢ τουλάχιστον ἀκόμα ἀνώριμη ἢ παράταξή του: τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης.

Ἦδη τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα ὀριοθετοῦν τὴ δραματικὴ ἐξέλιξι μιᾶς συνειδήσεως, σημασιοδοτοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς προσωπικότητος τοῦ Π. Κανελλόπουλου, ὁ ὁποῖος

πρόσφερε, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο, οὐσιώδεις ὑπηρεσίες στὴν πατρίδα του καὶ τὸ λαό του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπῆρξε ὁ πεισματωμένος ὑπουργὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐμφύλιου, προσέδωσε μοναδικὸ κύρος καὶ πειθῶ στὴν πρότασή του γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση, ποὺ τὴν ὑποστήριξε, τώρα, μὲ τὸ ἴδιο πείσμα.

Ἡ δυνατότητα τέτοιων δραματικῶν μεταλλαγῶν, ποὺ διαφοροποιοῦσαν καὶ τίς πιὸ ἀτεγκτες στάσεις, ἴσως ὀφείλεται στὴν πνευματικὴ διάσταση τοῦ Κανελλόπουλου, ἡ ὁποία συμπλήρωνε ὀργανικὰ τίς πλευρὲς τοῦ πανεπιστημιακοῦ δασκάλου καὶ τοῦ πολιτικοῦ. Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ποὺ εἶχε ἀποτελέσει μόνιμο μέλημά του, τοῦ προσπόρισε αὐτὴ τὴν ἀσυνήθη συμπλήρωση καὶ προέκταση τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς πείρας, ὥστε νὰ μπορεῖ, φιλοσοφώντας, — μὲ τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, — νὰ πηγαίνει πέρα ἀπὸ στενῆς τοπικῆς καὶ χρονικῆς σημασίας ἀποφάσεις.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου χάθηκε ἓνα πρότυπο πολιτικοῦ ἄντρα, ποὺ γίνεται ὁλοένα πιὸ σπάνιο : εἶναι αὐτὸς ποὺ συνδυάζει τὴν τόλμη στὴν πολιτικὴ θεωρία καὶ πράξη μὲ τὴν ἐντατικὴ πνευματικὴ καλλιέργεια.

Μ. ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ

ΕἶΣΤΩ καὶ πολὺ σπάνια, ἀκόμα περισσότερο στὰ χρόνια ποὺ ζοῦμε, ὑπάρχουν ἀπουσίες τόσο ἐντονες, ποὺ σὲ κάνουν νὰ ρωτιέσαι ἂν εἶναι ἀπουσίες μὲ τὴν ἔννοια τῆς «μὴ παρουσίας», ἢ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος παρουσίας κι αὐτές.

Πολλὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ σοῦ προσφέρουν αὐτὴ τὴν αἴσθηση, ὅταν ἐπὶ πολλές δεκαετίες ἐδέσποσαν σὲ κάθε τομέα αὐτοῦ τοῦ τόπου, π. χ. ἡ τεράστια δύναμη τοῦ ἥθους, τὸ ἀπέραντο εὖρος τῶν γνώσεων, ἀξιοποιημένων ἀπὸ μιὰ ἐκπληκτικὴ μνήμη, ἢ συνεχῆς ἀναζήτησις καὶ προβολὴ ἐνδιαφερόντων, ἢ ἀπαράμιλλη εὐγένεια τῆς ψυχῆς, οἱ καταθεθειμένοι στὴ διάθεσιν τοῦ συνόλου πολῦτιμοι καρποὶ τοῦ πνεύματος, ἢ ὑψηλῆς στάθμης κάθε λογῆς ἀνατροφὴ, ἢ προσήγεια, ἢ μὲ ἀπειρους κόπους, θυσίες καὶ πίκρες ὑπηρεσία πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τὸν λαό της. Καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμα χαρακτηριστικὸ : ἡ

συνέπεια. Συνέπεια ἠθικὴ, ἐπιστημονικὴ, πνευματικὴ, πολιτικὴ. "Ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα τόσα θὰ ἔρχονται πάντα στὸ νοῦ μας καὶ θὰ συναντοῦν τὴν εὐγενικὴ μορφή τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου γιὰ νὰ ταυτισθοῦν μαζί της.

"Ἄλλοι εἶναι ἀρμοδιότεροι ἀπὸ ἐμένα γιὰ νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ ἀξιολογήσουν τώρα πιὰ σωστά, ἤρεμα, ἀμερόληπτα καὶ πρὸ παντὸς δίχως πάθος — ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε ὁ ἴδιος στὴ ζωὴ του — τὴν πολύχρονη, ἐντονη παρουσία του στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, παράλληλα πρὸς τὸ ἐπίσης ἐντονο πνευματικὸ του «παρῶν».

Εἶμαι βέβαιος πῶς ὅλοι τώρα θὰ σκεφθοῦν καὶ ὅ' ἀναγνωρίσουν ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς του καριέρας, ὅταν νεώτατος ἴδρυε τὸ πολιτικὸ του κόμμα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἐνωτικοῦ, ὡς προχθὲς ποὺ ἄφησε τὴν τελευταία του πνοή, ἓνα ἦταν τὸ πάθος του, ἓνας ὁ σκοπὸς του : ἡ συμφιλίωσις, ἢ ἐκτόνωσις τῶν ἀντιθέσεων στὸ κοινοβούλιο, ἢ δημιουργία ἐνωτικοῦ κλίματος, ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν κομμάτων, ποὺ τὰ ἐχώριζε ἄβυσσος οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν συστημάτων. Καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιχειροῦσε μὲ τὸν ἰδανικὸ, τὸν πολιτισμένο ἐκείνον τρόπο, ποὺ συναντᾶται συχνότερα σὲ λαοὺς μὲ μεγαλύτερη πολιτικὴ παράδοσις ἀπὸ τὸν δικό μας. Ἡ εὐγενικὴ του παρουσία στὸ Βῆμα τῆς Βουλῆς, προσπαθώντας πολλές φορές «νὰ συμβιβᾷσει τὰ διεστῶτα» ἀνέβαζε αὐτόματα καὶ τὴ στάθμη τοῦ Σώματος καὶ ἐπανέφερε στὴ θέσιν της τὴν ἀξιοπρέπειά του, ὅταν ὄχι λίγες φορές κλονιζόταν ἐπικίνδυνα.

Ἄλλὰ καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ξεχαστεῖ ἢ προσφορὰ του, ἢ ἀνεπανάληπτη προσφορὰ του ἐπὶ εἰκοσιεπτὰ ὀλόκληρα χρόνια. Πάντοτε παρῶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάθε συνεδρίας, καὶ τῆς πιὸ τυπικῆς, ἀκόμα, δίνοντας καὶ ἐδῶ ἓνα μάθημα συνεπειᾶς καὶ ἀντιλήψεως τοῦ χρέους, τοποθετοῦσε κατὰ μοναδικὸ τρόπο τὰ θέματα, ἔπειθε μὲ τὴν γαλήνια καὶ αἰτιολογημένη κρίση του καὶ κατέπλησσε μὲ τὴν πολυμέρειά του. Γιατὶ ἦταν μαζί ὁ φιλόσοφος, ὁ ἱστορικός, ὁ κοινωνιολόγος, ὁ καλλιτέχνης, ὁ ποιητής, ὁ πολιτικός, ὁ εὐπατρίδης καὶ, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ Ἄνθρωπος.

“Οπου κι ἂν βρέθηκε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἔδινε μὲ τὴν παρουσία του τὸ Μέγιστον Μάθημα σὲ ὄλους. Γι’ αὐτὸ θὰ μᾶς λείψει τώρα.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος θὰ μᾶς λείψει πολὺ!

Δ. Π. ΠΑΠΑΔΙΤΣΑΣ

Ο ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες ἐκεῖνες φυσιογνωμίες τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ, πού τὸ φάσμα του ἀπλώνεται σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Ἑθνους μας τῆς τελευταίας πενητηκονταετίας. Στὴν τελευταία του συνέντευξη τῆ δημοσιευμένη στὴ «Νέα Ἑστία» (1.8.86), σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού τοῦ ὑποβλήθηκαν δήλωσε : «ἡ πνευματικὴ μου ἰδιοσυγκρασία μὲ ἔκανε νὰ γράφω σὰν νὰ μιλάω». Καὶ μ’ αὐτὸ θέλησε νὰ αἰτιολογήσει τὸ πολύτομο καὶ πολύπλευρο συγγραφικὸ του ἔργο. Στὴν ἀπάντησή του του αὐτὴ θὰ ἤθελα κ’ ἐγὼ νὰ προσθέσω, ὅτι ὁ βαθύνους αὐτὸς πολιτικὸς καὶ συγγραφέας μιλοῦσε ἐπίσης σὰν νὰ ἔγραφε, ἐνωώντας μ’ αὐτὸ πὼς ὁ προφορικὸς του λόγος, ρητορικὸς ἢ ἀκαδημαϊκός, ἦταν ἀπαράμιλλος σὲ γοητεία καὶ διαλεκτικὴ, σὲ πειθῶ καὶ τεκμηρίωση, σὲ αἴσθησι ἰσορροπίας καὶ μέτρου. Λόγος σφυρηλατημένος ἀπὸ τὰ διδάγματα τῆς ἀρχαίας ρητορικῆς, ἀλλὰ καὶ πυρωμένος ἀπὸ ποίηση, πού πολὺ πρόωρα τοῦ στάθηκε ἡ ἀφετηρία γιὰ τὸν φαουστικὸ αὐτὸν ἄνθρωπο τῆς γνώσης καὶ τῆς δράσης. Σήμερα πού δὲν ὑπάρχει πιά στὴ ζωὴ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ὁ πολυδύναμος αὐτὸς συγγραφέας, στοχαστὴς καὶ πολιτικὸς, θὰ ἀποσπάσω κάποια ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν προσωπικότητά του φράση, πού περιέχεται σὲ πολὺ πρόσφατη ἐπιστολή του : «ἔχω ἀνάγκη ἀκόμα καὶ στὴν τόσο προχωρημένη ἡλικία μου, ἀπὸ νέες ἐμπειρίες». Ἐμπειρίες πού «ἐπαιρναν μέσα του διάρκεια μεγάλη, ἀπροσδιόριστη», γιὰ νὰ χρησιμοποίησω μιὰ ἄλλη, δική του ἐπίσης φράση. Ὁ Κανελλόπουλος ἀνήκει στὴ γενεαλογία τῶν ἀγέραστων πνευματικῶς.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ

ΟΛΟΙ, ποιὸς περισσότερο ποιὸς λιγότερο, μὲ τὴν παρουσία τους ἐκφράζουν ὡς ἓνα ση-

μεῖο τὸν ἐσωτερικὸ τους κόσμο. Ἡ περπατησιά, οἱ κινήσεις, οἱ χειρονομίες, ὁ τρόπος πού στέκονται καὶ φυσικὰ οἱ ἐκφράσεις τοῦ προσώπου καὶ τῶν ματιῶν πρὸ πάντων, αὐτὸ πού λέμε συνοπτικὰ ὁ ἀέρας πού ἔχει ὁ καθένας συνθέτουν, ἀπὸ στιγμιαῖες ἐντυπώσεις, τὴν αἴσθησι πού μᾶς δίνει ἓνας ἄνθρωπος.

Ὁ ἀγαπητὸς καὶ σεβαστὸς συνάδελφος Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀπὸ τὴν πρώτη μας γνωριμία, μοῦ ἔδωσε ἀμέσως τὴν ζωηρὴ εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου στὴν σαφέστερη καὶ ζωντανότερη ἐκφρασὴ τῆς. Τοῦ ἀνθρώπου πού βρίσκεται ἀδιάκοπα σὲ συνομιλία μὲ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ πού ἔτσι ἄθελά του, ἀκτινοβολεῖ, ἐπηρεάζει καὶ ἐντυπωσιάζει ἔστω καὶ σὲ μιὰ σύντομη τυπικὴ συνάντησι.

Τὸ χάρισμα αὐτὸ, δεῖγμα ἀψευδὲς τῆς προσήλωσις σὲ ὑψηλοὺς πνευματικοὺς στόχους, τὸ ἐξεδήλωνε καὶ σὰν νὰ τὸ προσέφερε γενναϊδωρα καὶ ἀνεπιτήδευτα. Καὶ κάτι ἄλλο, πού ὄχι λιγότερο μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἦταν ἡ ἀριστοκρατικὴ προσήνεια, τὸ ἔμφυτο εὐγενὲς τοῦ χαρακτήρα του, ἓνας τρόπος μοναδικός, ἀπλός, καλοπροαίρετος καὶ κομψὸς συναναστροφῆς. Καμμία οἴηση, καμμία προσπάθεια, ἀνετα ἐλεύθερη στὶς ἀπέραντες γνώσεις του καὶ τὶς πολυσήμαντες σκέψεις του, πού τὶς στήριζε μιὰ μνήμη πού ποτε δὲν τὸν πρόδιδε, γιὰτι μετέδιδε μὲ λιτὴ εὐφράδεια, εἴτε ἀπὸ ἐπίσημα βήματα ἢ σὲ κατ’ ἴδια συνομιλίες.

Μοῦ μένει ἀξέχαστη, μεταξὺ ἄλλων, ἡ ὁμιλία του στὴν Ἀκαδημία γιὰ τὸν Goethe. Δίχως σημειώσεις, σὰν ἐκ τοῦ προχείρου, μίλησε γιὰ μιὰν ὥρα καὶ ἔνωσα τὴν ὀραϊότητα μιᾶς βαθειᾶς σκέψης καὶ γνώσης νὰ ξετυλίγεται, νὰ φωτίζει τὸν νοῦ καὶ νὰ εὐφραίνει τὴν ψυχὴ.

Πῶς αὐτὸς ὁ γνήσιος πνευματικὸς ἄνθρωπος, ὁ διδάσκαλος, ὁ ἀκάματος μελετητῆς, πῶς συνεδύασε μέσα του αὐτὸ πού νομίζω ὅτι ἦταν τὸ κυριώτερο, τὴν ἀκέραιη πνευματικὴ ζωὴ μὲ τὴν πολιτικὴ δράσι καὶ ζωὴ; Πάθος καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα, εὐγενὲς φιλοδοξία; Δίχως ἄλλο αὐτό. Μεθοδικά, μὲ σκληρὴ ἐργασία, μὲ ἀσκητικὴ ζωὴ ἔφερε εἰς πέρας τὸν διμέτωπο ἀγώνα. Ἀλλὰ πρὸς τί ἡ ἀπορία μου;

Ἦταν μιὰ πλοῦσια χαρισματικὴ καὶ πολύμορφη φύση ποὺ μὲ νεανικὸ σφρίγος ὡς τὸ τέλος ἀκολούθησε τὸ χρέος του πρὸς τὸν ἑαυτὸ του καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους.

Τώρα πόσο θὰ μᾶς λείψει, πόσο θὰ τὸν ἀναζητήσουμε!

ΑΘ. ΠΕΤΣΑΛΗΣ-ΔΙΟΜΗΔΗΣ

ΕΚΛΕΚΤΟΣ μέσα στους ἐκλεκτοὺς ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἦταν ἕνα σπάνιο σύνολο πνευματικῶν χαρισμάτων καὶ ψυχικῶν ἀρετῶν.

Ἐμίλησαν καὶ ἔγραψαν πολλοὶ καὶ πολλὰ ἀξιόλογα πράγματα γι' αὐτόν. Θὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἔχω μιὰν ἀντίρρηση πάνω σὲ ἐκεῖνα ποὺ εἰπώθηκαν.

Ἐπειδὴ τὰ περισσότερα — ἂν ὄχι ὅλα — προερχόντουσαν ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους πολιτικούς ἀνδρες τοῦ τόπου μας, θὰ παρατηρήσω ὅτι, δόθηκε πρωταρχικὴ σημασία στὸν πολιτικὸν ἄνδρα Π. Κ. Πάνω σ' αὐτὸ διαφωνῶ. Ὁ Π. Κ., ὑπῆρξε ἕνας λόγιος ἄνθρωπος, ἕνας πνευματικὸς ἄνθρωπος τοῦ βιβλίου καὶ τῶν γραμμάτων.

Θέλω νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι, τὸ ἔργο του «Γεννήθηκα τὸ 1402» εἶναι ἕνα καθαρὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ποὺ ἔχουμε στὴ Νεοελληνικὴ γλῶσσα.

Δὲν πρόκειται νὰ κάνω κριτικὴ φυσικά. Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νὰ μὴ προσθέσω ὅτι, στὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο, παρατηρεῖται τὸ σύνθηθε φαινόμενο — στὴ συγγραφὴ ἱστορικῶν μυθιστορημάτων — ποὺ συνίσταται στὴν πάλη μεταξὺ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μύθου. Ἐνῶ ὁ κίνδυνος νὰ προταχθεῖ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο, ἢ ἡ ἱστορία ἢ ὁ μύθος σὲ βάρος τοῦ ἄλλου. Ἄ. χ., νὰ βαρύνει περισσότερο ἡ ἱστορία σὲ βάρος τῆς τέχνης τοῦ συγγραφέα ἢ, τὸ ἀντίθετο νὰ βαρύνει ὑπερβολικὰ τὸ μυθικὸ σκέλος, σὲ βάρος τῶν ἱστορικῶν πραγματικῶν γεγονότων.

Θὰ περιοριστῶ σὲ αὐτὰ τὰ λίγα ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν καὶ μένα ἐπὶ πολλὰ χρόνια, διότι τὸ ὅλο ὑπόλοιπον ἔργο τοῦ Π. Κ. εἶναι πολὺ μεγάλο, ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ. Ἄφορᾷ κοινωνικά, πολιτικά, πνευματικά, πολιτιστικά καὶ ἱστορικά ἔργα. Γιατὶ ὁ ἴδιος ἀποτελέσει ἱστορία, στὰ δύσκολα χρόνια τῆς ἄλλης δράσης του, τὴν ὁποία θὰ κρίνει τὸ μέλλον.

* * *

Σήμερα, θρηνοῦμε τὴν ἀπώλεια τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θεμελίωσε τὸ ἔργο του πάνω σὲ ἀπέραντες γνώσεις, μὲ σωστὴ γνώση. Σὰν ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀναγέννησης ποὺ στηριζόμενοι στὶς ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς καὶ Λατινικὲς βάσεις, ἔβαλαν τὶς βάσεις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης μέχρι τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ βαίνει πρὸς τὸ τέλος του.

Ἄς σταθοῦμε μὲ σκυφτὸ τὸ κεφάλι μπροστὰ στὸν τάφο, τοῦ ὕστερου Ἑλληνα οὐμανιστῆ.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἄφησε ἕνα δυσαναπλήρωτο κενὸ καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ σχῆμα λόγου ποὺ τὸ ἀνακαλοῦμε ἀπὸ τὴν ἐφεδρεία τῶν τυποποιημένων ἐκφράσεων ὅταν ἡ ἀνάγκη μᾶς βιάζει νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ξαφνικὴ ἀποδημία ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ συνδεθήκαμε μαζί του καὶ τὸν ἀγαπήσαμε. Αὐτὴ ἡ φαρμμένη ἐκφραση στὴν περίπτωση τοῦ Κανελλόπουλου ἀποκτᾷ μιὰ περίεργη λαμπρότητα, πάνω στὴν ὁποία καθρεφτίζεται μὲ ἐνέργεια καὶ παραστατικότητά τὸ πικρὸ γεγονός τοῦ μισμοῦ του.

Οὔτε στὸ Κοινοβούλιο οὔτε στὸ χῶρο τῆς Νεοελληνικῆς πνευματικότητας εἶναι εὐκόλο νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ αὐτό. Καὶ τοῦτο γιατί πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ ἴσαμ' ἐχτὲς θαλερός αὐτὸς ἄνθρωπος ἦταν ἕνα πρότυπο ἡθους.

Ἀξιοπρεπῆς, διαλλακτικὸς, ἐπιεικὴς, εἶχε πάντοτε ἀνοιχτὰ τὰ ταμεῖα τῆς σοφίας καὶ τῆς πείρας του γιὰ κάθε Ἑλληνα ποὺ θὰ αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη τους.

Κάθε ἐπαφὴ μαζί του, καὶ ἡ πιὸ ὀλιγόλεπτη, σὲ γέμιζε μὲ αὐτοπεποιθὴση καὶ θάρρος. Ὁ λόγος του εἶχε τὸν τρόπο του νὰ στηρίζει τὸν κλονιζόμενο, νὰ πείθει τὸν ἀμφιρέποντα καὶ νὰ βάζει στὴ σωστὴ πορεία πλεύσεως τὸν παραπλανημένο.

Ὀλόκληρο τὸ ἔργο του πυργώνει ἕναν ἀκατάλυτο νὰ ἑλληνικῆς παιδείσεως. Ὁ χαλκέντερος αὐτὸς δάσκαλος, λογοτέχνης, ἱστορικὸς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος εἶχε τὴν σπάνια τύχη νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ ἀπὸ τὸν

χρόνο νά μᾶς πεί πολλά. Πολλά, ἀλλά ὄχι περιττά. Τά γραπτά του τά σφραγίζει ἡ καλλιπέεια, τὸ φροντισμένο ὕφος, ἡ σμιλεμένη φράση πού συχνά γίνεται περίτεχνη, ὁ ἀποφθεγματικὸς λόγος. Μά καί ὁ προφορικός του λόγος εἶχε τὴν ἀμεσότητα καί τὴ ζεστασιά τῆς καρδιάς του.

Συγγραφέας καί ἄνθρωπος, στὴν περίπτωση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, βρισκόνταν πάντα στὴν ἴδιαν εὐθεία γραμμῆ. Ποτέ ἡ μιὰ ιδιότητά του δὲν ἀναπτυσσόταν σὲ βᾶρος τῆς ἄλλης. Καί οἱ δυὸ αὐτὲς ιδιότητές του χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὸ ἦθος τῶν ὑπευθύνων.

Τὴν ποίηση πού ἀποτύπωσε στὰ λιγοστά ποιήματά του καί στὰ πολυσέλιδα ἄλλα βιβλία του τὴν ζοῦσε κι ὅλας. Αὐτὸ τὸ διάχυτο σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο του πνεῦμα τῆς ποίησης εἶναι πού θά σφραγίζει τὴν τόσο πρωτότυπη προσφορά του.

Νομίζω πὼς ἡ μνήμη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου δὲν χρειάζεται συνηγόρους γιὰ νά πορευτεῖ ἀλώβητη μέσα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ καί τὸν παγκόσμιο χρόνο της. Ὁ Κανελλόπουλος δὲν ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἀμαχητὶ νικητῶν. Νίκησε, ὅμως τὰ σημάδια τῶν ἀγώνων του θά εἶναι ἀποτυπωμένα γιὰ πάντα πάνω στὸ τίμιο σῶμα τῆς πολυποικίλης θαυμαστῆς πνευματικῆς προσφοράς του.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ σημάδια θά εἶναι πού θά τὸν ἀναγνωρίζουν πάντοτε οἱ γενεές τῶν Ἑλλήνων.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

ΔΕΝ ΓΝΩΡΙΣΑ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο προσωπικά, ὡς καθηγητὴ τῆς Κοινωνιολογίας, στὰ τελευταῖα μεσοπολεμικὰ χρόνια, ὅταν φοιτοῦσα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, γιὰ τὸτε βρισκόταν ἐξορία — ἀπὸ τὴ δικτατορία Μεταξᾶ — στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου· τὸν γνώριζα ὅμως πολὺ καλὰ καί τὸν θαύμαζα ὡς πνευματικὴ προσωπικότητα ἀπὸ τὰ βαθυστόχαστα βιβλία του *Κάρολος Μαρξ* (1931), *Ἡ Κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας* (1932), *Ὁ Ἄνθρωπος καί αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις* (1934), καθὼς καί ἀπὸ τίς πολυάριθμες μελέτες καί βιβλιοκρισίες του στὸ φιλοσοφικὸ περιοδικὸ *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καί θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν*. "Ἦμουν δηλαδὴ

πλήρως ἐνημερωμένος καί ψυχικὰ προετοιμασμένος γιὰ νά δημοσιεύσω, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1948, τρία ἄρθρα γιὰ τὴν *Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος* στὴν ἐφημερίδα «Ἔθνος», ὅπου συνεργαζόμουν. Τὰ ἄρθρα αὐτὰ φαίνεται πὼς ἄρresαν στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, γιὰτὶ μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νά μοῦ ἀπευθίνει εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ (στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1948), μὲ τὴν ὁποία μὲ καλοῦσε νά τὸν συναντήσω. Μοῦ ἔγραφε ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «Εἶδα — κι' αὐτὸ δὲ μπορούσε παρὰ νά μὲ συγκινήσει βαθύτατα — ὅτι τὸ ζήσατε καί τ' ἀγάπησατε [τὸ βιβλίο μου]. Καί ἐπειδὴ τῷζησα καί τ' ἀγάπησα κι' ἐγώ, ὅταν τῷγραφα, αἰσθάνομαι νά γεννιέται μέσα μου μιὰ ἰδιαίτερη ψυχικὴ ἀλληλεγγύη μαζί σας... Στὶς ὥρες αὐτές, τίς τόσο δραματικὰ μεγάλες καί κρίσιμες, μοῦ κάνατε μεγάλο καλὸ μὲ ὅσα γράψατε. Σᾶς εὐχαριστῶ». Ἔτσι, πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη συνάντησή μου καί ἡ προσωπικὴ γνωριμία μου μὲ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος μπορεῖ νά ἔκανε καί λάθη ὡς πολιτικὸς ἡγέτης, δὲν ἔκανε ὅμως λάθη ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος καί ὡς συγγραφέας. Προβληματιζόταν καί δοκιμαζόταν ὀλοένα μὲ τὰ μεγάλα θέματα τῆς πνευματικῆς καί τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, καί πίστευε σταθερὰ — παρὰ τὴν ιδιότητά του ὡς καταξιωμένου πολιτικοῦ ἡγέτη καί παρὰ τίς ἀπεριόριστες πολιτικὲς του δραστηριότητες — στὸ πρωτεῖο τοῦ πνεύματος, στὴν ὑπεροχὴ τοῦ καλλιτέχνη ἀντίκρου στὸν πολιτικὸ, στὴν ἀθανασία πού κερδίζει ὁ ποιητὴς καί, γενικότερα, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, νικώντας τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου, ἀντίθετα πρὸς τὸν πολιτικὸ. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ σὲ πολλὲς σελίδες τῆς *Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*· ἀλλὰ διατυπώνεται ἀκόμα καθαρότερα ἀπὸ τὸν Ὀλιβερ Κρόμβελ, τὸν ἥρωα τοῦ ὁμώνυμου ἱστορικοῦ δράματός του (1947), ὁ ὁποῖος μιλᾷ βέβαια γιὰ λογαριασμὸ τοῦ δημιουργοῦ του: «Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἀρχηγούς... Ἐμεῖς μὲ τὸ σταθὶ στὸ χέρι εἴμαστε σήμερα οἱ ἀρχηγοὶ τους... σήμερα ὡς αὐριό. Ὁ Μίλτον [ὁ μεγάλος σύγχρονός του Ἄγγλος ποιητῆς] θά μείνει ἀρχηγός γιὰ πάντα» (σ. 28).

Ἀπέραντη ἦταν ἡ εὐγένεια καί ἡ καλοσύνη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου· πάντα

εὐγενικὸς καὶ ἀνεκτικὸς μὲ τοὺς συναδέλφους τοῦ στὰ νεοελληνικὰ γράμματα, εἶχε ὀλοένα στὸ στόμα τοῦ τὸν καλὸ λόγον. Ἦταν ἐνθουσιώδης στὰ γραψίματά του — ἐσωτερικὰ δονισμένος ἀπὸ μιὰ ἔξαρση. Γι' αὐτὸ ἦταν ὑμνητικὸς ἀναφορικὰ μὲ τὶς πνευματικὲς μορφές γιὰ τὶς ὁποῖες μιλοῦσε· γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἑτοιμὸς καὶ εὐκαιρὸς νὰ ἐξάρει, νὰ ἐπαινέσει, νὰ ἐγκωμιάσει. Ἔβλεπε μόνο τὸ καλὸ καὶ τὸ ἄξι σ' ἓνα ἔργο τέχνης, καὶ εἶχε τὴν τάση νὰ τὰ ὑπερτιμῆσει. Τὰ λογοτεχνικὰ γραψίματά του ἀποτελοῦν μιὰ ἀνάλωση καὶ μιὰ προσφορὰ τῆς ψυχῆς του : μᾶς ἔδινε, μὲ τὰ ἔργα του, κομμάτια ἀπὸ τὸν ἐνθουσιώδη καὶ ἄδολο ἑαυτὸ του. Οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι του καὶ τὸ ὕφος του ἀποτυπώνουν τὴ βαθιὰ συγκίνηση τῆς εὐαισθησίας του καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς φύσης του, καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓναν ἔντονα προσωπικὸ — καὶ καμιά φορὰ δραματικὸ — τόνο, μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο. Ἡ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς του γιὰ προσφορὰ καὶ γιὰ θυσία, καὶ συνάμα ἡ σύσταση τῆς ἰδιοσυγκρασίας του, ποὺ βρισκόταν σὲ κατάσταση συνεχοῦς συναισθηματικῆς κραδασμοῦ, διαμόρφωναν ἀναμφίβολα μιὰ ρομαντικὴ προσωπικότητα. Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἦταν, στὸ βάθος, μιὰ ρομαντικὴ καὶ μυστικὴ ψυχὴ, ἔραστής τοῦ ἀπολύτου καὶ κυνηγὸς τοῦ ἀπειροῦ, καθὼς αὐτὸ διακρίνεται στὴν Ἱστορίαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ ἰδιαίτερα στὶς σελίδες ποὺ ἀφιερώνει στοὺς Γερμανοὺς ρομαντικοὺς ποιητῆς, στὸν Blake, στὸν Baudelaire, στὸν Rilke καὶ στὴ ρωσικὴ λογοτεχνία.

ΗΛΙΑΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΡΑΤΩ πάντα, ἀνεξίτηλα χαραγμένη στὴ μνήμη μου, τὴ μορφή τοῦ νεαροῦ καθηγητῆ τῆς Κοινωνιολογίας, μὲ τὸ ὠραῖο παράστημα, τὶς ἐκφραστικὲς χειρονομίες καὶ τὴ χειμαρρῶδη γλώσσα, ὅπως τὸν πρωτογνώρισα στὸ ἐναρκτήριό μάθημά του, στὸ Πανεπιστήμιό τῆς Ἀθήνας, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1933. Τότε, εἰκοσάχρονος φοιτητῆς, μὲ σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ φανατικὸς ὀπαδὸς τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου, πῆγα θυμᾶμαι στὴν αἴθουσα, μὲ ἄλλους ὁμόφρονες συμφοιτητῆς μου, μὲ πολὺ ἐχθρικές διαθέσεις. Ν' ἀποδοκιμάσουμε ἓναν ἀπαράδεκτο γιὰ μᾶς

καθηγητῆ, ἀνηψιὸ τοῦ «προδότη» Γούναρη. Ὡστόσο ἄρκεσε ν' ἀνοίξει τὸ στόμα του γιὰ νὰ τὰ χάσουμε κυριολεκτικὰ ὅλοι μας. Ἀπὸ τὶς πρώτες του λέξεις μᾶς κέρδισε μὲ τὶς προοδευτικὲς ἰδέες ποὺ πρόβαλε, τὴ μεγάλη εὐγλωττία ποὺ διέθετε καὶ τὴν οἰκεία, φιλικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιούργησε. Καὶ τὸν χειροκροτήσαμε μὲ τὴν καρδιά μας.

Τ' ἄλλα εἶναι σὲ ὄλους γνωστά. Στάθηκε μιὰ κορυφαία προσωπικότητα τοῦ καιροῦ μας ποὺ διέπρεψε σ' ὄλους τοὺς χώρους τῆς πνευματικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας καὶ ἄφησε παντοῦ ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη του. Σὰν ποιητῆς, δοκιμογράφος, ἱστορικός, φιλόσοφος μᾶς κληροδότησε ἔργο τεράστιο μὲ ἐπιστέγασμα τῆ μνημειώδη δεκάτομη Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος. Σὰν πολιτικὸς ξεχώρισε γιὰ τὴ μετριοπάθειά του, καὶ σὲ στιγμὲς ἔξυσης τῶν παθῶν κήρυξε τὴν ἀμοιβαία κατανόηση, βοήθησε στὴν ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης καὶ ἀντιτάχθηκε ἐνεργὰ τόσο στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, ὅσο καὶ στὴ Χούντα τῶν συνταγματαρχῶν. Θὰ μείνει στὴν Ἱστορία σὰν ὁ κήρυκας τῆς ὁμαλότητας καὶ τῆς ἐθνικῆς ὁμοψυχίας.

Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΥΠΗΡΧΕ στὴν προσωπικότητα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου μιὰ τέτοια συσσώρευση ἀπὸ ἀρετῆς καὶ χαρίσματα, ὥστε, μιλώντας κανεὶς αὐτὲς τὶς πένθιμες στιγμὲς, δὲν ξέρει «τί πρῶτον καὶ τί ὕστατον» νὰ μνημονεύσει καὶ νὰ ἐκθειάσει. Ἡ φύση τὸν εἶχε προικίσει μὲ τόσα πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ δῶρα, ὥστε ὁ Πρόεδρος ποὺ ἔφυγε τώρα ἀπὸ κοντὰ μας, ἀποτελοῦσε ἓνα αὐτόχρημα μοναδικὸ δημιούργημα τῆς, ξεχωριστό, θὰ ἔλεγε κανεὶς, προνομιακὸ. Μακροήμερων καὶ ὀρθοτομῶν τὸν λόγον τῆς Ἀληθείας, τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Καλωσύνης, ἔφθασε στὸ σύνορο τῆς ζωῆς, ὀρθιος, εὐθυτενῆς σὰν κυπαρίσσι, εὐθυτενῆς στὸ σῶμα καὶ στὸν χαρακτήρα. Καὶ πορευόμενος πρὸς τὸ τέρμα, δὲν εἶχε χάσει τίποτα ἀπὸ τὰ μεγάλα του χαρίσματα, καὶ τὰ τίμια χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητάς του, τὸν συνόδευσαν ἕως τὸν τελευταῖο βηματισμὸ του στὸν ἐπίγειο κόσμον.

Στὴν πολιτικὴ, κατόρθωσε νὰ ἔχει τὴ

θέση ἐκείνη, πού ἀνταποκρινόταν τέλεια στὸ χαρακτήρα του. Χωρὶς νὰ εἶναι θορυβώδης δημεγέρτης, χωρὶς νὰ συμβολίζει ἕνα στοιχεῖο τοῦ διχασμοῦ, πού τόσο εἶχε φανατίσει τὸν πολιτικὸ κόσμο, κράτησε τὸ φῶς τῆς πολιτικῆς του μὲ μέτρο ἰδανικό, μὲ κατανόηση καὶ λογικὴ καὶ ἡ προσπάθειά του ἔτεινε πάντα στὴν ἐνότητα καὶ στὴν ἀγάπη, ἔτσι ὅπως τὸ ὑπαγόρευε τὸ Πεπρωμένο του, πού γι' αὐτὸ τὸ ρόλο τῆς πολιτικῆς τὸν εἶχε προορίσει. Καὶ εἶχε τὴν εὐτυχία νὰ ἰδεῖ ἡμέρες λαμπρὲς στὸ Κοινοβούλιο, ὅπου ὁ λόγος του ὁ σοφὸς καὶ συνετὸς καὶ μετρημένος, ξυπνοῦσε τὰ ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα ἀπὸ ὅλες τὶς πτέρυγες τῆς Βουλῆς. Τὸν εἶχα ἀκούσει νὰ λέει μὲ ἀγνὴ ἱκανοποίηση : «Μὲ χειροκρότησαν ὅλες, μὰ ὅλες οἱ πτέρυγες τῆς Βουλῆς!» Αὐτὸ συνέβαινε τὰ τελευταῖα χρόνια, κί' εἶναι κάτι μοναδικὸ καὶ ἴσως ἀνεπανάληπτο στὰ χρονικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου.

Διαμάντι στὸ στεφάνι, πού τοῦ προσφέρουν οἱ σύγχρονοί του, ἀποτελεῖ ὁ ἐξάιρετος πατριωτισμὸς του. Ὁδηγημένος ἀπὸ τὴν ἀγνὴ λατρεία πρὸς τὴν πατρίδα, κατατάσσεται ἐθελοντῆς σὰν ἀπλὸς στρατιώτης — αὐτὸς ὁ γεννημένος πνευματικὸς ἡγέτης —, στὸ στρατό μας στὴν Ἀλβανία. Φῶς λαμπρὸ καταυγάζει αὐτὴ του τὴν πράξη, σὰν φωτοστέφανος στὸ μέτωπο τοῦ παράδοξου αὐτοῦ ἀπλοῦ στρατιώτη.

Τῆς Δημοκρατίας μαχητῆς καὶ ὑπερασπιστῆς, πρόμαχος καὶ πρωταγωνιστῆς, ἀμετάπειστος πολέμιος κάθε ἀπόπειρας κατὰ τῆς ἐλευθερίας, εἶχε τὸ μέγα καὶ βαρὺ πρόνομιο, νὰ περάσει ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ βίου του στὶς ἐξορίες, στὶς φυλακὲς καὶ σ' ἄλλους περιορισμοὺς. Οἱ ὠραῖοι ἀγῶνες του στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης, τοῦ δίνουν τὸν τίτλο τοῦ Σημαιοφόρου τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, στὴν Ἑλλάδα τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα, τοῦ Αἰῶνα, πού τὸν γέμισε μὲ τὴν παρουσία του : γεννήθηκε στὴν ἀρχὴ του, καὶ ἀπῆλθε περίπου στὸ τέλος του.

Τί νὰ πεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὴ σοφία του; Τὴν εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ πολλοὺς τομεῖς, καὶ ὅταν ἔγραφε, ἔριχνε στὸ χαρτί τὸν ἀκαταμέτρητο πλοῦτο τῶν γνώσεων καὶ ἕνας ὠκεανὸς σοφίας μαντευόταν πάντα, πίσω ἀπὸ

ὅσα ἔλεγε. Γιατὶ ὁ λόγος του ἦταν μιὰ λαμπρὴ ἀλυσίδα ἀπὸ γνώσεις, ἀπὸ σοφία, ἀπὸ πνευματικότητα. Στὶς συνεδριάσεις τῆς Ἀκαδημίας, ἦταν ἡ ψυχὴ τῶν συζητήσεων. Δὲν ὑπῆρχε θέμα, στὸ ὁποῖο νὰ μὴ εἶναι ἐνημερωμένος κί' οἱ ἀναλύσεις τῶν γεγονότων, πού ἔκανε στὶς ἀγορεύσεις του, προξενούσαν κατάπληξη, γιὰ τὴν ἐνημερότητά του, τὴ βαθεῖά, τὴν πλήρη, τὴν ἀνεξάντλητη, σὲ θέματα πού ἀνῆκαν σὲ διαφοροετικὸς τομεῖς. Καὶ ὁ λόγος του ἦταν ὁ ἴδιος ἕνα ἔργο τέχνης, ἔτσι καθὼς κυλοῦσε συμμετρικὸς καὶ ἤρεμος, ἀκτινοβολώντας ἀπὸ τὴ σοφία του καὶ ἀπὸ τὴν εἰλικρινέστατη καλὴ θέλησή του.

Γιατὶ ἡ καλὴ θέληση ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα του. Ζώντας μέσα στὴν ταραχμὲνὴ ἀτμόσφαιρα τῆς πολιτικῆς, μέσα στὰ διασταυρούμενα πυρὰ καὶ τοὺς διαξιφισμοὺς, ὅμως διατηροῦσε τὴν καλὴ του προαίρεση, νὰ κάμει νὰ ἀκουσθεῖ ὁ λόγος ὁ ἤρεμος καὶ κατευναστικός, προῖόν μιᾶς βαθύτατα ἀνθρώπινης σοφίας. Καὶ στὴν Ἀκαδημία, ἀνάμεσα σὲ συχνὲς διαφωνίες, ἡ φωνὴ του ἦταν ἡ ὀδηγητρία πρὸς δίκαιες καὶ ὀρθὲς λύσεις.

Ἡ εὐγένεια τοῦ ἦθους του ἦταν παροιμιώδης. Καὶ ἦταν συνυφασμένη μὲ μιὰ ἔμφυτη καλωσύνη, μιὰ καλωσύνη, πού τοῦ ταίριαζε προσωπικά. Ἦταν ἡ καλωσύνη, πού στηρίζεται στὴν Ἐπιείκεια, στὴν ἀνάγκη τοῦ καλοῦ, στὴν ἔμφυτη ἀνάγκη, πού αἰσθανόταν, νὰ ἀγνοεῖ τὴν ὀργή ἢ τὴν «ὑβρίν», καὶ νὰ στηρίζεται στὴν ἤρεμη καὶ συνειδητὴ κατανόηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ σοφὸς ἱστορικός, ὁ εὐθύς καὶ εἰλικρινῆς ἄνθρωπος, ὁ ἀγαθοποιὸς πολιτικός, ὁ προσηγνὸς πρὸς ὅλους, καὶ σὲ ὅλους ἀκαταμάχητα ἀγαπητὸς — ἦταν ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Πῶς εἶναι δυνατό, νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι μιὰ τέτοια παρουσία θὰ πάψει νὰ ὑπάρχει καὶ ν' ἀκτινοβολεῖ τὸ εὐγενικὸ φῶς τῆς; Δὲ θὰ πάψει ποτὲ νὰ εἶναι ζωντανὸς ἀναμεσαί μας, σοφός, εὐγενὴς καὶ γεμάτος καλωσύνη.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ΗΛΙΚΙΑ τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου δὲν ἦταν τέτοια, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἡ ἐκπληξὴ γιὰ τὸ θάνατό του. Οὔτε οἱ πλη-

ροφορίες για την υγεία του τον τελευταίο καιρό δικαιολογούσαν μια σχετική αισιοδοξία. Κι ωστόσο, η είδηση του θανάτου του, εκτός απ' τη λύπη για το θλιβερό άγγελμα, προκάλεσε κάποιο ξάφνιασμα, πράμα που δείχνει πόσο αισθητή εξακολουθούσε να είναι η παρουσία του ανάμεσά μας.

Φυσιognωμία πολύπλευρη, τόσο της θεωρίας όσο και της πράξης (ίσως, σε τελική ανάλυση, περισσότερο της θεωρίας παρά της πράξης), πολιτικός και πανεπιστημιακός δάσκαλος και παράλληλα συγγραφέας επιστημονικών και λογοτεχνικών έργων, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δεν έπαψε, κυριολεκτικά ως την τελευταία του πνοή, να δουλεύει σκυμμένος πάνω στα χειρόγραφα του και να συμμετέχει ταυτόχρονα στη δημόσια και την πολιτική ζωή του τόπου. Από το ξεκίνημά του, έμεινε σταθερά προσηλωμένος στις αρχές της δημοκρατίας, αφαντίστος κι ανυποχώρητα αντίθετος σε κάθε μορφή ολοκληρωτισμού. Διώχτηκε, άλλωστε, από δύο δικτατορίες : και από τη μεταξική της 4ης Αυγούστου, και από τη χουντική της 21ης Απριλίου. Μα ό,τι προπάντων εδέσποζε ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του ήταν η εξ' ίσου πολύπλευρη μόρφωση και η πλατιά πνευματική του εποπτεία. Αδιάψευστο δείγμα της ευρύτητας αυτής και της ευρυμάθειάς του αποτελεί η πολύτομη «Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος», που τον κράτησε σκυμμένο πάνω στα χαρτιά του ως το τέλος. Και πρέπει να θεωρήσουμε πρόσθετη απόλεια το ότι, παρ' όλες τις προσπάθειές του, δεν πρόφτασε να την ολοκληρώσει.

Η στιγμή τούτη — στιγμή αποχαιρετισμού και όχι κριτικής — δεν είναι κατάλληλη για πιο ψυχραίμη αξιολόγηση και ουσιαστικότερες κρίσεις. Ας τον αποχαιρετήσουμε καλύτερα με κάποιους δικούς του στίχους, έτσι όπως έρχονται αβίαστα στη μνήμη μου, που μας αφήνουν να διακρίνουμε για μιαν ακόμα φορά την έμφυτη ευγένεια και διακριτικότητά του, τον ιδεαλισμό του και τη στηριγμένη σε μια βαθύτερη πίστη αισιοδοξία του :

*Περίμενα καιρό, πολύν καιρό.
Δεν είπα σε κανένα λέξη.
Δεν ήθελα κανέναν να προσέξει*

ότι διψούσα κ' ήθελα νερό.

Κι ήθελε από πάνω η εντολή να βρέξει.

Κ. Α. ΤΡΥΠΑΝΗΣ

ΤΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κανελλόπουλο γνώρισα όταν έγινα 'Ακαδημαϊκός το 1974. Προηγούμενος είχα μόνο άλληλογραφήσει μαζί του. Δύο πράγματα μου έκαμαν άμέσως μεγάλη εντύπωση, ή πραότητα του και ή απέραντη μνήμη του. Σύντομα όμως είδα και τις άλλες μεγάλες του αρετές, την ευσύτητα, τη συγγνωμονικότητα, το βαθύτατο πατριωτισμό και το φιλελεύθερο του πνεύματός του, που τον έκαμε να αντίσταθει σε δυο δικτατορίες. Προς το τέλος τής ζωής του έθαυμάσαμε όλοι τη μοναδική καρτερία και το θάρρος της — «μη τον θάνατον φοβούμενος» κατά το Δελφικό παράγγελμα.

Η δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου χωρίζεται σε δύο, την πολιτική και την πνευματική. Στην πρώτη, γνώρισε και πολλές επιτυχίες και πολλές απογοητεύσεις, αλλά ποτέ δεν έσκυψε να συνθηκολογήσει ούτε να εκδικηθεί. Στη δεύτερη, στον πνευματικό τομέα, όπου έεργαζόταν έντονα ως το τέλος, έχει πολλά και αξιολογώτατα προσφέρει και ως διδάσκαλος και ως συγγραφέας. Πολλοί είναι οι ευγνώμονες μαθητές του, και πολλά τα σοβαρά συγγράμματά του. 'Ανάμεσα σ' αυτά εξέχουσα θέση έχει η πολύτομη «Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος», ή οποία δυστυχώς δεν έχει συμπληρωθεί. Θαυμάζει κανείς την κατάρτιση, αλλά και το θάρρος του ανθρώπου που ανέλαβε τέτοιο γιγαντιαίο έργο. Και είναι πολύτιμη αυτή ή θεώρηση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού από τη σκοπιά ενός ανθρώπου, και όχι από συνεργασία πολλών.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δεν ήταν μόνο άνθρωπος του πνεύματος, αλλά και τής καρδιάς. Τον συναντούσα τακτικά στις συναυλίες και τις σοβαρές θεατρικές παραστάσεις, όταν έπήγαινα.

Θ. Δ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΩΤΟΓΝΩΡΙΣΑ τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο το καλοκαίρι του 1939 όταν εκείνος ήταν έξοριστος του Δικτάτορα και εγώ μαθητής τής Ε' Γυμνασίου που παραθέριζα στην Κάρυστο. Οί συνομιλίες μου μαζί του

ὄχι μόνο μοῦ ἔχουν μείνει ἀξέχαστες, μὰ ἦτανε καὶ ἐξόχως προσδιοριστικές γιὰ μένα.

Ἡ πνευματική του ἀκτινοβολία εἶχε κάτι τὸ μαγνητικό, τὸ μεθυστικό. Τὸ φωτερό του πνεῦμα, ἡ μεγάλῃ του εὐρυμάθεια, ἡ ἀπόλυτῃ ἐξοικείωση μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς παγκόσμιας τέχνης, λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας τὸν ἔκαναν ἰδανικό δάσκαλο. Καὶ ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος», ἔργο θεσμικό, τὸ μαρτυρεῖ.

Γιὰ τὸν πολιτικό Παναγιώτη Κανελλόπουλο ἄς μιλήσουν ἄλλοι, ἀρμοδιότεροι ἀπὸ μένα. Ἐγώ, θέλω νὰ παρατηρήσω μόνο πὼς κατόρθωσε καὶ ἐκεῖ τὸ ἀνέφικτο: τὸ συνδυασμὸ τῆς μαχητικότητας μὲ τὴν πραότητα. Καί, ἔχοντας τὸ χάρισμα μιᾶς ἀπέραντης μνήμης, ποτὲ δὲν τὴν χρησιμοποίησε γιὰ φιλέκδικες τριβές. Καὶ ἡ ἐντιμότητά του στὴν ἀναγνώριση τῶν σφαλμάτων τὸν ἐξάγνιζε πάντα.

Ὅσοι ὅμως δοῦνε τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο μόνο ὡς ἓναν λόγιο μὲ πολιτικὴ δράση, θὰ σφάλουν. Γιατί ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἦτανε, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλος ἓνας δοκιμώτατος λογοτέχνης. Ἀκόμα καὶ στὸν προφορικό του λόγο. Πολὺ περισσότερο σὰ καθεαυτὸ λογοτεχνικά του ἔργα, τὸ «Γεννήθηκα τὸ 1402», τὰ ποιήματά του «Ἄπλοι Φθόγγου», «Σοννέτα», καὶ κυρίως γιὰ τὸ θεατρικό του ἔργο «Ὀλιβερ Κρόμγουελλ». Τὸ ἔργο αὐτό, ὁ ἑλληνικὸς λαός, χάρις σὲ μιὰν ἀχαρακτήριστη καὶ προσβλητικὴ ἐνέργεια, γιὰ τὴν ὁποία θὰ εἶναι στιγ-

ματισμένος ἔσαε ὁ Ἑλληνικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ, ἡ Καλλιτεχνικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Φεστιβάλ Ἀθηνῶν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γενικὸς Γραμματέας τοῦ ΕΟΤ κ. Σκουλάς, τὸ ἔργο λοιπὸν αὐτό, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν τὸ ἔχει ἀκόμα δεῖ νὰ παίζεται. Ἄν καὶ ὁ δόκιμος σκηνοθέτης κ. Γιώργος Μεσσάλας τὸ ἐπρότεινε ὡς φεστιβαλικὴ παραγωγή, μὲ τὸν Θάνο Κωτσόπουλο στὸν κυριότερο ρόλο, τὸ 1983, γιὰ νὰ τιμηθοῦν καὶ τὰ ὀγδοντὰχρονα τοῦ Συγγραφέα. Ἡ βδελυρότητα αὐτῆς τῆς ἀρνήσεως συναγωνίζεται μὲ τὴν ἰταμότητά της. Ἰδίως τώρα, μέσα στὴν προοπτικὴ τοῦ χρόνου. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου πὼς ἀπαγόρευσε κάθε δημοσιογραφικὸ θόρυβο γιὰ ἐκείνη τὴν ἀπόρριψη.

Τώρα, ποῦ στέρεψε ἡ κιβωτὸς τῆς πνευματικῆς του δράσεως, εἶναι καιρὸς νὰ ἐπανεκδοθοῦν, σὲ μιὰ τυποποιημένη σειρά, τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του. Ἀλλοίμονο, ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» θὰ παραμείνει ἡμιτελής. Εὐτυχῶς ἔχουνε τὴν πρώτη, εὐσύνοπτη δίτομη ἐκδόσή της. Τὰ περισσότερα ἄλλα ὅμως ἔργα του ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἐξαντληθεῖ, καὶ πρέπει, ὀφείλουν, νὰ ἐπανεκδοθοῦν. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ποῦ ὁ Παναγιώτης ἦτανε ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα καὶ πιὸ ἐνδοξὰ ὀνόματά της, εἶναι βέβαιο πὼς θὰ κάνει τὸ χρέος της μὲ ταχύτητα καὶ ὑπευθυνότητα. Θὰ εἶναι μιὰ παρηγοριά γιὰ ὅσους τὸν γνώρισαν, καὶ μιὰ δωρεὰ γιὰ ὅσους δὲν πρόφτασαν νὰ τὸν γνωρίσουν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. ΚΑΛΛΙΑ

Ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου

1. Ἄλλοι θὰ ἀσχοληθοῦν ἀπὸ τίς στῆλες τῆς «Νέας Ἐστίας» μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀγαπημένου φίλου μας, τοῦ προέδρου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Προσωπικά ὅ,τι ἐγὼ εἶχα νὰ πῶ, τουλάχιστον γιὰ τὸ παρόν, δημοσιεύθηκε στὸν

καθημερινὸ καὶ τὸν ἐβδομαδιαῖο πολιτικὸ Τύπο. Τίς στῆλες τῆς ἀγαπητῆς «Νέας Ἐστίας» θὰ ἀπασχολήσω σήμερον μόνον μὲ τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, μὲ τὴν δεκάτομη «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος». Εἶναι ἔργο ἀνεκτίμητο καὶ, ἀπ'

ὅσο γνωρίζω, μοναδικό στὴν διεθνῆ βιβλιογραφία. Δυστυχῶς δὲν πρόλαβε νὰ ἀποτελειώσει τὴν τελευταία ἐκδόση. Ἀπὸ τὸ ὕλικο ὅμως ποὺ προοριζόταν νὰ γίνεῖ ὁ ἐνδέκατος τόμος ὑπάρχουν ἀρκετὰ χειρόγραφα, 300 περίπου σελίδες.

Νομίζω ὅτι αὐτὲς πρέπει νὰ δημοσιευθοῦν μαζί με ἓνα συμπλήρωμα ἀπὸ τὸν Β' τόμο τῆς δεύτερης ἐκδόσεως (1947) ποὺ φθάνει ἕως τὸν Ζίντ, τὸν Βαλερὺ καὶ τὸν Ἐλιοτ. Ἐπίσης πρέπει νὰ προσθεῖ ἓνα πολὺ λεπτομερειακὸ γενικὸ εὔρετήριο καὶ τῶν ἑνδεκα τόμων, περίπου ἓνα μικρὸ λεξικὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Θὰ καταστήσει τὸ πολὺτιμο αὐτὸ ἔργο πολὺ εὐχρηστο καὶ ἐπομένως ἀκόμη ὠφελιμότερο.

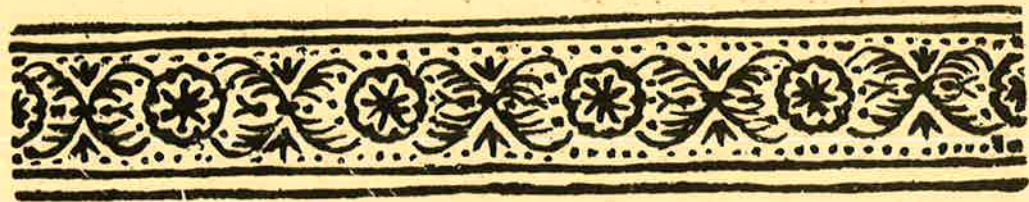
2. Ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ τὴν γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔργο προφητικὸ. Καὶ μεταφραζόμενο σὲ μιὰ ἀπὸ τίς διεθνεῖς γλώσσες μπορεῖ ν' ἀποτελέσει τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης.

“Ὅταν ἤμουν εὐρωβουλευτῆς, με πρόταση ψηφίσματος ποὺ κατέθεσα τὴν 9 Μαρτίου 1983, ἐπιδίωξα νὰ ἀποφασισθῇ αὐτὴ ἡ μετάφραση καὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ἀπὸ τὴν Ε.Ο.Κ. Δὲν βοηθήθηκα στὴν προσπάθειά μου. Ἐξ ἄλλου δὲν ἦταν εὐκόλη ἡ ἄμεση πραγματοποίησις τῆς μεταφράσεως τόσο ὀγκώδους ἔργου. Πάντως ἡ ἀνακίνηση τοῦ θέματος, μαζί με τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἔργου καὶ μαζί με ἓνα εὔρετήριο σὲ γαλλικὴ γλώσσα σὲ ἀρμόδιους ἀποδέκτες τῆς Ε.Ο.Κ., δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μάταιη προσπάθεια. Γιατὶ ποτὲ δὲν εἶναι ἀργά.

Ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ στὸ σύνολό της, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ οἱ Ἕλληνες εὐρωβουλευτῆς ὅλων τῶν κομμάτων πρέπει νὰ ἐπιδιώξουν αὐτὴ τὴν μετάφραση. Θὰ συμβάλει στὴν πληρέστερη πνευματικὴ αὐτογνωσία τῶν λαῶν ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὴν «Ἐνωσιὴ τῆς Εὐρώπης», ὡς πρώτη φάση μιᾶς ἐλπιζόμενης στὸ μέλλον εὐρύτερης Εὐρωπαϊκῆς συσσωματώσεως. Καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑψηλὴ ἀναγνώριση γιὰ τὸν συγγραφέα, ποὺ εἶχε ὀλόψυχα συνδεθεῖ με τὸ ἔργο του αὐτό.

Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ

Η «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ» ΟΡΓΑΝΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Είναι πολύ νωρίς ακόμη, και τὸ χῶμα ποῦ τὸν σκεπάζει εἶναι πολὺ νωπὸ, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀξιολογήσουμε και νὰ τοποθετήσουμε τὸ ἔργο και τὴν προσφορά τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1902-1986). Γιατὶ πέρα ἀπὸ τὶς γενικὲς διαπιστώσεις ὅτι στὸ πρόσωπό του συντελέστηκε ὁ ἄρμονικὸς συγκερασμὸς κοινωνικῆς δράσης και θεωρητικῆς στοχασμοῦ, τὸ ὁλοκληρωμένο ἔργο του εἶναι τόσο εὐρὺ στὴν ἔκταση και τοὺς σκοποὺς του, ὥστε κάθε περιληπτικὸς χαρακτηρισμὸς θὰ τὸ ἀδικοῦσε και θὰ τὸ ὑποβάθμιζε.

Εἰδικὰ μάλιστα τὸ δοκιμιογραφικὸ ἔργο του, ποῦ συγκεντρώνει τοὺς προβληματισμοὺς και τὶς ἀναζητήσεις μιᾶς ὁλόκληρης ἐποχῆς, θὰ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν μελετητὴ, ἀλλὰ και γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη, ἕναν ἀνεξάντλητο θησαυρὸ, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἀποσπᾶ ἀνεκτίμητο ὕλικὸ πληροφοριῶν και ἀπόψεων. Ἄρκει νὰ ἀναφέρουμε ἔργα τόσο ἀγωνιώδους προβληματισμοῦ ὅσο τὸ *Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας* (1951), τὸσης ὑπαρξιακῆς δίψας ὅσο τὸ *Ὁ Χριστιανισμὸς και ἡ ἐποχή μας* (1953), τόσο ἔντονου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ὅσο τὸ *Μεταφυσικῆς προλεγόμενα* (1956), και τέτοιαις διαχρονικῆς θεώρησης ὅσο τὸ *Πέντε ἀθηναϊκοὶ διάλογοι* (1956), γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ρωμαλεότητα τῆς σκέψης του, τὴν ποικιλία τῶν ἐνδιαφερόντων του, και τὴν πολυτυπία τῶν ἐκφραστικῶν του μορφῶν. Ὅλα αὐτὰ θὰ δυσκολεύουν τὸν μελετητὴ στὴν κατάταξη τοῦ ἔργου του, διότι ὁποιαδήποτε προσεκτικὴ ἐξέτασή του θὰ

πρέπει νὰ ἐντοπίσει τοὺς βασικοὺς ἄξονες τοῦ στοχασμοῦ του, νὰ ἀνεύρει τὶς καθολικὲς ιδέες ποῦ τὸ διέπουν και νὰ παρουσιάσει, τέλος, ἕναν γενικὸ τρόπο ἐρμηνείας τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖο καταγράφουν.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς θὰ λέγαμε ὅτι ὁ κεντρικὸς ἄξονας τῶν δοκιμιῶν του εἶναι ὁ ἀνθρώπος και ἡ ἀνάλυση τῆς θέσης του ὡς σκεπτόμενου ὄντος μέσα στὴν ἱστορία. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ, ὁ Κανελλόπουλος χρησιμοποίησε τὰ κριτήρια τῆς κοινωνιολογίας, τὶς ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, τὴν τακτικὴ τῆς πολιτικῆς, και τὴν ἔσχατη μεταφυσικὴ ἐλευθερίας ποῦ παρέχει ἡ θρησκεία, ἔτσι ὥστε οὔτε τὸ πρόβλημα νὰ ἀπλουστευθεῖ, οὔτε νὰ χαθεῖ τὸ ξεχωριστὸ ἄτομο μέσα στὰ γενικὰ θεωρητικὰ ἀξιώματα. Ὡς ἕνα τέτοιο παράδειγμα ἰσορροπίας θὰ ἀνέφερα τὸ *Γεννήθηκα τὸ 1402* (1958), ὅπου ἡ μυθιστορηματικὴ πλοκή, συνδυασμένη μετὰ τὰ παραπάνω ἐφόδια, ἀναδεικνύει τὴν ἀγωνία και τὸ μεγαλεῖο τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ Βυζαντίου μέσα ἀπὸ τὸ βλέμμα ἑνὸς πολίτη τῆς Αὐτοκρατορίας. Παράλληλα ὅμως μετὰ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸν ἀνθρώπο, ὁ Κανελλόπουλος ἀρχίζει ἀπὸ πολὺ νέος νὰ συνθέτει μιὰ προσωπικὴ πανοραμικὴ εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μετὰ βάση τὶς ἐπιτεύξεις και τοῦ ἀτομικοῦ και τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος. Ἡ μνημειώδης *Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος* θὰ ἀποτελέσει μέλημα ζωῆς γιὰ τὸν συγγραφέα ἐπὶ πενήντα σχεδὸν χρόνια (1937-1986).

Στὸ μεγαλόπνοο αὐτὸ ἔργο ὁ Κανελλόπουλος περιέγραψε σὲ βάθος καὶ πλάτος τὸ σύνολο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶσε μὲ πλούσιες γραμμὲς —τὴν διεισδυτικότητά τῶν ὁποίων δὲν ἐξασθενεῖ ὀρισμένες φορές οὔτε τὸ πλάτος τῆς ἔκφρασης, οὔτε ἡ πληθώρα τῶν παραθεμάτων—, μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη δώδεκα περίπου αἰῶνων, τὸ στίγμα ἑνὸς πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸς διαμορφώθηκε ἀναπτύσσοντας καὶ ξεπερνώντας τὸν ἑλληνολατινικὸ του πυρῆνα. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ μιὰν ἑλληνικὴ συμβολὴ στὸν χῶρο τῆς πολιτισμολογίας. Ἐντοπίζει τὴν ἀνάλυση τοῦ στὸν μείζονα εὐρωπαϊκὸ χῶρο, συγκεντρώνοντας τὶς ἐπιμέρους ἐθνικὲς δημιουργίες σὲ ἓνα ὀργανικὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν ποικιλομορφία του, παρουσιάζει μιὰ κοινότητα πολιτιστικῶν ἀξιών, κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ πολιτικῶν βλέψεων. Ὁ Κανελλόπουλος ἀρχίζει τὴν ἐξιστορήσιν του ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ φθάνει ὡς τὶς μέρες μας, ἀντιπαραβάλλοντας τὴν παράλληλὴ ἐξέλιξη πολλῶν γεωγραφικῶν περιοχῶν. Καλύπτει ὅλες ἀνεξαίρετα τὶς μορφὲς τῆς πολιτισμικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὴν σύνθεση τῶν ὁποίων ἀναδύεται τὸ πρόσωπο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, δηλαδὴ τῆς ὁμοιογενοῦς συμπεριφορᾶς μιᾶς πολυεθνικῆς ἡπείρου μέσα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Ὁ Κανελλόπουλος λοιπὸν, πολὺ σωστά, μιλάει γιὰ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, ἐξάγοντας τὸ κοινὸ λόγο ποῦ ἐνυπάρχει σὲ τόσο πολύμορφες πολιτιστικὲς πατρίδες.

Στὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη, παράλληλα, τὸ ἔργο προσφέρει μιὰ τεράστια ποσότητα γνώσεων, στοιχείων καὶ τεκμηρίων, παρέχοντας ἀφετηρίες καὶ ἐναύσματα γιὰ μιὰ προσωπικὴ ἀναζήτησι καὶ μελέτη τῶν πηγῶν. Ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, ὁ Κανελλόπουλος παρέδωσε στοὺς συμπατριῶτες του ἓναν πολὺτιμο θησαυρὸ, ἓνα σύνθετο ὄργανο πληροφοριῶν καὶ προσωπικῆς σχέψης. Ἀπὸ τὸ 1941 ἕως σήμερα τὸ ἔργο διευρύνεται μὲ μιὰν ἀξιοθαύμαστη σφαιρικότητα πρὸς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ποὺ καλλιεργήθηκαν στὴν εὐρωπαϊκὴ ἡπειρο. Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐμπλουτίζονταν μὲ τὶς πρὸ πρόσφατες ἀπόψεις καὶ ἀναθεωρήσεις πάνω στὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐπι-

στήμης, χωρὶς καμιὰ προκατάληψη ἢ φοβία ἀπέναντι στὶς ἐπαναστατικὲς ἀπόψεις. Προσθέτω ὅτι ὁ Κανελλόπουλος εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους —ἤδη ἀπὸ τὸ 1931— ποὺ παρουσιάζουν στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ συστηματικὰ τὴν ὀικονομικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σχέψιν τοῦ Karl Marx², ἐνῶ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀκόμη μορφή τοῦ ἔργου του —γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος ἐδῶ— διαπραγματεύεται κριτικὰ τὸν μόλις τότε ἐμφανιζόμενο ὑπαρξισμό καὶ τὶς ρίζες του στὸν Søren Kierkegaard καὶ στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Rainer Maria Rilke. Ὁ Κανελλόπουλος διέθετε μιὰ κατεξοχὴν ἐποπτικὴ καὶ διαλεκτικὴ ἀντίληψη, τὴν ὁποία ὄξυνε ἡ ἱστορικὴ του γνώσις. Ἔτσι, χωρὶς κανέναν δισταγμὸ, προσέγγισε καὶ ἀνέλυσε τὰ κλασικὰ ἔργα μὲ τὸ νεωτεριστικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀνανεωμένην ὀπτικὴ τῶν τελευταίων χρόνων καὶ τὶς νεωτεριστικὲς προσπάθειες τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς μὲ τὸν σεβασμὸ ποῦ ἀπονέμουμε στὰ κλασικὰ ἔργα. Ἐπειδὴ ἀντιλαμβάνονταν τὴν *συν-ἔχεια* τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν βαθύτερη συμφωνία τῶν διαφοροποιήσεών της, διατύπωσε μιὰ σφαιρικὴ ἄποψη περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἱστορικῶν του περιόδων, φθάνοντας σὲ μιὰ καθολικὴ σύλληψη τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργοῦ πρακτικῶν καὶ διανοητικῶν ἔργων.

Ὅσο περνᾶει ὁ καιρὸς, ἀναμφίβολα, ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου καὶ τὸ μέγεθος τῆς προσπάθειας θὰ ὀδηγοῦν στὴν διατύπωση ἀντικρουόμενων ἀπόψεων γιὰ τὴν ἀξία του καὶ, κυρίως, γιὰ τὴν μέθοδο τῆς σύνθεσής του. Ἡ εὐρύτατη ὁμως προσφορὰ γνώσις τοῦ συγγραφέα καὶ ἡ μνημειακὴ ἀπογραφὴ ἔργων τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας ποὺ ἐπιχειρεῖ, ἀποκοτῶν γιὰ τοὺς Ἑλλήνες καὶ τὴν γραμματολογία μας ἓνα πρόσθετο νόημα. Ἡ Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος συνδέει τὴν λογιόσυνῃ τῆς νεότερης Ἑλλάδας μὲ ἐκείνην τῆς Ἀλεξάνδρειας, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, διευρύνοντας τὴν προοπτικὴ καὶ τὴν κοσμοθεωρία τους. Ὁ Κανελλόπουλος συγκέντρωσε σὲ μιὰ χρηστικὴ «Βιβλιοθήκη» ὅλες τὶς γνωστικὲς ἐπιτεύξεις τῆς Εὐρώπης. Ἔτσι λοιπὸν τὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἓνα μνημεῖο ἀνθρωπισμοῦ ποὺ σκοπεύει νὰ καλλιεργήσει τὴν δίψα τῆς μάθησις καὶ νὰ δώσει ἓνα πρῶτοτυπο συνδυα-

σμοῦ γνώσης καὶ κρίσης καὶ ἓνα κίνητρο γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς ιδέας σὲ πράξη.

* * *

Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴν γενικὴ ἀναφορὰ στὴν προσφορὰ τοῦ ἔργου, θὰ σταθοῦμε σὲ μερικὰ τυπολογικὰ γνωρίσματα τοῦ, ποὺ εἶχαν καὶ μποροῦν νὰ ἔχουν εὐεργετικὲς συνέπειες στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας καὶ νὰ προβληματίσουν ἐξίσου γόνιμα τόσο ἐκείνους ποὺ συμεμερίζονται τὴν κοσμοθεωρητικὴ στάση τοῦ συγγραφέα ὅσο καὶ ἐκείνους ποὺ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ αὐτὴν:

1. Στὴν πρώτη μορφή του (2 τόμοι), τὸ ἔργο ἀποτελεῖ σημαντικὸν σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ δοκιμογραφία. Τὸ εἰδολογικὸ αὐτὸ γνωρίσμα διατηρεῖται στὴν δεύτερη, εὐρύτατα ἀναπτυγμένη μορφή. Σ’ αὐτὴν ἡ συνθετικὴ θεώρηση συνδυάζεται μετὰ τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση, ἐνῶ ἡ πείρα τῶν χρόνων ποὺ μεσολάβησαν ἀποτυπώνεται στὸν ὄριμο ἱστορικὸ στοχασμὸ. Σταθερὸ γνωρίσμα ἡ ἐνθουσιαστικὴ κατάφαση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ διαλεκτικὴ ἐτοιμότητα τοῦ συγγραφέα νὰ ἀναζητεῖ καὶ νὰ ἀναγνωρίζει τὶς συμπληρωματικὰς ἀξίες ποὺ κατέκτησε ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιθετικὰς ἐκδηλώσεις του. Κατανόηση τῆς ἐνότητος μετὰ βία τὶς ἀναγκαῖες συνυπάρξεις καὶ τὶς δημιουργικὰς διασταυρώσεις.

2. Παρὰ τὸν ἐνθουσιαστικὸν τόνο του, τὸ ἔργο δὲν εἶναι ἀπλὴ ἔκφραση μαθητείας. Ὁ συγγραφέας τοποθετεῖται θαρραλέα στὸ κέντρο τοῦ φαινομένου ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει καὶ τὸ ἐπισκοπεῖ μετὰ γνωστικὴ ἐπάρκεια, μετὰ κριτικὴ αὐτοδυναμία καὶ μετὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἐλεύθερου στοχαστῆ. Γιὰ πρώτη φορά, τουλάχιστον σὲ τέτοια θεματικὴ κλίμακα, ἡ νεοελληνικὴ λογιόσυνη δὲν τροφοδοτεῖται ἀπλῶς ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν παιδείαν, ἀλλὰ καὶ τὴν σχολιάζει ὑπεύθυνα καὶ μετὰ ἀξιοσημειωτὴ πρωτοτυπία. Ἐπομένως, ἀκόμη καὶ μόνον ὡς ἠθικὴ πράξις καὶ ὡς τύπος ἔργου, τὸ ἔγγραφο εἶναι ὀδηγητικὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴν πνευματικὴν ζωὴ. Συμβάλλει στὴ διάλυση γνωστῶν πλεγμάτων, ποὺ ἐξηγοῦνται ἱστορικὰ.

3. Ἔτσι, ὁ συγγραφέας ἀνήκει στὴ χορεία τῶν νεοελλήνων στοχαστῶν ποὺ θητεύουν στὴν εὐρωπαϊκὴν παιδείαν, γιὰ νὰ διαλεχθοῦν

στὴ συνέχεια μαζί της μετὰ τὴν ἀνεση τοῦ ἐνοικοῦ καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἀμηχανίαν τοῦ ἐπισκέπτη: Κοραΐς, Ψυχάρης, Παλαμᾶς, Καζαντζάκης· καὶ ἀπὸ τὴν γενιὰ τοῦ συγγραφέα θὰ σημειώναμε: Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλος καὶ Κ. Τσάτσος, τοῦ τόσο φίλιου κύκλου, Γ. Σεφέρης, Ε. Π. Παπανοῦτσος, Κ. Θ. Δημαρᾶς.

4. Ἡ ἔγκυρη πληροφόρηση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀξιολόγησιν καὶ διαποτίζεται ἀπὸ ἓνα ἐνιαῖο ὕφος σπουδῆς τοῦ ἀντικειμένου, ὅποτε ἀποφεύγεται ὁ κίνδυνος τόσο τοῦ ἀπρόσωπου ἐγκυκλοπαιδισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ διαλυτικοῦ ὑποκειμενισμοῦ.

5. Στὴν ἴδια κατεύθυνση ἀνήκει καὶ ἓνα ἄλλο δίδαγμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔργο: ἡ συνυπαρξὴ τῆς συνθετικῆς μετὰ τὴν ἀναλυτικὴν σκέψιν καὶ ἡ εὐχέρεια τῶν μετακινήσεων ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἔργα στὴν ὅλην προσωπικότητα τῶν δημιουργῶν, καὶ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς στιγμῆς (ἀκόμη καὶ τῆς καθημερινῆς) στὸ μήνυμα μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς.

6. Συνεχίζεται μιὰ παράδοση συνθετικῶν ἔργων, ποὺ ἡ ἐπιβίωση καὶ ἡ ἀνανέωσίς της πρέπει νὰ ἀποτελεῖ βασικὸν μέλημα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ γενικότερα τοῦ νεοελληνικοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ. Καθὼς γιὰ ἱστορικοὺς λόγους καθυστέρησε ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐιδικῶν κλάδων στὴ νεότερη Ἑλλάδα, ἡ δικαιολογημένη προσπάθεια νὰ ἐπιταχύνουμε τὴν πορεία τῶν ἐπιμέρους ἐρευνῶν δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀπίστανση τοῦ ὀλικοῦ στοχασμοῦ καὶ στὴν παραίτηση ἀπὸ τὶς ἀπόπειρας συνθετικῶν θεωρήσεων. Τὸ ἀντίθετο ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν λογικὴ ἀναγκαιότητα τῆς διεπιστημονικῆς κατανόησης τῶν φαινομένων καὶ ἀπὸ τὴν συναφῆ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα νὰ ἐκφράζεται χωρὶς συγκαλύψεις ἓνας γενικὸς θεωρητικὸς προσανατολισμὸς καὶ μιὰ ἐνιαῖα στάσις ζωῆς. Ἡ μαρτυρία τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπὸ τὴν φύσιν τῆς ὀλικῆς.

7. Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἔδωσε τὴν δική του σύνθεση: αὐτὴ ἀνήκει στὸν ἰδεαλιστικὸν χῶρον, μετὰ τὴν εὐρύτερη καὶ εὐέλκτικη σημασίαν τοῦ ὄρου. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἰδεαλισμὸν ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἐξωπραγματικὴ ἐπιπόνησις, ἀλλὰ θεμελιώνεται σὲ μιὰ πεποίθησιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ παραγάγῃ τὸ ἀγαθὸ μέσα στὴν ἱστορίαν. Ἡ αὐτοδυναμία

τοῦ πνεύματος, ὅπως τὴν δέχεται ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὑπάρχει γιὰ νὰ ἐξανθρωπίζει τὸν ὕλικό παράγοντα καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἀποσυνδέει τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν ἐνδοκοσμικὴ διαδικασία. Ὅσο γιὰ τὴν θρησκευτικὴ διάσταση τῆς μεταφυσικῆς του (βλ. κυρίως τὸ ἔργο του *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας*), αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰ ὑπέροχτη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ ὀρθολογικὴ ἐπαλήθευση ἢ διάψευση. Αὐτὴ ἢ σύνθεση καὶ αὐτὴ ἢ στάση ζωῆς δὲν εἶναι βέβαια οἱ μόνες δυνατές. Παρέχουν ὅμως ἓνα προδρομικὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἀναμένεται καὶ ποὺ πρέπει νὰ προκύψουν, ὅποιοι καὶ ἂν θὰ εἶναι ὁ θεωρητικὸς τους προσανατολισμὸς.

* * *

Ἡ Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου συμπληρῶνει τὴν ἔντονη πολιτικὴ δράση τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ του στὰ κοινά, χαράζοντας ἓνα πρότυπο ἄρτιου σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὁ Κανελλόπουλος ἐκπροσωπεῖ —στὴν σημε-

ρινὴ ἐποχῇ τῆς ἐξειδίκευσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ κατακερματισμοῦ τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν παθολογικῶν κάποτε μονομερειῶν— τὸ πρότυπο τοῦ σωματικῶν ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐνιαία πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ συνείδηση, τοῦ βυζαντινοῦ σοφοῦ, τοῦ φωτισμένου ἀνθρωπιστῆ τῶν νεότερων χρόνων, τοῦ νηφάλιου ἐπιστήμονα τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ τοῦ εὐαίσθητου δέκτη τῶν τολμηρῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς μας. Τοῦ ἀνθρώπου δηλαδὴ ἐκείνου ποὺ ἀφιερώνει τὴν γνώση καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του στὴν ὀλόφυχη προσφορά πρὸς τὴν κοινωνία καὶ τοὺς συμπατριῶτες του. Σίγουρα, μὲ τὴν ἀναχώρηση τέτοιων προσωπικοτήτων ὁ χάρτης τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς διαφοροποιεῖται ἐσωτερικῶς. Ἀλλὰ ἡ αἰσιόδοξη ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἴδιου τοῦ Κανελλόπουλου μᾶς ἐνθαρρύνει νὰ ἐλπίσουμε σὲ κάποιες νέες παρουσίες, ποὺ θὰ ἀντλήσουν δημιουργικὰ ἀπὸ τὴν διδαχὴ καὶ θὰ καλύψουν μὲ μιὰ νέα δημιουργία τὰ κενά. Γιατὶ ὁ κρίσιμος λόγος τοῦ ἦταν πάντα λόγος Διδασκάλου.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Θὰ ἄξιζε νὰ θίξουμε ἐδῶ μὲ συντομία, ὅτι πολλὲς φορὲς τὰ διλήμματα ποὺ ἀντιμετώπισε ὁ Κανελλόπουλος στὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία του ἔχουν ἐκφρασθεῖ μέσα ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἢ φανταστικὰ πρόσωπα τῶν ἔργων του.

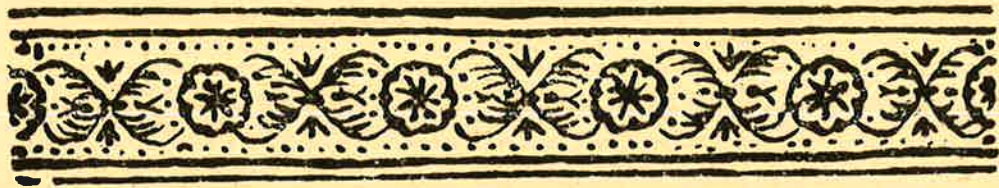
2. Βλ. τὴν ὁμιλία του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: «Κάρλ Μάρξ. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 58 (1983), σσ. 336-364 («Λόγους»), ὅπου ἀναφέρεται (σ. 336): «Πρῶτος στὴν Ἑλλάδα παρουσίασα συστηματικὰ, ἀπὸ πανεπιστημιακὴ ἔδρα, ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1929-1930, ὀλόκληρο τὸ πολὺπλευρο θεωρητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἔχτισε ὁ Μάρξ,

μὲ τὴν συμπαράσταση καὶ τοῦ φίλου καὶ συνεργάτη του Φρήντριχ Ἐνγκελς (Friedrich Engels). Καὶ πρῶτος ἐπιχείρησα τότε νὰ ἐκτιμῆσω τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ὀνομάσθηκε Μαρξισμὸς, μὲ κριτήρια αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ...». Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1931 ἐμφανίζεται τὸ βιβλίο τοῦ Κανελλόπουλου *Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν*, ποὺ περιέχει τίς παραδόσεις του τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1929-1930, ἐμπλουτισμένες «καὶ μὲ τίς ἀναγκαῖες παραπομπὰς καὶ μ' ἓνα ἐπίμετρο» (βλ. αὐτόθι).

Π. Δ. Μ.

ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

ΕΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ

(*Η «Ιστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου*)

Ἡ πρώτη μου αἰσθησις, βαθύτατη αἰσθησις, ὄχι ἀπλή ἐντύπωση, βταν ἔφτασα στήν τελευταία σελίδα τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, — δεύτερη καί, γιά τήν ὥρα τουλάχιστον, ὀριστική μορφή τῆς, — ἦταν ὅτι τελείωσα ἕναν διάλογο, πού κράτησε ὅσες ὥρες, ὅσες μέρες καί ὅσους μῆνες χρειάζεσαι γιά νά διαβάσεις μέ ἀνεση, δηλαδή μέ προσοχή, χιλιάδες (δέν τις καθορίζω γιά νά μήν τρομάξει ὁ ἀναγνώστης) μεγάλες σελίδες. Καί τώρα πού συγκεντρώνω, σέ τοῦτο τὸ κείμενο, τίς σημειώσεις μου, βλέπω πῶς αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρῶτο, μὰ καί τὸ σημαντικώτατο γνῶρισμα τῆς πολύμοχθῆς καί σωστά οἰκοδομημένης αὐτῆς ἐργασίας, πού ἔχω χρέος ἀμέσως νά πῶ βτι θά μείνει σταθμὸς στὰ Ἑλληνικά Γράμματα. Ὁ συγγραφέας τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» δέν κρύβει τίς προθέσεις του. Στους Προλόγους, πού ἔχουν καί ἡ πρώτη καί ἡ δεύτερη μορφή, καθαρά ἐξηγεῖ ἀπὸ ποιά βασική πνευματικὴ ἀνάγκη ξεκίνησε αὐτὸ τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο καί μέ ποιά μέθοδο ὀργανώθηκε. Ἀλλά κι ὁ ἀναγνώστης, φτάνει λίγο νά προχωρήσει, γιά νά καταλάβει ὅτι, διαβάζοντας, θά ἔχει κοντά του ὄχι ἕνα τυπωμένο χαρτί, ἀλλά ἕναν ἄνθρωπο πού θά δίνει ἀπαντήσεις στίς περιέργειές του, πού θά προλαβαίνει τὰ ἐρωτήματά του, πού θά τὸν ὀδηγεῖ σ' ἕνα μακρὸ καί θαυμαστὸ ταξίδι μέ μιὰ φιλικὴ συνομιλία κατάφορτη ἀπὸ γνώση, ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ συγγραφέα τῆς «Ἱστορίας», μὰ καί ἀπὸ πάθος πνευματικὸ, τὸ πάθος του, πού ψάχνει μ' ἐπιμονή καί οὐδέτατη ὀσφρηση στίς ρίζες τῆς Ἱστορίας, καί ὄχι μόνο τῆς Ἱστορίας τῶν γραμμάτων καί

τῶν τεχνῶν, καί ἀνακαλύπτει καί προβάλλει τίς πρώτες ἀξίες τῆς ζωῆς.

Στίς σελίδες τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» ἔχουμε αὐτὸ πού μπορούμε νά τὸ ποῦμε «ζωντανὴ σοφία», χαϊρόμαστε τὴν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, πού φιλοτέχνησε τὸ ἔνδυμά τῆς ἢ λογοτεχνία, ἢ γενικότερη πνευματικὴ καλλιέργεια, κ' ἔτσι ἔγινε πιδ ἔλκυστική, πιδ προσιτή. Γιατί καί τοῦτο εἶναι σπουδαία ἀρετὴ τῆς «Ἱστορίας»: Μπορεῖ νά διαβαστεῖ ἀπὸ κάθε μορφωμένον ἄνθρωπο, ἔστω καί μορφωμένο μέ τὸν γρήγορο τρόπο πού μορφώνονται σήμερα οἱ βιαστικοὶ τοῦ καιροῦ μας, καί νά διαβαστεῖ μέ εὐχαρίστηση, νά ἀφομοιωθεῖ κ' ἔτσι νά μείνει στή σκέψη του σάν πολῦτιμο ἐφόδιο.

Ὡστόσο, πρὶν προχωρήσουμε στή δομὴ τοῦ ἔργου καί στὸ περιεχόμενό του, πρέπει νά ἐπιμεινουμε σέ δύο-τρία στοιχεῖα, πού ἔχουν γίνει τὸ βᾶθρο του. Ποιὸ εἶναι αὐτὸ τὸ πάθος πού μνημονεύσαμε λίγο παραπάνω; Ὁ κ. Κανελλόπουλος γράφει: «Ἰπεύθυνη γιά τὴ συγγραφή (τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος») εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ [ἔργου]». Καί ἐξηγεῖ: «κ' ἡ σύλληψη ἔγινε μέσα μου σάν ἕνα αἶτημα πνευματικὸ καὶ ἠθικό· δέν μπορούσα λοιπὸν νά κάνω ἀλλιῶς· τὸ βιβλίο αὐτὸ ἤμουν ἀναγκασμένος νά τὸ γράψω». Τὴν ἐξήγηση αὐτὴ τὴν δίνει ὁ κ. Κανελλόπουλος στὸν Πρόλογο πού ἔχουν οἱ ἐκδόσεις τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» τοῦ 1941 καί τοῦ 1947. Ἀλλὰ στὸν ἴδιο Πρόλογο ἔχουμε δύο ἀκόμα σκέψεις - ἐξομολογήσεις του, πού χρησιμο εἶναι νά τις παραθέσουμε, γιά νά βοηθήσουμε τὸν ἀναγνώστη νά πλησιάσει πολὺ στὸ ἔργο καί στὸ εἶδος τῆς προσφορᾶς πού κάνει.

Τὴν πρώτη «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» (σὲ δυὸ τόμους) τὴν ἔγραψε ὁ κ. Κανελλόπουλος ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1937 ὡς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1940 στὴν Κύθον, στὴν Καλὴ Ράχη τῆς Θάσου καὶ στὴν Κάροστο, ὅπου εἶχε ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὴ δικτατορία Μεταξᾶ. Κ' ἐκεῖ, μᾶς λέει, «στὴ μοναξιά ἀκριβῶς εἶδα μπρὸς μου τὴν πιὸ μεγάλη καὶ τὴν πιὸ σταθερὴ κοινωνία ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμον, τὴν κοινωνία τῶν πνευμάτων». Καὶ προσθέτει τοῦτο, ποὺ γίνεται μίτος ὀδηγητικὸς στὶς χιλιάδες σελίδες τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος»: «Δὲν τὴν εἶδα μόνο· τὴν ἔζησα (ὑπογραμμίζουμε ἐμεῖς, γιὰ νὰ θεμελιώσουμε μὲς ἀπὸ τίς σκέψεις τοῦ ἔργου τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ «ζωντανῆ σοφία») καὶ τὴν ἔκανα δική μου· ἔκανα δικές μου τίς φαινομενικὰ δξύτερες ἀντιθέσεις τῆς, καὶ τὸ ἀμάρτημά μου εἶναι ὅτι τ' ἀγάπησα ὅλα, δηλαδὴ κ' ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῶν πνευμάτων, ποὺ μοιάζουν σὰ νὰ ζοῦν ἀσυμφιλίωτα. Μὲ τοὺς κλασικοὺς ἀγάπησα τὸ φῶς· μὲ τοὺς ρομαντικοὺς τὴ νύχτα. Μὲ τοὺς λογικοὺς ἀγάπησα τὴν ὀρθογώνια σκέψη· μὲ τοὺς μυστικοὺς τὴν ἀδελφὴ ἀλήθεια. Δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ ν' ἀγαπήθηκε πολὺ, καὶ ποὺ νὰ μὴν τ' ἀγάπησα κ' ἐγώ. Μονάχα αὐτὸ μοῦ ἔδωσε τὸ δικαίωμα (ἢ ἔστω τὴ σφαλερῆ ἐντύπωση πὼς ἔχω τὸ δικαίωμα) νὰ μιλήσω γιὰ ὅλα.»

Κι ἀλήθεια, ὁ συγγραφέας τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» μιλάει γιὰ ὅλα. Καὶ τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἀμέσως φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι αὐθαίρετο. Τοῦ τὸ δίνει ὁ ἀναγνώστης, ποὺ πολὺ γρήγορα πείθεται ὅτι στὶς σελίδες τοῦ ἔργου ἔχει νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ μιὰ τίμια καὶ ἀφαντίστη σκέψη, ποὺ ποτὲ δὲ δογματίζει καὶ ποτὲ δὲν καυχῆθηκε ὅτι ἔχει συλλάβει ὅλη τὴν ἀλήθεια, ἀφοῦ ὑπάρχουν κι ἄλλες ἀλήθειες, διαφορετικὲς ἀπὸ τίς δικές τῆς, ποὺ ὥστόσο, χωρὶς νὰ τίς ἀποδέχεται, τίς σέβεται, τίς παρουσιάζει καὶ τίς σχολιάζει. «Ὅμως λίγο παρακάτω (Πρόλογος πάντα τῶν ἐκδόσεων 1941 καὶ 1947, ποὺ μᾶς δείχνει πόσο εὐτυχησμένη ἦταν ἡ πρώτη γενικὴ σύλληψη τοῦ ἔργου καὶ πόσο δὲν ἄλλαξε στὴ βάση τῆς, ὅταν ἀναμορφώθηκε στὴ νεότερη ἐκδοσὴ, μόνο γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ) ἔχουμε τὸ βαθύτερο ἴσως σπέρμα

τοῦ ἔργου. Καὶ ὀφείλομε νὰ τὸ παρουσιάσουμε καὶ νὰ τὸ ὑπογραμμίσουμε. «Ὁ Χρόνος στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος», σημειώνει ὁ κ. Κανελλόπουλος, «εἶναι κάτι ἀλλιώτικο ἀπὸ τὸ Χρόνον στὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τῶν πολέμων καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ὁ δεύτερος φθεῖρει· ὁ πρῶτος διαιώνει. Στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἰδιαίτερα ἀναγκαῖο νὰ τὸ προσέξουμε τὸ σημεῖο αὐτό. "Ἄν ἔγραφα τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸγραφα καὶ γιὰ νὰ δείξω σ' ὅσους βλέπουν στὴν ἱστορία νὰ δρᾷ μονάχα ὁ νόμος τῆς φθορᾶς, ὅτι δρᾷ καὶ ὁ νόμος τῆς αἰώνιας νεότητος. Οἱ ἰδέες καὶ οἱ ὀποιοσδήποτε μορφές καὶ ἐκδηλώσεις ποὺ ἔχει πάρει τὸ πνεῦμα, εἶναι — φτάνει ν' ἀγαπήθηκαν ἀληθινὰ καὶ νὰ μὴν ἦταν μονάχα προσχήματα — αἰώνια νέες. Ἀληθινὰ ἀγαπήθηκε κάθε τι ποὺ ἔκανε τὸν ἄνθρωπον νὰ τραγουδήσῃ, νὰ χτίσῃ, νὰ πλάσῃ, νὰ φιλοσοφήσῃ, μὲ μιὰν ἀναγκαιότητα ἰσοδύναμη μ' ἐκείνη ποὺ τὸν κάνει νὰ ζεῖ ἢ νὰ πεθαίνει. Ὅποιος μπαίνει στὴν ἀληθινὴ αὐτὴ ἀγάπη γίνεται καὶ ὁ ἴδιος ἀληθινός. Τὸ ἀληθινὸ μέλλον δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ ἀληθινοῦ παρελθόντος. Μονάχα τὰ ψέματα ἔχουν ἀνάγκη ν' ἀρνηθοῦν παλαιότερα ψέματα. Ὁ Ἰησοῦς εἶπε ῥήματα ἀπόλυτα ἀληθινὰ καὶ καινούργια. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲ ζήτησε νὰ καταλύσῃ καὶ τὰ παλιά.» Τί ἀπλό μὰ καὶ πλατὺ κήρυγμα, τί δημιουργικὴ πίστη καὶ θεμέλιο ζωῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς. Καὶ πόσο ἐνωρὶς, — ὅταν ἔγραφε αὐτὸ τὸ κείμενον ὁ κ. Κανελλόπουλος δὲν ἦταν ἀκόμα σαράντα χρόνων, — καθορισμένη στάση ζωῆς καὶ κατασταλαγμένη σκέψη. Ἐδῶ δὲ χρειάζονται ἐρμηνευτικὰ σχόλια. Χρειάζεται μόνο ἐκείνη ἡ προσοχή, ποὺ μᾶς φέρνει πολὺ κοντὰ στὸν ἐσωτερικὸν κόσμον ἐνὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ καταλάβουμε, νὰ μαντεύσουμε περισσότερα ἀπ' ὅσα γράφει, ἀπ' ὅσα ἀφήνει νὰ φτάσουν στὴν ἄκρη τῆς πένας του. Καὶ πόση αἰσιοδοξία, πόση ζωογόνα πνοὴ σ' αὐτὴ τὴ φράση: «Ἄν ἔγραφα τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸγραφα καὶ γιὰ νὰ δείξω σ' ὅσους βλέπουν στὴν ἱστορία νὰ δρᾷ μονάχα ὁ νόμος τῆς φθορᾶς, ὅτι δρᾷ καὶ ὁ νόμος τῆς αἰώνιας νεότητος». Καὶ μόνο ὁ στοχασμὸς αὐτός, ἐπικυρωμένος ἀπὸ ὅσα ἱστοροῦνται καὶ ἔντονα φωτίζονται στὶς σελίδες τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύ-

ματος), είναι μιὰ πολύτιμη προσφορά στὸν ἄνθρωπο, στὸν κουρασμένον ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας καὶ στὸν ἄνθρωπο κάθε ἐποχῆς, ποὺ στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Χρόνου εἶναι πάντα ἴδιος κ' ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀθόρυβη αἰσιοδοξία ἐκείνων ποὺ βλέπουν τὴ ζωὴ στὴν ἀληθινὴ οὐσία τῆς κ' ἔχουν κερδίσει τὸ μέγα δίδαγμα γιὰ τὴν ἀξία τῆς.

Ἀκόμα ἓνα στοιχεῖο, βασικὸ κι αὐτό, τῆς μεθόδου ποὺ ἀκολούθησε ὁ κ. Κανελλόπουλος στὴ συγκέντρωση καὶ στὴν ὀργάνωση τοῦ τεράστιου ὕλικου του. Στὸν Πρόλογο τοῦ α' τεύχους τοῦ πρώτου μέρους τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» τοῦ 1966 θυμᾶται ὅτι ὁ Giovanni Papini στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀγγελόπουλο χαρακτηρίζει «μέγα» καὶ «γελοῖο» τὸ ἐλάττωμα ἐκείνων ποὺ «πιστεύουν ὅτι μποροῦν καὶ μάλιστα ὀφείλουν νὰ ἐπιχειροῦν ἀπεριόριστα τὴν ἀνατομία καὶ τὴ λεπτολόγο ἀνάλυση ἔργων σπουδαίων, χωρὶς νὰ λογαριάζουν τὸν δημιουργό τους, τὴ ζωὴ του, τὴν ἰδοσυγκρασία του, τὴν ἐποχὴ, τὸν τόπο καὶ τὸ περιβάλλον, ὅπου μεγάλωσε, σκέφθηκε, ἐργάσθηκε» καὶ γράφει: «Θεώρησα σωστὸ νὰ ἀποφύγω τὸ ἐλάττωμα ποὺ ἐπιστημαίνει ὁ εὐαίσθητος καὶ σοφὸς Ἴταλός.»

Βάζει, ὅπως βλέπετε, πλάι-πλάι τὴν εὐαίσθησία καὶ τὴ σοφία. Γιατὶ ἔτσι ἐργάζεται ὁ κ. Κανελλόπουλος, μὲ τὸν διπλὸ αὐτὸν ὄπλιον ἀρχισε κ' ἔγραψε τὸ ἔργο ποὺ λέγεται «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» καὶ ποὺ δὲν ξέρω ποῖός ἄλλος Ἕλληνας ἢ ξένος δὲ θὰ τρόμαζε ὅταν θὰ τὸ βλεπε στὸ μέγεθός του, στὴν ἐξωτερικὴ μορφή του καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ του. Τοῦτο τὸ τελευταῖο τὸ εἶδα ἀμέσως ἀπὸ τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου, μὰ τὸ χαίρομαι ἀκόμα περισσότερο ὅσο προχωροῦσα, ὅσο περνοῦσα, ὀδηγημένος ἀπὸ τὴν «εὐαίσθησία» καὶ τὴ «σοφία» τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ ἐποχὴ σ' ἐποχὴ, ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο εἶδος προσφοράς ἀτόμων ποὺ εἶχαν τὴ θεῖα δωρεὰ ἢ ὁμάδων ποὺ ἀλλάξαν τὴν πορεία τοῦ κόσμου, ὅσο παρακολουθοῦσα τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου μέσα στοὺς αἰῶνες καὶ ζοῦσα τὰ ὠραῖα ἢ τὰ σκοτεινὰ πάθη του. Καὶ γιὰ νὰ συλλάβει ὁ ἀναγνώστης τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος αὐτοῦ τοῦ ἔργου, — δὲ διστάζω νὰ πῶ: αὐτοῦ τοῦ κατορθώματος, — θὰ σημειώσω αὐτὰ τὰ

βήματα ὅσο γίνεται πρὸ γρήγορα, σὲ μιὰ σύνοψη, ποὺ ἐλπίζω ὅτι δὲ θὰ μικρύνει τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος». Ἀλλὰ καὶ πάλι βλέπω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ξεκινήσω πρὶν παραμερίσω τις ἀπορίες, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει προκαλέσει ἡ ἀφετηρία τοῦ ἔργου.

Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα μένει ἔξω ἀπ' τὴν «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος». Καὶ εἶναι πειστικὴ ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ κ. Κανελλόπουλος, ὅταν λέει ὅτι ἡ Ἑλλάδα (καὶ ἡ Ρώμη συμπληρώνει) εἶναι ἡ «μεγάλῃ προϋπόθεση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» κι ὅταν ἀλλοῦ προσθέτει ὅτι «ἡ γένεση καὶ ἡ οὐσία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ νοητὴ, ἂν δὲν τὴν ἀναγάγουμε στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα, στὴ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ παράδοση καὶ νομοθεσία, στὸν Χριστιανισμό καὶ στὸ βάρβαρο καὶ ἀκμαῖο αἷμα τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ.» Ἐκαμε, ὥστόσο, μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἀναθεώρηση στὸ γενικὸ σχεδιάγραμμα τοῦ ἔργου. Ἐνῶ στὴν α' ἐκδοση τοῦ 1941 ἀφιέρωσε στὸ Βυζάντιο μόνο 7 σελίδες καὶ στὴ β' ἐκδοση τοῦ 1947 10 σελίδες, στὴ νέα μορφή τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» ἔδωσε στὸ Βυζάντιο 260 σελίδες. Κατάλαβε ὁ κ. Κανελλόπουλος ὅτι ἔπρεπε τὸν «Ἕλληνα τοῦ Βυζαντίου (κὰ τὸν φέρει στὴν ἐπιφάνεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης). Καὶ τὸν παίρνει ἀπὸ τὰ «ἕρια Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς — ἀπὸ τις ἀπόμερες ἄκρες» καὶ τὰ δραματικὰ σταυροδρόμια — καὶ τὸν ἐνώνει μὲ τὴ Δύση καὶ τὸ Βορρᾶ. Ἐτσι, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ, «ἀπέδωσε δικαιοσύνη στὸν τόσο βασιμισμένο βυζαντινὸν Ἑλληνισμό.»

Ἀρχίζει, λοιπόν, ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ μεταρωμαϊκοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπινου τύπου. Εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Ἰππώνα τῆς Νουμιδίας, ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις μεγάλους πατέρες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ μὲ τὴν προσωπικότητά του σημάδεψε, στὸν 4ο αἰῶνα μ. Χ., τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἓνα κόσμον στὸν ἄλλον. Καὶ ἐπιμένει ἀρκετὰ ὁ κ. Κανελλόπουλος στὸν Αὐγουστίνου, γιὰ νὰ προχωρήσει ἔπειτα στὰ «μεταβατικὰ πνεύματα» τῆς Δύσεως ὡς τὸν 6ο αἰῶνα, στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ στὴν πάλῃ ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πνεύματος, στὸ Βυζάντιο. Κάνει βή-

ματα στους αιώνες, πότε άργά, πότε γρήγορα, και παρουσιάζει ό,τι έδωσε τó ευρωπαϊκό πνεύμα σε χώρες και σε λαούς που έζησαν την ίδια εποχή και σε όλους τους τομείς του στοχασμού, τής λογοτεχνίας, τής φιλοσοφίας, τής ζωγραφικής, τής γλυπτικής, τής αρχιτεκτονικής, τής μουσικής. Και μάς περιμένουν, μαζί με τόν κ. Κανελλόπουλο, τόσοι άγώνες, τόσες ριζικές ή μικρές μεταβολές, στην πορεία τού ανθρώπου, τόσες θαυμάσιες μορφές, από τόν Αύγουστινο ως τόν Κήτης και τόν Μπάιρον, τόσα μεγάλα γεγονότα, από τή Magna Carta ως τή Γαλλική Έπανάσταση και ως τή Έπανάσταση τού Εικοσιένα. Ο κ. Κανελλόπουλος κάνει αυστηρή ιστορία. Δηλαδή έλέγχει τó υλικό του, τó μαζεύει άπ' όσες πηγές ανακαλύπτει ή εύσυνειδησία του, τó αλαφρώνει άπό τά μικρά και τά άσήμαντα, ψάχνει, ψάχνει, συγκρίνει και κρίνει, και πάλι συνεχίζει τήν αναζήτησή του σ' όλους τους δυνατούς δρόμους τής έρευνας. Γράφει στόν Πρόλογο τού ά' τεύχους τού δευτέρου μέρους τής «Ιστορίας» τού 1968 τούτο, που είναι χρήσιμος δείκτης για τόν αναγνώστη και τόν κριτή : «Η συγγραφική παραγωγή, όταν δέν είναι μόνον έπιστημονική, δηλαδή όταν συγγενεύει και με τήν καλλιτεχνική δημιουργία, είναι πράξη, είναι ή πιό άμεση πραγμάτωση, που μπορεί νά πάρει ή σχέση τής ύλης (ύλη, για τόν συγγραφέα, είναι τó χέρι του και τά γραφικά μέσα, που χρησιμοποιεί) με τó νού, με τήν πρόθεση, με ό,τι προηγείται μέσα του κ' ένα μοναδικό άκόμα δευτερόλεπτο πριν γίνει ή σκέψη του γράμμα, φράση, γραπτός λόγος.» Κι άπό τήν άμέσως επόμενη φράση, που αφήνει νά φανεί ότι «πράξη» έκανε όταν έγραφε τήν «Ιστορία», έχουμε τó δικαίωμα νά χαρακτηρίσουμε «καλλιτεχνική δημιουργία», στην κρυφή πρόθεσή του, τó έργο. Και κάτι άκόμη άπό τόν ίδιο Πρόλογο, όχι λιγότερο σημαντικό : «Δικαιούμαι όμως, νομίζω, νά παρατηρήσω», γράφει ό κ. Κανελλόπουλος, «ότι τά ιστορικά έργα, — όταν σκοπός τους είναι μόνον ή αφήγηση, ή περιγραφή, όπως είναι ή περίπτωση τού έργου τούτου, και όχι ή έπαλήθευση θεωρητικών «θέσεων», που όρίζουν τήν αρχή, τή μέση και τó τέλος μιás πραγματείας, — έχουν αύτοτέλεια, άν όχι

σε κάθε τμήμα τους, πάντως στά μεγάλα εκείνα τμήματα, που καλύπτουν όλόκληρες εποχές.» Συμπέρασμα χρησιμότατο : Δέν είναι έπαλήθευση θεωρητικών «θέσεων» ή «Ιστορία τού Ευρωπαϊκού» Πνεύματος», αλλά ή «αφήγηση» και ή «περιγραφή». Και ή τοποθέτηση αυτή τού έργου μάς διευκολύνει νά δούμε τήν πληρότητά του και τήν όμορφιά του. Γιατί τó είπαμε κιόλας : ή εύσυνειδησία τού συγγραφέα του είναι ύποδειγματική, συχνά προκαλεί τήν έκπληξη και δίνει βιβλιογραφικά στοιχεία μοναδικά. Άλλά και ή όμορφιά τού έργου δέν είναι μικρότερη έκπληξη. Αυτός ό άκεανός τών σελίδων κάνει μιάν αφήγηση που ούτε σ' ένα κεφάλαιο ούτε σε μιá παράγραφο ούτε και σε μιá φράση παρουσιάζει μικρή, άδιόρατη έστω κούραση. Ούτε έχνος περιττολογίας, ούτε ή παραμικρότερη παραχώρηση στην προχειρολογία. Υπάρχει ένας προσωπικός λόγος, που τά συστατικά του είναι ό τόνος, που δίνει ό άτομικός κόσμος τού συγγραφέα, και ή γλώσσα, δημοτική, βέβαια, πειθαρχημένη και όμοιόμορφη παντού και έπαρκέστατη σε σελίδες που είναι αφήγηση αλλά και έπιστημονική έργασία. Η δημοτική τού κ. Κανελλόπουλου μάς προσφέρει άλλη μιá κατάκτηση τής γλώσσας, που οι λογοτέχνες μας, οι σημερινοί λογοτέχνες μας, έπλασαν και διαμόρφωσαν πιá σε όργανο έπαφής που νά μñ ένοχλεί και νά μñ παραξενεύει τόν αναγνώστη. Άλλά ό κ. Κανελλόπουλος έπήγε άκόμη πιό πέρα τήν κατάκτηση, γιατί είναι ό λογοτέχνης που διατυπώνει τή σκέψη τού έπιστήμονα κι ό ποιητής που δίνει φτερά στό στοχασμό και δέν τόν αφήνει νά πέσει σε κόπωση και νά χαμοσυρθεί στην τόση διαδρομή, στη διαδρομή χιλιάδων σελίδων.

Έτσι όμως πηδήσαμε στην έξωτερική μορφή τού έργου, — παθαίνεται ό κ. Κανελλόπουλος άκόμη κι άπ' τά τυπογραφικά λάθη, ύποφέρω κ' έγώ άπό τίς τυπογραφικές άβλεψίες κ' έχω τó άτύχημα νά τίς βλέπω άμέσως, όπως, λ.χ., στη σελ. 1036 τού β' τεύχους τού τρίτου μέρους, όπου διαβάζουμε ότι ό κόμης ντ' Αρτουά, άργότερα Κάρολος Γ' τής Γαλλίας, γεννήθηκε στά 1854 άντι στά 1757, — ενώ θά έπρεπε νά μείνουμε άκόμα στην έσωτερική ζωή τού έργου και νά σημειώσουμε πόσο ζει ό κ. Κανελλόπουλος τά

πρόσωπα και τὰ γεγονότα πού παρουσιάζει και ἀφηγεῖται, — μαζί του κι ὁ ἀναγνώστης, — και πόσο ἀνετα συνδέει τὰ γεγονότα αὐτὰ μὲ τοὺς πρώτους, τοὺς δευτέρους ἢ και τοὺς τρίτους κάθε ἐποχῆς, πού ἄλλοι περισσότερο κι ἄλλοι λιγότερο τῆς ἔδωσαν ἀξιόλογο ἱστορικό περιεχόμενο ἢ ἔντονο μόνο χρῶμα. Καί πρὶν τελειώσουμε μ' ἓνα κεφάλαιο τῆς «Ἰστορίας» πού παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἀξίζει νὰ δώσουμε ἓνα ἀπόσπασμα ἀπ' τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σελ. 18), τοῦ α' τεύχους τοῦ πρώτου μέρους, τοῦ 1966, πού δείχνει πῶς γίνεται γόνιμη ἢ σκέψη τοῦ κ. Κανελλόπουλου ἀπάνω σὲ καιρία προβλήματα τοῦ καιροῦ μας. Γράφει: «Ἀρέσει στὸν Εὐρωπαῖο, πού κουράσθηκε — χωρὶς λόγο — ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, νὰ ζητάει νὰ βρεῖ τις “ἐξωτικές” ρίζες του, γιὰ νὰ δικαιολογήσει και νὰ ἐμφανίσει ὡς “ἐπιστροφή” τὴ στροφή και φυγὴ του πρὸς κάτι βασικά διαφορετικό ἀπὸ τις δικές του πνευματικές (αἰσθητικές και ἄλλες) παραδόσεις. Καί δὲν καταλαβαίνει — δὲν τὸ καταλαβαίνουν και ἰσχυρὰ πνεύματα τοῦ αἰῶνα μας — ὅτι ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ τοποθέτηση εἶναι περιττὴ. “Ὅποια και ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι ἡ στροφή τοῦ σημερινοῦ Εὐρωπαίου πρὸς κάτι τὸ “ἄλλο”, ἡ στροφή αὐτὴ δὲν εἶναι “ἐπιστροφή”. Εἶναι “ἀποστροφή” τοῦ προσώπου του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του πού γίνεται ἀκριβῶς τόσο συνειδητὰ και προγραμματικά, ὥστε θάταν ἀδιανόγητη, ἀπόλυτα ἀδύνατη στὴν πράξη, ἂν δὲ χρησιμοποιοῦσε ὡς ὄργανο τὸ “εὐρωπαϊκὸ” πνεῦμα — ἐκεῖνο πού ἀπώτερη βασικὴ πηγὴ του ἔχει τὴν Ἑλλάδα, τὸν πρωταρχικὸν ἑλληνικὸ νόμο πού ἔκαμε τὴν ἱστορία νὰ εἶναι ἱστορία, και ὄλους τοὺς λαοὺς ὄλων τῶν ἡπείρων νὰ μποῦν στὸν παγκόσμιο χῶρο. Τις ἐμπειρίες και τις λίγο ἢ πολὺ στατικές φάσεις τοῦ πνεύματος τῶν ἐξευρωπαϊκῶν λαῶν τις κάνουμε νὰ μπαίνουν στὸ δυναμικὸ “γίγνεσθαι” τῆς δικῆς μας ζωῆς μὲ τὸ “εὐρωπαϊκὸ” ἀκριβῶς πνεῦμα μας, ὅπως, μὲ τὸ “ἑλληνικὸ” πνεῦμα τους, ἔκαμαν δικές τους οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐμπειρίες αἰγυπτιακές και ἀσιατικές, μὲ τὸ “ἑλληνικὸ” και “χριστιανικὸ” πνεῦμα τους οἱ Βυζαντινοί, μὲ τὸ ἀκόμα πιὸ σύνθετο πνεῦμα τους οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ Μεσαίωνα ἐμπειρίες ἀραβικές ἢ

ἄλλες. Μόνον αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ θέση τοῦ προβλήματος. Τὸ “πνεῦμα” τὸ εὐρωπαϊκὸ πῆρε ἀπὸ παντοῦ ὅ,τι ἤθελε, ἀλλὰ ὅταν, στὸν 10' αἰῶνα, ἔπαιρνε π.χ. ὁ Σοπενχάουερ ἀπὸ τις Ἰνδίες βασικά στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας του, τῶκανε και εἶχε τὴ δύναμη νὰ τὸ κάνει, ἐπεὶ δὲ ἡ ἀκριβῶς ἡ τὰ ν Εὐρωπαῖος.»

Τὸ κεφάλαιο πού ἔχει ἑλληνικὸ θέμα, — ὁ λόρδος Μπάιρον, ἡ καταγωγή του, τὸ ἔργο του, οἱ περιπέτειές του, ἡ θυσία του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, — εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πολυσέλιδα (288 σελίδες) και τὰ πιὸ χαρακτηριστικά: ἀποτελεῖ δείγμα τῆς μεθόδου, τῆς εὐσυνειδησίας και τοῦ συγγρατῆμένου παλμοῦ πού εἶναι τὰ γνωρίσματα ὄλου τοῦ ἔργου. Ἐπιμένει ὁ κ. Κανελλόπουλος στὴ ζωὴ τοῦ Μπάιρον, μὰ και δὲ χάνει τὸ χῶρο πού του χρειάζεται γιὰ τὴν ἀποτίμηση τοῦ ποιητικοῦ και τοῦ δραματικοῦ του ἔργου. Γνωρίζει ὅτι ἔχουν διατυπωθεῖ και ἐπικρίσεις ἀπὸ ὀνομαστούς πνευματικούς ἀνθρώπους, μὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν Γκαίτε και μὲ τὸν Νίτσε πού ἔχουν πολλοὺς ἐνθουσιασμοὺς γιὰ τὸν ποιητὴ. Καί ἐπιμένει στὴ γνώμη ἐνὸς ἄλλου μεγάλου, ἀπὸ ἄλλο γεωγραφικὸ πλάτος και μὲ ἄλλη νοτροπία, διατυπωμένη στις σελίδες τοῦ «Ἡμερολογίου ἐνὸς συγγραφέα», τοῦ Ντοστογιέφσκυ, πού ἀναφέρονται στὸν Μπάιρον: «Πρῶτα ἀπ' ὄλα, δὲν πρέπει νὰ περιφρονοῦμε τὸν ὄρο “βυρωνικός”. Ὁ βυρωνισμὸς ἦταν, ἔστω και στιγμιαῖα, ἓνα μέγα ἀναγκαῖο φαινόμενο, κατιτὶ μὲ ἱερὸ χαρακτήρα, στὴ ζωὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν και μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ βυρωνισμὸς γεννήθηκε σὲ μιὰν ἐποχὴ, ὅπου οἱ ἀνθρωποὶ ἐνιωθαν νὰναι γεμάτοι βαθειὰ θλίψη, ἀπογοητευμένοι και σχεδὸν ἀπελπισμένοι. Ὑστερα ἀπὸ τὰ παραληρήματα ἐνθουσιασμοῦ, πού εἶχε προκαλέσει ἡ νέα πίστη σ' ἓνα νέο ιδεῶδες, ὅπως εἶχε διακηρυχθεῖ τὸ ιδεῶδες αὐτὸ στὴ Γαλλία, στὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, τὸ Ἔθνος, πού εἶχε βαδίσει ἐπικεφαλῆς τῆς ἀνθρωπότητας, κατέληγε σὲ μιὰ λύση τόσο λίγο σύμφωνη μὲ τις ἐλπίδες, πού εἶχαν γεννηθεῖ, τόσο ἀπογοητευτικὴ σὲ σχέση μὲ ὅσα εἶχαν πιστευθεῖ, ὥστε ποτὲ ἴσως δὲν εἶχε σημάνει ὄρα πιὸ λυπητερὴ στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς

Ευρώπης. Καί τὰ εἰδωλα αὐτά, ἀφοῦ στάθησαν γιὰ μιὰ στιγμή, δὲν ἔπεφταν ἐξαιτίας μόνον ἐξωτερικῶν — πολιτικῶν — περιστάσεων, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς ἴδιας τους τῆς ἀστάθειας, πρᾶγμα ποῦ διέκριναν τέλεια ὅλες οἱ διορατικὲς ψυχὲς καὶ βλα τὰ ἀληθινὰ προδρομικὰ πνεύματα. Καμμιά νέα ἔξοδος δὲν παρουσιαζόταν ἀκόμα, καμμιά δικλείδα δὲν ἀνοίγε, καὶ πνίγονταν ὅλοι κάτω ἀπὸ ἓνα χαμηλὸ οὐρανὸ, δίχως κανένα ὀρίζοντα. Τὰ παλαιὰ εἰδωλα βροῖσκονταν πεσμένα κάτω σὲ συντρίμμια. Τῆ στιγμή ἀκριβῶς ἐκείνη, ἓνα εὐρύτατο καὶ ρωμαλέο πνεῦμα, ἓνας παθιασμένος ποιητής, ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του. Τὰ Ἄσματά του ἦταν ἡ ἀντήχησις τῆς νοσταλγίας, ποῦ αἰσθανόταν τότε ἡ ἀνθρωπότητα, καὶ τῆς ζοφερῆς ἀπελπισίας, ποῦ τὴν πλάκωνε, ἀφοῦ διαπίστωνε τὴν ἀποτυχία τῆς ἀποστολῆς της καὶ πόσο ἀπατηλὸ ἦταν τὸ ἰδεώδες της. Εἶχε γεννηθεῖ μιὰ νέα Μοῦσα, μ' ἓναν ἀνήκουστο τόνο ἐκδικητικότητος καὶ θλίψης, κατάρας καὶ ἀπελπισίας. Ξαφνικά, σὰ νὰ ξεσηκώθηκε ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, "τὸ βυρωνικὸ πνεῦμα" ἀπάντησε στὴν κλήση του» (στὴν κλήση τοῦ Byron) «μὲ μιὰ κοινὴ ἠχώ. Θάλεγε κανεὶς πὼς ἡ δικλείδα ἀνοίξε. Μέσα στὸ γενικὸ καὶ ὑπόκωφο λυγμὸ, ποῦ σὲ μεγάλο μέρος δὲν ἦταν συνειδητός, ἀκούσθηκε τουλάχιστον μιὰ τεράστια κραυγὴ, ποῦ μέσα της ἐνώθηκαν καὶ συντονίσθηκαν ὅλες οἱ κραυγὲς καὶ ὅλοι οἱ στεναγμοὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Πὼς μπορούσε νὰ μὴ βρεῖ ἠχώ καὶ σὲ μᾶς, προπάντων στὸ μέγα προδρομικὸ πνεῦμα, ποῦ τ' ὀνομά του εἶναι Ποῦσκιν; "Ὅλα τὰ μεγάλα πνεύματα, ὅλες οἱ εὐγενικὲς καρδιές, δὲ μπορούσαν, οὔτε σὲ μᾶς, νὰ ἀποφύγουν τὸν βυρωνισμό...».

"Ὅσο καὶ νὰ ἐπαινέσουμε τὴ σύνθεσις αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, δὲ θὰ ἔχουμε δώσει τὸ μέτρο τῆς ἔρευνας ποῦ τὸ κάνει μοναδικό. Ἀπὸ πληροφορίες σὲ κρίσεις, ἀπὸ κρίσεις σὲ συγκρίσεις, ἀπὸ γνώμες σὲ ἀντιγνωμίες, ἀπὸ χρήσιμες παρατηρήσεις σὲ βαθεῖς στοχασμούς, περνάει ἡ σκέψη, ζυγίζει, προβληματίζεται, φτάνει σὲ συμπεράσματα καλὰ θεμελιωμένα. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ τοῦτο : Οἱ παραπομπὲς εἶναι ἀφθονες, ἀκόμη καὶ στὸ ἀφιέρωμα τῆς «Νέας Ἑστίας» στὸν Μπάιρον, δηλαδὴ σὲ κείμενα ποῦ τυπώθηκαν καὶ ἔγιναν γνωστὰ ἔταν τὸ κεφάλαιο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» γιὰ τὸν ἀγαπημένο τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ εἶχε δοθεῖ πιά στὸ τυπογραφεῖο.

Ἐέρω ὅτι δικαιούται νὰ μοῦ ζητήσῃ ὁ ἀναγνώστης περισσότερα γιὰ τὴν «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος». Ἀλλὰ δὲ θέλω ν' ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ τίς γενικὲς μου κρίσεις. Θὰ προσθέσω μόνο δυὸ λόγια ποῦ θαρρῶ πὼς κάνουν τὴν καλύτερη τοποθέτησις τοῦ ἔργου : Ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» ἀνήκει στὴ σειρά τῶν ὀλίγων ἐλληνικῶν πνευματικῶν ἐργασιῶν ποῦμποροῦν νὰ πάρουν θέση πλάι στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. "Ὅσο ἐκείνη ἡ «Ἱστορία» κάνει συνειδητοῦς Ἑλληνες, ἄλλο τόσο κι αὐτὴ ἡ «Ἱστορία» διαμορφώνει πολιτισμένους ἀνθρώπους. Καὶ δὲ διστάζω νὰ πῶ ὅτι ἡ «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος» θὰ ἔπρεπε νὰ διδάσκεται στὶς τελευταῖες τάξεις τῶν Γυμνασίων ἢ τῶν Λυκείων. Δὲν ἔχω, φυσικά, ψευδαισθήσεις νὰ νομίζω ὅτι τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀμέσως. "Ὅταν ὅμως γίνῃ, θὰ ἔχει σημάνει ἡ καλὴ ὥρα τοῦ τόπου μας. Θὰ ἔχουμε ἀρχίσει νὰ περνᾶμε στὸν ἀληθινὸ πολιτισμὸ.

1975

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ.

Ο ΣΤΑΧΤΗΣ ΛΥΚΟΣ

ΑΦΗΓΗΜΑ

Τέλειωνε πιά ὁ Νοέμβριος, μὰ δὲν ἔλεγε ἀκόμη νὰ βρέξει. Στὰ πλατάνια τοῦ κεντρικοῦ δρόμου ἐκεῖνο τὸ ἀπομεσήμερο οἱ σκίουροὶ παρακολουθοῦσαν μ' ἓνα χαῦνο βλέμμα ἀπ' τὴν κουφόβραση τὰ ξεραμένα φύλλα νὰ στοιβάζονται μὲ λικνίσματα πάνω στὸ λιθόστρωτο σὰ μιὰ χρυσοπράσινη κρούστα. Μέσα στὴν ἀθόρυβη ὥρα, ἀπ' τὸ μέρος τοῦ μπεζεστενιοῦ ἀκουστήκαν οἱ ψαλμωδίες μιᾶς λιτανείας. Ἀνέβαινε μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ εἰκόνημα τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, σταυρούς, ἐξαφτέρυγα καὶ λάβαρα. Ἡ πομπὴ σταματοῦσε κάθε τόσο, γιὰ νὰ κάνουν ὁ πάτερ Καλλίνικος μὲ τὸ διάκο τίς δεήσεις τους. Στὸ πέρασμά της οἱ νοικοκυρὲς ἀνοίγαν πόρτες καὶ παράθυρα μὲ σταυροκοπήματα. Ἡ ξηρασία, πού παρατεινόταν, ἦταν γιὰ ὄλους καταστρεπτικὴ. Σαφικὰ, καθὼς ἡ πομπὴ ἔστριβε ἀπ' τὸ καφενεῖο τοῦ Μιχάλαγα γιὰ τὸ σταθμό, ἀπ' τὴν ἀντίθετη μεριὰ φάνηκε πάνω στὸ γαιδουράκι του, μὲ τὴν κατσίκα του πλάι, ὁ μεβλεβῆς Ἰσμαήλ. Στ' ἀντίκρισμά της, ὁ ἐρημίτης λύγισε μὲ εὐλάβεια τὸ ξερακιανὸ κορμί του μέσα στὸν πράσινο χιτώνα κατεβάζοντας τὰ ἀλλοίθωρα μάτια του. Εἶχε διαλέξει, γιὰ πιδ συντροφεμένο, τὸν ἐσωτερικὸ δρόμο, ἀνάμεσα σὲ πολιτεῖες καὶ χωριά, γιὰ νὰ πάει στὸ Ἰκόνιο, τὴν ἔδρα τοῦ τάγματός του. Θὰ 'κανε, σίγουρα, πάνω ἀπὸ μῆνα ὥστόσο νὰ φτάσει· μὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τοῦ ἦταν ἀδιάφορο, ἀφοῦ νοερά ζοῦσε μέσα στὴν αἰωνιότητα. Οἱ δυὸ θρησκείες ἀντιπέρασαν χωρὶς ἐχθρότητα ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ὄταν πιά σκοτεινίαισε, τὸ σύννεφο, πού κλωθογυρίζε ὅλη μέρα τὸν ἥλιο, ἀνοίξε τοὺς κρουνοὺς του πάνω ἀπ' τὴν πόλη. Ἐβρεχε ἀκατάπαυστα ὅλη τὴ νύχτα. Ὁ σαλιχιλιώτικος ἀμπελώνας ροφουῖσε ἀχόρταγα τὴν εὐλογημένη βροχῆ.

Οἱ πολιοῦχοι ἅγιοι εἶχαν εἰσακούσει τίς παρακλήσεις. Ἀκόμη καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν πιστέψει στὸ θαῦμα...

Τὰ χαράματα, μέσα στὴν καταιγίδα, μιὰ καρότσα πέρασε τρέχοντας ἀπ' τὸν κοιμισμένο ἀκόμη τουρκομαχαλά καὶ σταμάτησε μπροστὰ ἀπ' τὸ σπίτι τοῦ καθῆ. Μονομιᾶς τὰ παράθυρά του φωτίστηκαν σὰ νὰ περιμέναν ἀνυπόμονοι οἱ μέσα τὸν ἐρχομὸ της. Ἄνοιξαν τὴν πόρτα δυὸ χανουμίτσες λυγίζοντας στοὺς ταξιδιωτὲς τὸ κορμί τους ὡς τὸ πάτωμα. Ἦταν τρεῖς Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ ντυμένοι πολιτικά. Οἱ δυὸ, πιδ ἡλικιωμένοι, παραμέρισαν γιὰ νὰ περάσει ὁ νεότερος. Ἦταν ἓνας ψηλὸς καλοφτιαγμένος ἄντρας μὲ πρόωρα γκριζὰ μαλλιά καὶ σκουρογάλανα κοντοβλέφαρα μάτια. Δάγκωσε τὸ ἑπάνω χεῖλι του, ὅπως τὸ συνήθιζε ἀπὸ νευρικὸ τίχι, καὶ διασκέλισε τὸ κατώφλι. Στὸ χαγιάτι τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ οἰκοδεσπότης μὲ τεμενάδες. Μόλις πρόβαλαν στὸν ὄντα, ἡ μικρὴ συντροφιά, πού καθόταν στοὺς σσελτέδες, πέταξε ἀπὸ τὸ στόμα τὰ μαρκούτσια τοῦ ναργιλέ. Ὁ καθῆς τοὺς παρουσίασε : Ἦταν ὁ καημακάμης, ὁ μουλάς, ὁ μουφτής, ὁ μπελεντιῆς καὶ δυὸ νεαροὶ ἀξιωματικοὶ ἀπ' τὸ καρακόλι¹. Οἱ ταξιδιωτὲς ἀντάλλαξαν μαζί τους μερικὲς φράσεις γιὰ τὸ ταξίδι τους. Εὐτυχῶς, ἡ βροχῆ τοὺς εἶχε πιάσει στὸ Οὐργαμλή. Μιὰ χανουμίτσα ἄφησε μπρός τους ἓνα μπακιρένιο μαγκάλι μὲ πολλὴ φωτιά, γιὰ νὰ πάρει ἀπ' τὰ ροῦχα τους τὴν ὑγρασία. Μιὰ ἄλλη ἔφερε δίσκο μὲ καφέδες καὶ μουαλεμπί. Στάθηκαν γύρω ἀπ' τὴν φωτιά τινάζοντας χέρια καὶ πόδια γιὰ νὰ ξεμουδιάσουν ἀπ' τὴν ἀκίνησια. Τὸ πεντάωρο τα-

1. Φρουραρχεῖο.

ξίδι ἀπ' τὸν Κασαμπά με κείνο τὸν καιρὸ ἦταν περιπέτεια. Ὁ καθὴς τράβηξε μπρὸς τοὺς ἕνα τραπεζάκι με τὰ σύνεργα γιὰ νὰ τυλίξουν τσιγάρο.

Κάποια στιγμή, ὄρθιος ἀπὸ σεβασμὸ, κοίταξε τὸν γκριζομάλλη με χαμόγελο ντροπαλό. Οἱ δυὸ ἄλλοι στρίβανε τσιγάρο. Ἐκείνος ξεκόκκιζε τὸ κομπολόι του με τίς μικρὲς μαῦρες χάντρες.

— Πασά μου... Σᾶς περιμέναμε, ὅπως ἡ πόλη μας τὴ βροχή — νὰ δροσίσετε τίς καρδιές μας..., εἶπε κομπιάζοντας γιὰ νὰ βρεῖ τίς κατάλληλες φράσεις. Ἡ Τουρκία ἀπὸ σᾶς ἐλπίζει τὴ σωτηρία της... Τὸ Δοβλέτι μας ταρακουνιέται σὰν τὸ δέντρο ἀπ' τὸ δυνατὸ βοριά... Οἱ Γιουνάνηδες...¹

Ὁ γκριζομάλλης τὸν ἔκοψε με μιὰ νευρική χειρονομία :

— Μ' αὐτὰ τὰ λόγια με ὑποδέχονται ὅπου πάω... Καταλάβετε το ὅλοι ἐσεῖς. Ἐνας ἄνθρωπος δὲ φτάνει γιὰ νὰ σώσει τὸ ἔθνος μας καὶ νὰ τὸ φέρει στὸ σωστὸ δρόμο, ὕστερα ἀπ' τὰ μεγάλα λάθη ποὺ ἔχουν κάνει καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ κάνουν αὐτοὶ ποὺ τὸ κυβερνᾶνε... Χρειάζεται ὅλοι οἱ καλοὶ Τοῦρκοι νὰ ἐνωθοῦμε σὰν τοὺς κρίκους μιᾶς ἀλυσίδας καὶ νὰ τὴν τυλίξουμε γύρω ἀπ' αὐτοὺς ποὺ θέλουν νὰ βάλουν πόδι στὸν τόπο μας... Σώπασε ἀπότομα, σὰ νὰ ἔριξε μιὰ φραστικὴ βολὴ γιὰ νὰ διορθώσει ἕνα λάθος. Ἀνασήκωσε τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, ὅπως τὸ συνήθιζε, δείχνοντας ἕνα καμπύλο μέτωπο με βαθουλωτοὺς κρόταφους. Στὸ μικρὸ στόμα του τὸ ἐπάνω χεῖλι ἦταν δυσανάλογα λεπτὸ με τὸ κάτω. Τὸ καλοσχηματισμένο τετράγωνο πηγούνι φανέρωνε ἄνθρωπο ἀποφασιστικὸ. Τὸν παρακολουθοῦσαν ἀσάλευτοι. Ἐπαιξε πάνω τους τὰ κοντοβλέφαρα μάτια του σὰ νὰ ἀπόσταζε τὸ νόημα ἀπ' τὰ λόγια ποὺ θὰ τοὺς ἔλεγε, μὰ τὸ βλέμμα του δὲν εἶχε ἐκείνους γιὰ στόχο... Συνέχισε : Ἐσεῖς ἐκπροσωπεῖτε τίς ἀρχές τῆς πόλης σας. Ἀκοῦστε με, λοιπόν, καλά. Τὰ λόγια, ποὺ θὰ σᾶς πῶ, βγαίνουν ἀπ' τὴν καρδιά μου καὶ ἀπ' τὸ μυαλό μου : Ἡ ὀργάνωση «Ἐνωσις - Πρόδοδος» ἔκανε μεγάλο λάθος νὰ παρασύρει τὴν Τουρκία στὸν πό-

λεμο. Τὸ πληρώνουμε τώρα ὅλοι, μαζί με τὴ διαφθορὰ τῆς κλίμας γύρω ἀπ' τὸ σουλτάνο. Τὸ εἶπα καθαρὰ στὴν ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐρζερούμ καὶ τῆς Σεβάστειας : Γιὰ νὰ θεραπεύσουμε ἕναν ἄρρωστο — ὅπως χρόνια τώρα ἀποκαλοῦνε, με τὸ δίκιο τους, οἱ Εὐρωπαϊοὶ διπλωμάτες τὴν Τουρκία — πρέπει νὰ κάνουμε σωστὰ τὴ διάγνωση τῆς ἀρρώστιας του. Τίναξε με ὀργὴ τὸ χεῖρι του σὰ νὰ βρίσκονταν οἱ ἐνοχοὶ γιὰ τὴν κατάντια της μπρὸς του : Γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πατρίδα μας, τσορμπατζῆδες, πρέπει νὰ φύγουν ἀπ' τὴν ἐξουσία αὐτοὶ ποὺ μᾶς κυβερνοῦν. Ἐνωῶ τὸν σουλτάνο, τὸ βεζύρη καὶ ὅλη τὴν κλίμα τους... Πρόσεξε τὸ σκίρτημα στοὺς ὤμους τῶν δυὸ ἱερωμένων, τοῦ μουλά καὶ τοῦ μουφτῆ· εἶχαν ξαφνιαστεῖ με ὅσα ἄκουσαν. Τὸ χαμόγελό του ἀπὸ σαρκαστικὸ πῆρε μιὰν ἐκφραση περιλύπη. Κόνησε τὸ κεφάλι : Ὅταν ὑπογράφηκε ἡ ἐπονειδιστὴ ἐκείνη ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου, ἐγὼ ἤμουν στὰ Ἄδανα. Δὲ με ἔπαιρνε ὁ ὕπνος ὅλη τὴ νύχτα ἀπ' τὴ λύπη καὶ τὴν ὀργή μου... Τὸ πρωὶ πῆγα στὸ τζαμί καὶ προσευχήθηκα στὸν Ἄλλάχ, νὰ με ἀξιώσει νὰ βγάλω τὴν Τουρκία μας ἀπ' αὐτὴ τὴν ντροπὴ. Ἐκείνος ὁ ὑπουργὸς Δαμάτ Φερίτ φέρθηκε στοὺς Εὐρωπαϊοὺς σὰ δοῦλος — τέτοια διαταγὴ τοῦ εἶχαν δώσει τὰ ἀφεντικά του... Τώρα, ὅλοι τους στὴ Σταμποῦλ εἶναι ἐχθροὶ μου. Με καταδιώκουν. Προσπαθοῦν νὰ με ἐξοντώσουν. Ξέρουν τί τοὺς περιμένει, ἂν κατορθώσω — καὶ θὰ τὸ κατορθώσω — νὰ ξεσηκώσω τοὺς καλοὺς Τοῦρκους ἐναντίον τους... Τὴ στολὴ τοῦ στρατηγοῦ μπορεῖ νὰ μοῦ τὴν πήρανε. Τὸν βαθμὸ ὅμως δὲν μποροῦν νὰ μοῦ τὸν πάρουν — τὸν κέρδισα πολεμώντας τοὺς Βούλγαρους, τοὺς Ἰταλοὺς, τοὺς Κούρδους... Ἀπὸ ἐκείνη τὴν κλίμα, μονάχα ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Ρεούφ πασᾶς εἶναι φίλος μου. Πρόφτασε καὶ με φυγάδευσε με ἕνα πλοῖο, ποὺ ἔφευγε γιὰ τὴν Σαμψούντα. Τώρα ἐνεργῶ παράνομα... Γυρνῶ ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, γιὰ νὰ ἀνάβω φωτιές στὶς ψυχές τῶν καλῶν Τοῦρκων... Σώπασε. Τὸ βλέμμα, ποὺ γυρῶφερε πάνω τους, τὸ αἰσθάνθησαν σὰν αἰχμὴ — ἦταν μαζί καρφωτὸ καὶ ἐνθουσιαστικὸ : Γίνετε, τσορμπατζῆδες, σπίθες ἀπ' αὐτὴ τὴ φωτιά, γιὰ νὰ τὴ μεταδώσετε σὲ ὅλη τὴν Τουρκία... Σᾶς τὸ εἶπα καὶ πρὶν :

1. Ἑλληνες.

“Ένας άνθρωπος, όσο σθένος και νά ‘χει, δὲ φτάνει γιὰ νὰ σώσει τὴν πατρίδα μας στὰ χάλια πού βρίσκεται...” Ἀρχισα ἀπ’ τὸ Σαντζάκι τῆς Σμύρνης και προχωρῶ πρὸς τὸ ἔσωτερικό. Ἀπ’ ὅπου πέρασα — Μαινεμένη, Τσομπανισιά, Μαγνησιά, Κασαμπὰς — κατανόησαν τὴν ἀποστολή μου, ἐνθουσιάστηκαν μὲ τὶς ιδέες μου. Ἀδιαφορεῖστε γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Τώρα μεγαλομανεῖς και φαναφάρονοι. Θέλουν νὰ βάλουν τὸ πόδι τους στὴ Μικρὰ Ἀσία. Μὰ τὰ κανιά τους εἶναι ξυλένια... Ἐγὼ θὰ τοὺς τὰ ροκανίζω χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν. Μιὰ μέρα, θὰ πέσουν... Οἱ σύμμαχοί τους εἶναι μοιρασμένοι : Ἡ Γαλλία δὲ βλέπει μὲ καλὸ μάτι τὴν ἀξίωσή τους νὰ πάρουν τὴ Μικρὰ Ἀσία, γιὰ τὴ πίσω τους θὰ βρίσκεται ἡ Ἀγγλία πού ἀνταγωνίζεται τὰ συμφέροντά της. Ἡ Ἰταλία, πάλι, προσπαθεῖ νὰ ἀρπάξει ἕναν καλὸ μεζὲ ἀπ’ τὸ ὀρεκτικό πού λέγεται «Τουρκία». Ἡ Ρωσία δὲν ξεχνᾷ πὼς οἱ Ἕλληνες στείλανε στρατὸ στὴν Οὐκρανία γιὰ νὰ πολεμήσει τοὺς Μπολσεβίκους. Μόνο ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἀγγλίας εἶναι φίλος τοῦ Βενιζέλου, μὰ δὲ θὰ ‘ναι πάντα πρωθυπουργός... Ἡ Ἀμερικὴ γρήγορα θὰ γυρίσει στὰ χωράφια της. Μέσα στὴν Ἑλλάδα τρώγονται μεταξὺ τους βενιζελικοί μὲ βασιλικούς. Οἱ βασιλικοί δὲ θέλανε νὰ βγοῦνε στὸν πόλεμο. Ἀνόητη φυλὴ : Καταστρέφει πάντα μὲ τὴ φαγομάρα της ὅ,τι κερδίζει μὲ τὴν ἀξία της. Ἀδίκᾳ δὲ βγῆκε τὸ ρητό : «Καυγὰς ρομέικος, χαλβὰς τούρκικος...». Ἀπ’ τὴ φαγομάρα τους, ἐμεῖς κερδίζομε. Ἐγὼ θὰ φέρω κοντὰ μας τὴ Γαλλία και τὴ Ρωσία. Ἐχὼ κιάλα στείλει τοὺς ἀνθρώπους μου και στίς δυό...

Τὸν κοίταζαν — ἄλλοι συναπαρμένοι ἀπ’ τὰ λόγια του, ἄλλοι κρύβοντας τὸ ξάφνιασμά τους ἀπ’ τὴν τόλμη τους. Σηκώθηκε μ’ ἕνα τίναγμα αἰλουρου. Στάθηκε στὸ παράθυρο. Δάγκωνε τὸ πάνω χεῖλι του γιὰ νὰ συγκρατεῖ, θαρρεῖς, τὸν ἔσωτερικό βρασμό του. Μιὰ γάτα, καθισμένη στὰ πσιανά, εἶχε στηλώσει πάνω του τὰ λαδιά μάτια της. Οἱ ἀνταύγειες ἀπ’ τὶς λουσέρνες σμίλευαν στὸ πρόσωπό του φιδωτὲς σκιές. Στὸ μέτωπό του οἱ ρυτίδες βαθοῦλταν μ’ ἑλαφροὺς σπασμούς σὰ νὰ ἀντανακλοῦσαν τὸν ἔσωτερικό παλμό του. Μέσα στὸ ἀχνὸ φῶς, πού χυνό-

τανε μὲ σγουρὲς δέσμες ἀπ’ τὰ καφασωτὰ παράθυρα πάνω στὰ χαλιά, ἡ κορμοστασιά του ἔπαιρνε μιὰν ἐπιβλητικὴ ἀγαλματένια. Οἱ γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ δὲ σήκωναν τὰ μάτια τους ἀπ’ τὶς κλειδαρότρυπες. «Νὲ γκιουζέλ ἀντάμ...»¹ ψιθύρισε ἡ πρώτη χανούμισσα. Κούνησαν οἱ ἄλλες τὸ κεφάλι χαμογελώντας πονηρά. Αὐτὸς ὁ ἐράσμιος γιὸς τοῦ σαλονικιοῦ μαραγιοῦ Ἀλῆ Ριζὰ και τῆς Ζουμπεϊντὰ προοριζόταν, θαρρεῖς, νὰ τοῦ στήσουν ἀνδριάντες...

Ἐμοῦλὰς, πιὸ σεβάσμιος ἀπ’ ὅλους, ἀνακάθησε στὸν τζιλντέ. Τὸν κοίταξε σὰ νὰ τὸν μελετοῦσε χαϊδεύοντας τὴν οὐγία τοῦ κάτασπρου γενιοῦ του. Τέλος, ἔκοψε τὴ σιωπὴ : — Πασὰ μου, τί λέει γιὰ ὅλα αὐτὰ ὁ σεουχουισλάμης;²

Ἐ στρατηγὸς σούφρωσε τὰ χεῖλη του. Ἡ ἔκφρασή του ἔγινε στυφή :

— Ἐ φίλος μου Ραοῦλ πασὰς μού εἶπε μιὰ προφητεία του, πού φανέρωνε τί σκεφτόταν : «Ἐ Μωάμεθ ὁ πέμπτος, πού μᾶς κυβερνᾷ, θὰ εἶναι ὁ τελευταῖος σουλτάνος τῆς Τουρκίας...».

Οἱ ἑπτὰ Τοῦρκοι σκίρτησαν. Τὸν κοίταζαν μὲ ἀνοιχτὸ στόμα.

— Καί, τότε, ποιὸς θὰ κυβερνήσει τὴν Τουρκία; ρώτησε ὁ μουφτής.

Ἐ πασὰς χαμογέλασε :

— Ἀπ’ τὴν Τουρκία πέρασαν πολλοὶ σουλτάνοι, ἐκεῖνη ὅμως ἔμεινε μιὰ και ἀθάνατη...

Ἀντάλλαξαν μεταξὺ τους βλέμματα. Ἡ διφορούμενη ἀπάντηση φάνηκε νὰ μὴν τοὺς ικανοποίησε. Οἱ πιὸ ἡλικιωμένοι κρύφανε τὴν ἀνησυχία τους μέσα στὰ χασμουρητά τους. Τὸ ξενύχτισμα τοὺς εἶχε κουράσει. Τὰ μάτια τους γλάρωναν. Ἐ καθὼς χτύπησε τὰ χέρια του. Στὰ χανουμάκια, πού παρουσιάστηκαν, παράγγειλε νὰ ἐτοιμάσουν τὸ σοφρά³. Μὰ οἱ τρεῖς ταξιδιώτες εἶπαν πὼς βιάζονταν νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι — κοιμόνταν και τρώγανε μέσα στὴν καρότσα γιὰ νὰ μὴ χάνουν καιρό. Εἶχαν ἀκόμη νὰ ἐπισκεφτοῦν κάμποσες πόλεις. Ἐπρεπε νὰ προφτάσουν νὰ τελειώσουν τὴν περιοδεία

1. «Τὶ ἔμορφος ἄντρας».

2. Ἀνώτατος θρησκευτικὸς λειτουργός - Ἐ Πατριάρχης τους.

3. Τραπέζι ὅπου τρώγουν σταυροπόδι.

τους πρὶν ἀπ' τῆ νέα ἐθνοσυνέλευση τοῦ Σιβίας. Σὲ κάθε πόλη δημιουργοῦσαν πυρῆνες ἀπὸ ὀπαδούς στὸ κίνημά τους. Ὁ νεαρὸς πασὰς γυροφέρε ξανὰ πάνω τους τὰ σκουρογάλανα μάτια του. Τὸ βλέμμα του ἔμοιαζε μὲ σαϊτιά ἀγριμοῦ. Δὲν ἄντεζαν. Κατέβασαν τὸ κεφάλι. Σ' ἓνα νεῦμα του, ὁ πιδὶ ἠλικιωμένος ἀπ' τοὺς συνοδούς του ἔβγαλε ἀπὸ μιὰ τσάντα ἓνα βιβλίον. Ἦταν τὸ κοράνι. Ὁ πασὰς τὸ πῆρε καὶ τὸ ἀκούμπησε πάνω στὸ τραπεζάκι μὲ τὰ σύνεργα τοῦ τσιγάρου :

— "Ὅποιος ἀπὸ σᾶς θέλει νὰ ὑποστηρίξει τὸ κίνημά μας, νὰ βάλει τὸ χέρι πάνω στὸ ἱερὸ κιτάπι καὶ νὰ ὀρκιστεῖ πὼς θὰ ἀγωνιστεῖ μαζί μας γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ «Μισάκι-μιλλί», ποὺ ψήφισε ἡ πρώτη συνέλευση τοῦ Σιβίας. Εἴσαστε ἐλεύθεροι νὰ τὸ ἀποφασίσετε...

"Ἐγινε σιωπὴ. Κοιτάχτηκαν. Ὁ μπελεντιὲς σηκώθηκε πρῶτος καὶ ἀκούμπησε τὸ χέρι στὸ ἱερὸ βιβλίον. Ὁ καθὴς τὸν μιμήθηκε. Τὸ ἴδιον κάνανε καὶ οἱ δυὸ ἀξιοματικοὶ τοῦ καρακολιοῦ. Τοὺς ἀκολούθησε ὁ καχημακάμης. Οἱ ἱερωμένοι — ὁ μουλάς καὶ ὁ μουφτής — σήκωσαν ἀργὰ-ἀργὰ στὸ στρατηγὸ ἓνα κουρασμένο βλέμμα. Ὁ μουφτής ἔβαλε στὸ στόμα τὸ μαρκούτσι τοῦ ναργιλέ του· τὸν μιμήθηκε καὶ ὁ μουλάς — ἦταν ἡ ἀπάντησή τους:

Ὁ στρατηγὸς ξερόβηξε :

— Εἶπα πὼς δὲ βιάζω κανέναν. Ὁ πατριωτισμὸς εἶναι αἰσθημα, δὲν ἐπιβάλλεται... Σὰν ἱερωμένοι, εἴσατε ἐπιφυλακτικοί. Τὸ σέβομαι. Ὅμως μὴν πολεμήσετε τὸ κίνημά μου. Σταθεῖτε οὐδέτεροι. Δὲ θ' ἀργήσετε νὰ δεῖτε τὸ θρίαμβό του. Θὰ εἶμαι ὅμως ἀνελέητος στοὺς προδότες... Γύρισε στὸν πιδὶ ἠλικιωμένο συνοδό του : Ἰσμέτ, διάβασε τὰ ἄρθρα τοῦ «Μισάκι-μιλλί»...

Ὁ κοντακιανὸς ἀξιοματικὸς ἔβγαλε ἀπ' τὴν τσέπη του ἓνα χειρόγραφο. Θὰ τὸ εἶχε διαβάσει πολλὰς φορές, γιὰτὶ μόλις ἔριχνε ματιὰς στὸ κείμενό του :

«Ἡ πατριὸς εἶναι μέσα στὰ ἐθνικὰ ὄρια ἕνα ἐνιαῖο καὶ ἀδιάσπαστο σύνολο, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωριστεῖ... Τὸ Ἔθνος θὰ ὑπερασπιστεῖ καὶ θὰ ἀντισταθεῖ σὺσσωμο κατὰ πάσης ξενικῆς κατοχῆς καὶ ἐπεμβά-

σεως, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις θὰ καταργηθεῖ... Στὴν περίπτωση, ποὺ ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις δὲ θὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ ὑπερασπιστεῖ, νὰ περιφρουρήσει καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἀνεξαρτησία, θὰ καταρτιστεῖ προσωρινὴ κυβέρνησις γιὰ τὴν ἐκπλήρωσις αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Τὰ μέλη τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως θὰ ἐκλεγοῦν ἀπὸ συνέδριον καὶ ἂν τὸ συνέδριον δὲ λειτουργεῖ, θὰ ἐκλεγοῦν ἀπὸ τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν ἐπιτροπὴν... Ὡς βάση τῆς ἐπαναστατικῆς προσπάθειας, θὰ ψηφιστεῖ ἡ ἐπικράτησις τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἐθνικῆς θελήσεως... Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθοῦν στὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα προνόμια, ποὺ νὰ παραβιάσουν τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία καὶ τὴν κοινωρικὴν ἰσότητα... Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ καμμιά ἐντολὴ καὶ καμμιά προστασία...».

Ὅταν τέλειωσε ἡ ὀρκωμοσία, ὁ πασὰς ἀγκάλιασε ἕναν-ἕναν τοὺς πέντε ὀρκισμένους καὶ τοὺς φίλησε :

— Ἡ πατρίδα θὰ σᾶς εὐγνωμονεῖ μιὰ μέρα... εἶπε. Ἀπὸ σήμερον προσθέσατε ἀκόμη πέντε κρίκους στὴν ἀλυσίδα, ποὺ θὰ τυλίξουμε γύρω ἀπ' τὸν ἔγχρόμῳ μας. Κοιτάξτε νὰ βρεῖτε κανὰ-δυὸ σπιούρους ἀνάμεσα στοὺς Ρωμοῦς. Δωροδοκεῖστε τους, νὰ σᾶς μεταδίδουν πληροφορίες γιὰ τὶς κινήσεις τῶν Ἑλλήνων. Ὁργανώσω μεγάλο δίκτυο. Ὅ,τι μαθαίνετε, θὰ τὸ διαβιβάζετε στὸ πρῶτον κέντρο πληροφοριῶν στὸ Ἀλάσεχιρ...

Εἶχε πιδὶ φωτίσει γιὰ καλά. Στὸν τουρκομαχαλὰ ἡ κίνησις ζωήρευε. Μιὰ φωτεινὴ μέρα ξημέρωνε στὸ Σαλιχλί. Πάνω ἀπ' τὰ ξεπλυμένα δέντρα οἱ ἀτμίδες σχημάτιζαν ἱριδόχρωμα διχτυωτά. Οἱ τρεῖς στρατιωτικοὶ ὑποχώρησαν στὶς παρακλήσεις τοῦ καθῆ νὰ πάρουν ἓνα λιτὸ γεῦμα. Βγῆκαν στὴν πλακοστρωμένη μεσαυλὴ. Ἀπὸ ἓνα συντριβάνι ξεχειλίζε νερὸ μὲ ἀφρισμένους πίδακες. Πλύθηκαν, φάγανε στὰ γρήγορα καὶ ἀποχαιρέτησαν ὅλους μὲ χειραψία. Ὁ καθὴς τοὺς ἔβγαλε. Μιὰ χανουμίτσα ἔδωσε στὸν ἀμαξὰ καλὰθι μὲ φαγώσιμα γιὰ τὸ ταξίδι. Οἱ δυὸ νεαροὶ ἀξιοματικοὶ τοῦ καρακολιοῦ τρέξαν πίσω τους, τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἀμαξὰς σήκωνε τὸ μαστίγιον πάνω στὰ ἄλογα γιὰ νὰ ξεκινήσουν. Ὁ ἓνας ἦταν μπίνμπι-

σῆς¹, ὁ ἄλλος γιούζμπασης². Κοίταζαν τὸν πασά μὲ βουρκωμένα μάτια. Ὁ γιούζμπασης ἄρπαξε τὸ χέρι του καὶ τὸ φίλησε. Τὸν μιμήθηκε καὶ ὁ μπίνμπασης :

— Μουσταφά πασά, θὰ σώσεις τὴν πατρίδα μας... Θὰ στὸ χρωστάμε... εἶπε ὁ γιούζμπασης.

Τὸ βλέμμα τοῦ στρατηγοῦ μιὰ στιγμή ἔγινε μακρινό, σὰ νὰ βλεπε στὸ πρόσωπό τους χιλιάδες ὄπαδούς του. Ἄπλωσε τὸ χέρι καὶ χαίδεψε τὸν ὄμο τους :

— Ἡ νεότητα εἶναι μαζί μου... Θὰ δεῖτε καλὲς μέρες... Τὸ μέλλον εἶναι μαζί μας, σὰς τὸ ὑπόσχομαι..., εἶπε μὲ φωνὴ χαμηλωμένη ἀπ' τὴ συγκίνηση.

Δυὸ ὄρες ἀργότερα, ἀναγκάστηκαν νὰ κάνουν σταθμὸ στὸ Ντερέκιοι. Τὸ τσέρκι ἀπ' τὸ πσιγνὸ δεξί τροχὸ τῆς καρότσας εἶχε ξεφύγει. Ὁ ἀμαξιάς τὴν ὀδήγησε σ' ἕνα χάνι, φώναξε ἕναν σιδερά καὶ τὸ κάρφωσε. Ἐκίνησαν μὲ ταχύτητα, γιὰ νὰ κερδίσουν τὸ χρόνο ποὺ εἶχαν χάσει. Στὸ Ἀλάγεχιρ θὰ τοὺς περίμενε καρότσα μὲ ξεκούραστα ἄλογα. Ἐαφνικά, ἔξω ἀπ' τὸ Μοναβάκ, ἔγινε κάτι ἀναπάντεχο : Ὅπως περνοῦσαν ἀπὸ μιὰ περιοχὴ μὲ μπροστάνια, ἕνας γέρος πάνω στὸ γαϊδουράκι του, μὲ τὴν κατσίκια του πλάι, τοὺς ἔκοψε τὸ δρόμο βγαίνοντας ἀπὸ τομα στὴ μέση του. Χειρονομοῦσε ἐπίμονα νὰ σταματήσουν. Ἦταν ὁ μεβλεβῆς Ἰσμαήλ. Ἀναγκάστηκαν νὰ σταθοῦν. Ὁ ἐρημίτης, ἐκεῖ ποὺ πήγαινε καβάλα στὸ ζῶο του, ἔαφνικά τινάχτηκε σύγκορμος βγάζοντας μιὰ κραυγὴ. Τὸ ἄσαρκο κορμί του, σὰ νὰ ταν κεραία, εἶχε δεχτεῖ παράξενο μήνυμα. Μονομιᾶς τὸ ἐξήγησε μὲ τὴ μαντικὴ τέχνη του. Ἄρχισε νὰ τρέμει χεροπόδαρα. Συσπάσεις χαράκωναν τὸ βλογιοκομμένο πρόσωπό του. Ἐπέζεψε κ' ἔτρεξε πρὸς τὸ μέρος τῆς καρότσας τινάζοντας τὰ χέρια μὲ ξεφωνητά, σὰ νὰ τὸν τάραξε κάποιον δαιμόνιο. Οἱ ἀπὸ μέσα τράβηξαν θυμωμένοι τὸ μουσαμαδένιο μπερντέ της. Ὁ νεαρὸς στρατηγὸς πρόβαλε τὸ κεφάλι του. Στ' ἀντίκρουσμά του, ὁ μεβλεβῆς ἔκανε τρομαγμένος ἕνα βῆμα πίσω, σὰ νὰ χε ἀντικρύσει κάτι φοβερό.

Δὲν μποροῦσε νὰ συγκρατήσῃ τὴν τρεμούλα του. Τὸ πρόσωπό του εἶχε μιὰν ἔκφραση ἀπόγνωσης.

Κάποιος τοῦ φώναξε :

— Ποιὸς εἶσαι καὶ τί θέλεις, ντεντέ; Μᾶς χασομερᾶς!..

Ὁ μεβλεβῆς δὲν ἔπαιρνε τὸ βλέμμα ἀπ' τὸ στρατηγό. Ἐκεῖνος τὸν κοίταζε μὲ χαμόγελο κἀνοντας χάζι τὸ φέρσιμό του. Ἐαφνικά, ὁ ἐρημίτης, σὰ νὰ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ μιὰ δύναμη μέσα του ποὺ τὸν ἐμπόδιζε νὰ μιλήσῃ, φώναξε :

— Ἐσὺ!.. Ἐσὺ!.. Γιὰ τοῦ μαραγκοῦ τῆς Σαλονίκης Ἄλῃ Ριζὰ καὶ τῆς Ζουμπειντά, θὰ γίνεις ὁ ἐλευθερωτὴς τῆς Τουρκίας· μὰ θὰ καταδιώξεις τὴ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ στὴν πατρίδα μας. Βάι!.. Βάι!.. Βάι!.. Τὸ γιασμὰκι θὰ τὸ κἀνεις κλωτσοσκούφι, τὸν Ἰμάμη χαϊρσίζη, τὸν οὐλεμὰ κωλοσπούγγι! Βάι!.. Βάι!.. Βάι!..

Οἱ δυὸ συνοδοὶ εἶχαν ἀπομείνει νὰ τὸν ἀκοῦν μὲ ἕνα εἰρωνικὸ χαμόγελο. Ἡ σύσπαση στὸ πηγούνι τοῦ στρατηγοῦ φάνερωνε τὴ νευρικότητά του. Ἐνα αἰσθημα ἀλαζονείας κυριάρχησε μέσα του. Τὸ δεξί φρύδι του ἀνασηκώθηκε. Αὐτός, ποὺ εἶχε μαντέφει τὸ ὄνομα τῶν γονιῶν του, τοῦ προφήτεψε ἕνα ἐνδοξο μέλλον. Κρύβοντας, ὥστόσο, τὴν ἱκανοποίησή του, πῆρε ὕφος περιπαιχτικό :

— Ἀφοῦ, ντεντέ μου, κἀνεις προφητεῖες, πές μου : θὰ πάρω γυναίκα μου τὴ χανοῦμ ποὺ ἀγαπῶ;

Ὁ μεβλεβῆς στήλωσε βλοσυρὰ πάνω του τὸ ἀλλοίθωρό του βλέμμα :

— Μὲ γυναίκα δὲ θὰ στεριώσεις... Τὸ παιδί σου³ θὰ εἶναι ἄλλου σπορά... Θὰ σὲ ποῦνε «σταχτὴ λύκος»... Διῶχτη τῆς θρησκείας τοῦ Μωάμεθ, θὰ σὲ ποῦνε «Γαζή», μὰ τὴ νίκη σου δὲ θὰ τὴ χαρεῖς γιὰ πολλὰ χρόνια...

Ἐκνευρισμένος ὁ ἕνας ἀπ' τοὺς συνοδοὺς, φώναξε στὸν ἀμαξιά νὰ ξεκινήσῃ. Ἐκεῖνος μαστίγωσε τ' ἄλογα ἀπανωτά. Ἡ καρότσα ἀνάπτυξε ταχύτητα. Ὁ γιὸς τοῦ σαλονικιοῦ μαραγκοῦ Ἄλῃ Ριζὰ καὶ τῆς Ζουμπειντά ἔβγαλε τὸ κομπολόι του καὶ ἄρχισε νὰ τὸ ξεκοκκίζει, παρακολουθώντας μ' ἕνα ρεμβό

1. Χιλιάρχος.
2. Ἐκατόνταρχος.

3. Ὁ Κεμάλ εἶχε υἱοθετήσῃ ἕνα κοριτσάκι ὄρφανὸ πολέμου.

βλέμμα τῆ σιλουέτα τοῦ μεβλεβῆ πάνω στοῦ γαῖδουράκι νά μακραίνει ὀλοένα στοῦ βάθος. Ἡ καρτόσα ἔτρεχε μέ κατεύθυνση πάντα πρὸς τὴν Ἀνατολή — τὴ μονιά τοῦ «σταχτή λύκου»...

Ὅταν φύγανε οἱ δυὸ ἱερωμένοι ἀπ' τὸ σπίτι τοῦ καδῆ, οἱ ὀρκισμένοι νά ὑποστηρίξουν τὸ «Μισάκι-μιλλί» βάλθηκαν νά σκέπτουνται ποιὸν θά κατάφεραν ἀπ' τοὺς Ρωμιούς νά γίνει καταδότης. Ἀνάφεραν μερικούς, κανέναν ὅμως μέ βεβαιότητα. Σάν ἄκουσαν ἀπ' τὸ γιούζμπαση τὸ ὄνομα τῆς μαντάμ Ζιζῆς, τινάχτηκαν ὅλοι στοὺς τσιλντέδες ἀπ' τὸν ἐνθουσιασμό τους. Ἡ Γαλλίδα μπαινόβγαινε στὰ καλά σπίτια. Δίδασκε τὰ παιδιὰ τους γαλλικά. Πολλὰ μυστικά μποροῦσε νά μαθαίνει. Ἐξάλλου, ὁ καημακάμης, μέ προσωπικὴ εὐθύνη του — ἐπειδὴ οἱ κόρες του πήγαιναν στοῦ σχολεῖο της — δὲν τὴν εἶχε ἐκτοπίσει ὡς ὑπήκοη ἐχθρικῆς χώρας, ὅπως ἦταν ἡ κρατικὴ διαταγή, μέ τῆς εἶχε ἐπιβάλλει μιὰ τυπικὴ παρουσίασή της στοῦ κονάκι κάθε βδομάδα. Τὸ γεγονός, μάλιστα, πὼς ἡ Γαλλία εἶχε ἀλλάξει ἀπέναντι στὴν Τουρκικὴ πολιτικὴ, ἦταν ἓνα πειστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ νά δικαιολογήσει ἠθικά τὴν πράξή της. Ἐμενε μόνο νά βροῦνε τρόπο γιὰ νά τὴν πλησιάσουν. Μερικοὶ εἶχαν τὴ γνώμη νά τὴν φωνάξει ὁ καημακάμης σπίτι του· ἐκεῖνος ὅμως ἀρνήθηκε — τὸ ἀξίωμα του δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νά ἐκτεθεῖ γιὰ κάτι ἀβέβαιο... Ἄλλοι πρότειναν νά τὴν καλέσουν μέ κάποια πρόφαση στοῦ καρακόλι ἢ στοῦ κονάκι· οἱ περισσότεροι τὸ ἀπόρριψαν — καὶ στὰ δυὸ ὑπῆρχαν πολλοὶ πιστοὶ στὴν κυβέρνηση τῆς Σταμπούλ, πού μποροῦσαν νά τοὺς ὑποφιαστοῦνε. Ὁ γιούζμπασης ἔδωσε πάλι τὴν καλύτερη λύση : Θὰ τὴν ἐπισκεπτόταν στοῦ σπίτι της μέ πολιτικά. Ἦξερε κάτι κουτσογαλλικά ἀπ' τὴ φοίτησή του στὴ σχολὴ ὑπαξιωματικῶν τοῦ Μοναστηρίου. Τὰ ἑλληνικά του ἦταν ἀρκετά. Θὰ συνεννοοῦνταν. Ὅλοι συμφώνησαν. Ὁ φανατισμός, πού ὁ «σταχτής λύκος» εἶχε ἀνάψει στὶς ψυχές τους, μέσα σὲ λίγες ὥρες εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ μυστικοπάθεια. Ἀπ' τὸν ἔρανο, πού κάνανε μεταξύ τους, μάζεψαν πενήντα χρυσὲς λίρες. Ἡ γυναίκα τοῦ καδῆ, ξέροντας πόσο ἡ τρελογαλλίδα ἀγαποῦσε τὰ κοσμήματα, ἔδωσε ἓνα δαχτυλίδι της μέ

ζαφειρόπετρα. Ἡ ἀμοιβή — γιὰ πρώτη δόση — μποροῦσε νά δελεάσει ἀκόμη καὶ μουζίνη νά παραλείψει μερικά λόγια ἀπ' τὴν προσευχὴ του στοῦ μιναρέ, ὅπως λέγανε...

Τὸ ἴδιο κιάλας ἀπόγεμα, ὁ γιούζμπασης πῆγε νά βρεῖ τὴ Γαλλίδα ντυμένος πολιτικά. Ἦταν ἀπὸ κείνους τοὺς φανατισμένους ἐθνικιστές, πού ἡ παλαιότερή του γενεὰ ἦταν ὁ πυρήνας τοῦ κομιτάτου «Ἐνωσις - Πρόοδος» σπέρνοντας τὸν τρόπο στους Ρωμιούς μέ τὴν ἀγριότητά της. Καθὼς ἀνέβαινε ἀπ' τὸν κεντρικὸ δρόμο, ἀπ' τὴν ἀντίθετη μεριὰ ἐρχόταν ἡ Σαρρίνα πάνω στοῦ παϊτόνι της. Τὸ ὄδηγούσε ὁ τσαλικιζὴ Παναγός. Ὁέλονται νά φοβίσει τὴ χήρα (τὴν εἶχε στοῦ μάτι ἀπὸ τότε πού τοὺς εἶχε προκαλέσει βόφοντας τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ της στοῦ χρωμα τῆς ἐλληνικῆς σημαίας), σήκωσε τὸ χέρι του νά σταματήσει. Εἶπε ποιός ἦτανε. Μέσα στοῦ ἀμάξι ὑπῆρχαν κάμποσες καλαθοῦνες. Ρώτησε τί εἶχαν μέσα. Ἡ χήρα ἀπάντησε πὼς ἦταν πράματα τοῦ νοικοκυριοῦ — πιατικά, χαλιά — γιὰ τὴν προίκα τῶν κοριτσιῶν της. Ἡ χανούμισσα τοῦ Ἐστρέφ μπέη ἐκποιοῦσε τὰ ὑπάρχοντά της καὶ πήγαινε στὴν Ἀδριανούπολη νά ζήσει κοντὰ στὴν κόρη της. Εἶχε εἰδοποιήσει ὅλα τὰ σπίτια. Ὁ γιούζμπασης κοιτοῦσε τὴ χήρα μέ βλέμμα βλοσυρό. Ἐστριψε ἀρειμάνια τὸ μουστάκι. Τῆς μισόκλεισε τὸ μάτι πονηρά!

— Οἱ κόρες σου εἶναι ὁμορφες... Δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ προίκα... εἶπε.

Ἡ Σαρρίνα εἶχε χλωμιάσει. Ὁ γιούζμπασης χαμογελοῦσε. Σώπαινε. Ἐμμοιάζε ν' ἀπολαμβάνει τὸν τρόπο της.

— Εἶναι ἀντέτι μας νά βοηθᾶμε τὰ κορίτσια μας ὅταν παντρεύονται... ψέλλισε.

Τὸ χαμόγελο τοῦ γιούζμπασης ἔγινε σαρόνιο. Ἡ καρδιά τῆς Σαρρίνας φτεροκοποῦσε ὅσο τὸ τουρκὶ σώπαινε. Τί σκοπὸ εἶχε; Ἀνάσανε. Εἶχε κάνει μιὰ περιφρονητικὴ χειρονομία νά ξεκινήσουν.

Στὸ δρόμο τὸ καλοσκέφτηκε : Ἡ πληροφωρία τῆς Σαρρίνας ἦταν καλὸ πρόσχημα, γιὰ νά δικαιολογήσει τὸ μπαξίσι του στὴ Γαλλίδα χωρὶς νά θίξει τὴ φιλοτιμία της. Θὰ τῆς ἔλεγε, πὼς τὸ κονάκι, γιὰ τίς ὑπηρεσίες πού θὰ τοῦ πρόσφερε, τῆς ἔδινε ρεγάλο νά προμηθευτεῖ ἀπ' τὸ νοικοκυριὸ τοῦ μπέη ὅ,τι τῆς ἄρεσε...

Στὸ χτύπημα τῆς πόρτας, ἄκουσε τὴ φωνή της μέσα σ' ἓνα πανδαιμόνιο ἀπὸ γαυγίσματα. Ἡ Γαλλίδα ἔκανε στὴν κουζίνα τὸ βδομαδιατικὸ λούσιμο στὰ σκυλιὰ της.

— Τί τέλετε; Ποιὸς εἶναι; φώναξε.

Τῆς ἀπάντησε γαλλικά :

— Un ami...

— Oui?

— Un bon ami...

Στάθηκε στὸ μισάνοιγμα τῆς πόρτας μὲ ἀνασκηωμένα τὰ μανίκια της. Δὲ φοροῦσε παντελόνι. Ἐκανε ἓνα μορφασμό. Ὁ ἐπισκέπτης, ποῦ τῆς χαμογελοῦσε, ἦταν ἄγνωστος. Οἱ μέρες ἦταν πονηρές. Δίστασε. Φαινόταν, ὡστόσο, συμπαθητικός. Τὸν ἄφησε νὰ περάσει. Ὁ γιούζμπασης στάθηκε στὸ χαγιατάκι. Ὁ διάλογός τους ἔγινε μισογαλλικά-μισοελληνικά. Τῆς εἶπε ποιὸς ἦταν. Ἐρχόταν ἀπ' τὸ καρακὸλι...

— Τὰ πάω αὔριο νὰ ντώσω τὸ present... τὸν ἔκοψε.

— Δὲν εἶναι πιά ἀνάγκη... Ὁ πόλεμος τέλειωσε...

— "A... bon... Que voulez-vous, done?"

Τὰ σκυλιὰ της παρουσιάστηκαν σκορπώντας μὲ τὰ τινάγματά τους σταγόνες πάνω στὰ χαλιά. Τὰ μάλωσε. Χώθηκαν στὰ κοφινάκια τους.

Ὁ γιούζμπασης τῆς ζήτησε νὰ καθήσει. Τὸν πῆγε στὸ σαλονάκι. Μὲ μιὰ χειρονομία, ποῦ πρόδινε ἀφέλεια καὶ μαζί ἐπιβολή, τῆς ἔδειξε μιὰ θέση στὸν καναπέ πλάι του. Ἐβγαλε νὰ καπνίσει. Τῆς πρόσφερε τὴν ταμπακίερα του. Ἡ ἐπιμονή του ν' ἀποσιωπᾶ γιὰ ποιὸ λόγο εἶχε ἔρθει, ἀντὶ νὰ τὴν ἐκνευρίσει, τὴ γοῆτευε. Χαμογελώντας ἀπὸ ἀμηχανία, κάθησε κοντά του. Κατέβασε μεμιᾶς τὸ βλέμμα μ' ἀλαφριά ἔξαψη. Μιά ὀσμὴ ἀρσενικάδας, ἀνάκατη μὲ ἰδρώτα καὶ καπνὸ, εἶχε εἰσχωρήσει μέσα της ταραζώντας ἀπ' τὸν ἠδονισμό τὰ λαγόνια της. Ἀπὸ τὴν ταραχὴ της ἄρχισε νὰ παίζει μὲ τὰ βραχιόλια της. Ὁ σταχτῆς κατάλαβε ἀμέσως, πὺς ἔπρεπε νὰ ἀλλάξει στρατηγική. Στὸ σπῆτι τῆς σαραντάρας σουφραζέτας, ποῦ ξίπαζε μὲ τὶς ἐκκεντρικότητές της τὸ Σαλιχλί, — καὶ κεῖνο τὶς ἔκανε χάξι, — σπάνια πατοῦσε νέος ἄντρας μόνον σκολιάρσπουλα καὶ κοπέλες γιὰ τὰ γαλλικά. Ὁ γιατρός Κόκκινος, ποῦ τὸν εἶχε καλέσει σὲ μιὰ κρίση

ἀπὸ κωλικὸ τοῦ νεφροῦ, καθὼς τὴν ἐξέταζε, τὴν ψηλάφισε στὶς ἀπόκρυφες γύμνιες της κάπως τολμηρά. Σκίρτησε κλείνοντας τὰ μάτια μὲ ἠδυπάθεια χωρὶς νὰ τοῦ ἀντισταθεῖ. Ὁ ἐράσιμος πενηντάρης χαμογέλασε. («Τί κάνει, Ζιζή, ἡ φωλιά σου χωρὶς ἀηδόνι; — Νηστεία καὶ προσευχή... Τώρα ποῦ ἀνοίξε τὸ λιμάνι, θὰ πάω στὸ Παρίσι, στ' ἀδέλφια μου, νὰ τὸ κυνηγήσω... — Μπορεῖς κ' ἐδῶ... Δὲν κελαηδοῦνε μονάχα τὰ ἀηδόνια... Παντρεῦα στὸ τέλος τοῦ χρόνου τὴν Ἰφιγένειά μου μὲ τὸν Κοντογιαννάκη. Θὰ 'μαι πιά ξένοιαστος, ἐλεύθερος ὅπως καὶ σύ...»). Ἐφυγε χωρὶς νὰ πάρει ἐπίσκεψη. Λίγες μέρες ἀργότερα, τὸν ξανακάλεσε δίχως λόγο. Ἐκεῖνος ἤρθε μὲ δυὸ βραχιόλια καὶ ἔφυγε τὰ ξημερώματα. Μά, τώρα, βλέποντας αὐτὸν τὸν λιγερόκορμο εἰκοσιπεντάρη μὲ τὰ μπιρμπιλιά μάτια σ' ἓνα χαλκόχρωμο πρόσωπο μπερμπερίνου, καταλάβαινε πόσο ἡ νεότητα μποροῦσε νὰ εἶναι ὁμορφὴ καὶ χωρὶς ὁμορφιά. Ἐπαίξε τὰ βαμμένα της ματόφυλλα μὲ ταραχή. Ὅσο καὶ νὰ 'ταν γενναῖοδωρη στὸν ἔρωτα σὰ Γαλλίδα, πάντα ἡ χλωτιὰ ἐνὸς πολὺ ἄντρα τῆς προκαλοῦσε συστολή. Δυὸ χρυσὰ δόντια στράφτανε ἀνάμεσα στὰ σαρκωτὰ χεῖλη του καθὼς ξεφύσηξε τὸν καπνὸ. Μὲ τὸ τινάγμα τοῦ μακριοῦ ποδιοῦ του αἰστάνθηκε ν' ἀνάβει τὴ θρυαλλίδα στὰ σκέλη της.

— Τί τέλεις ἀπὸ μένα; ρώτησε πινητὰ σαλιώνοντας τὰ χεῖλη της ἀπ' τὴ βουλιμία τοῦ φιλιῦ του.

— Θὰ στὸ πῶ ὅταν θὰ μοῦ ὑποσχεθεῖς, πὺς ἀπόψε, στὴν προσευχή σου, θὰ παρακαλέσεις τὸν Ἄλλοχ νὰ φέρει τὴ νίκη στὴν Τουρκία...

— Ντὲν καταλαβαίνω... Τέλεις καφέ;

Ἦταν πιά βέβαιος, πὺς τὸ ἀντάλλαγμα σὲ ὅ,τι θὰ τῆς ζητοῦσε, θὰ ἦταν ὁ ἔρωτάς του. Στὸ κάτω-κάτω, ἡ σαραντάρη δὲν ἦταν καθόλου γιὰ πέταμα...

— Φέρε ρακί,... βλεφάρισε πονηρά.

Ἐτρεξε πρόθυμη στὴν κουζίνα. Ἐκεῖνος γυρόφερε τὸ βλέμμα του στὰ καθράκια πάνω στὶς κονσόλες καὶ στὰ τραπέζια. Πολλὰ εἶχαν φωτογραφίες τοῦ ἄντρα της ἀνάμεσα σὲ ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Ἡ Γαλλίδα εἶχε τότε μιὰ ροδαλὴ ὁμορφιά. Στὸ δίσκο, ποῦ ἔφερε, ὑπῆρχαν δυὸ ποτηράκια. Τσοῦγκρι-

σαν. Στὸ σῆμα, ποῦ τοῦ ἔστειλε παίζοντας τὰ μάτια της, ἀπάντησε μ' ἓνα χᾶδι του στὸ πηγούνι της.

— Πῶς σὲ λένε; τὸν ρώτησε μὲ ἔνοχα χαμηλωμένη φωνή.

— Χασάν...

— Δὲ σ' ἔχω δεῖ στὸ καρακόλι...

— Εἶναι λίγος καιρὸς ποῦ ἤρθα στὸ Σα-
λιχλί...

— Ἔχεις γιαβουκλού¹;

— Δὲν πρόφτασα ἀκόμη... Μὲ μιὰν ἀπό-
τομη κίνηση τὴν ἔφερε πάνω του. Θέλω νὰ
γίνουμε φίλοι. Καὶ ἡ Γαλλία μὲ τὴν Τουρκία
γίνανε τώρα φίλοι...

— Ἀκούω νὰ τὸ λένε οἱ Ρωμιοί. Τὴ
βρίζουνε...

Ἡ ἔκφρασή του ἔγινε σαρκαστική:

— Αὐτὸ ἤρθα νὰ σοῦ ζητήσω...

— Ποιό;

— Νὰ μᾶς λὲς στὸ κονάκι ὅσα ἀκούς
γιὰ τὴν Τουρκία στὰ σπίτια τῶν Ρωμιῶν...
Θὰ τὰ μνηᾶς μὲ σημειώματα, ποῦ θὰ τὰ
δίνεις στὴ μεγαλύτερη κόρη τοῦ καημακάμη,
ὅποτε ἔρχεται γιὰ μάθημα...

Εἶχε ἀπομείνει νὰ τὸν κοιτᾷ μὲ τὸ στόμα
ἀνοιχτὸ ἀπ' τὴν ἐκπληξή. Ἐκεῖνος ἔβγαλε
ἀπ' τὴν τσέπη του ἓνα κουτάκι, τὸ ἀνοίξε
ἀργὰ-ἀργὰ, πῆρε ἀπὸ μέσα τὸ δαχτυλίδι τῆς
γυναίκας τοῦ καημακάμη καὶ τὸ πέρασε στὸ
δάχτυλό της. Τῆς ἤρθε καλά. Χαμογέλασε:

— Εἶναι ὁ ἀραβῶνας τῆς φιλίας ἀνά-
μεσα στὴ Γαλλία καὶ τὴν Τουρκία...

Κατέβασε μιὰ στιγμή τὸ κεφάλι, ἀπορ-
ροφημένη ν' ἀναλογίζεται αὐτὸ ποῦ τῆς εἶχε
ζητήσει...

Ὁ τόνος του ἦταν κατηγορηματικός:

— Θὰ ἔχεις κάθε μῆνα ἓνα μπαχτσίσι
ἀπ' τὸ κονάκι...

Σήκωσε τὸ κεφάλι ἀπότομα καὶ τοῦ χαι-
δεψε τὰ μαλλιά. Τὸ βλέμμα της στάθηκε
στὸ στόμα του:

— Κ' ἐσένα μαζί...

— Mais naturellement...

Τὴν τράβηξε βίαια πάνω του καὶ κόλλησε
τὰ χεῖλη του στὰ δικά της.

Τινάχτηκε μὲ ἔξαψη. Ἐτρεμε σύγκορμη:

— Γκέλ²... τοῦ ἔκανε χειρονομία τρέχον-

τας στὴν κρεβατοκάμαρά της.

Τὴν ἀκολούθησε μ' ἓνα χαμόγελο σατα-
νικό...

Ὁ γιούζμπασης, φεύγοντας μιὰν ὥρα ἀρ-
γότερα ἀπ' τὸ σπίτι τῆς Γαλλίδας, πασπά-
τεψε στὴν τσέπη του τὸ σακκουλάκι μὲ τὶς
χρυσὲς λίρες. Χαμογελοῦσε. Εἶχε σκεφτεῖ,
πῶς, μὲ τὸν ἔρωτά του, εἶχε συμπληρώσει
γενναιόδωρα τὴν ἀμοιβή της. Ἐτσι, δὲν τὶς
ἔδωσε. Μποροῦσαν νὰ ἐξαγοράσουν μ' αὐ-
τὲς κάποιον ἄλλο σπιοῦνο. Ἐστριψε τὸ μου-
στάκι του ἀσίικα καὶ κατηφόρισε πρὸς τὸ
καρακόλι χαμογελώντας κάθε τόσο γιὰ τὸ
κατόρθωμά του. Κάποια στιγμή, τοῦ ἤρθε
νὰ κατουρήσει. Λίγο πρὶν ἀπ' τὸ σπίτι τοῦ
γιατροῦ Σούνιου ἦταν ἓνα οἰκόπεδο τῆς Σαρ-
ρίνας γεμάτο γκριζα τοῦβλα. Ὁ ἄντρας της
δὲν εἶχε προφτάσει νὰ τὸ χτίσει μὲ τὸν πόλε-
μο. Τὰ παιδιὰ συνήθιζαν νὰ παίζουν ἐκεῖ
κρυφτό. Ἦταν πιά σκοτεινά. Ὁ φανοστά-
της ἀπέιχε κάμποσα μέτρα. Ὁ γιούζμπασης
μπῆκε μέσα μουρμουρίζοντας ἓνα σαρκί,
ὄλος κέφι γιὰ τὸν ἀπροσδόκητο θρίαμβό του
νὰ κάνει ἔρωτα σὲ μιὰ Γαλλίδα. Οἱ φίλοι
του, ὅταν θὰ τοὺς τὸ διηγότανε, θὰ ἔσκασαν
στὰ γέλια. Ξεκούμπωσε τὸ παντελόνι του
καὶ ἄρχισε νὰ κατουρᾷ. Σκίρτησε. Εἶχε ξε-
χωρίσει κάποιον νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ
σωρὸ τοῦβλα:

— Οὐλέν, γκιαοῦρ, νὲ ἰστέορσουν μπουρ-
ντά¹; τοῦ φώναξε ἀγριεμένα ἐνῶ προσπα-
θοῦσε νὰ σταματήσει τὸ κατούρημα.

Δὲν πρόφτασε. Ὁ ἀγνωστος ἦταν πράγ-
ματι Ρωμιός. Τινάχτηκε σὰν αἴλουρος, σή-
κωσε ἓνα τοῦβλο καὶ τὸ κατάφερε στὸ κε-
φάλι του. Σωριάστηκε ἀναίσθητος χωρὶς
κὰν ν' ἀκουστεῖ ἡ κραυγή του. Ὁ δολοφόνος
ἔσκυψε πάνω του. Μ' ἓνα ἀκόμη κατακέφα-
λο τὸν ἄφησε νεκρό. Τὸ φονικὸ εἶχε γίνει
τόσο ἀπρομελέτητα, ποῦ ὁ φονιάς ἀπόμεινε
μιὰ στιγμή νὰ κοιτᾷ τὸ θῦμα του τρομαγ-
μένος. Ὁ κεντρικὸς δρόμος ἦταν ἔρημος.
Μὲ τὸ σύντομο σκοτεινιάσμα, οἱ Ρωμιοὶ
κλείνονταν χωρὶς σπίτια τους. Ὁ δολοφόνος
ἦταν νέος ἀπ' τὶς ταλαιπωρίες ὅμως, τὸ
πρόσωπό του φαινόταν μαραγκιασμένο. Ὁ-
ταν βεβαιώθηκε πῶς δὲν τὸν εἶχαν ἀντιλη-
φθεῖ, ἔβγαλε μὲ νευρικότητα τὰ ροῦχα τοῦ

1. Ἐρωμένη.

2. Ἐλα...

1. Βρέ, δοῦλε, τί θέλεις ἐδῶ;

σκοτωμένου καὶ τὰ φόρεσε. Ἦταν περὶ-
που στὸ μπῶι του. Τὰ δικά του ἦταν κου-
ρελιασμένα. Τὰ παπούτσια ἡμῶς τοῦ ἤρθαν
μεγάλα· τὸν εὐχαρίστησε, γιατί τὰ πόδια
του ἀπλοχώρεσαν πρησμένα ἀπ' τὴν πεζο-
πορία. Κάποια στιγμή, ψάχνοντας μέσα στὶς
τσέπες, ἔβγαλε τὸ σακκουλάκι. Οἱ χρυσὲς
λίρες στραφτοκόπησαν μέσα στὴ χούφτα
του. Ἐκανε τὸ σταυρὸ του. Ὁ Θεός, ποῦ
τὸν εἶχε βοηθήσει νὰ διασωθεῖ, ἐξακολου-
θοῦσε νὰ βρῖσκεται κοντὰ του. Σίγουρα, θὰ
τὸν εἶχε κιάλας συγχωρέσει γιὰ τὸ φονικό·
εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ τὸ κάνει, ἀλλιῶς θὰ
'χανε τὴ ζωὴ του...

Μὲ λίγους διασκελισμούς πλησίασε ὡς
τὸν τοῖχο τοῦ πλαϊνοῦ σπιτιοῦ. Ἀπ' τὸ
δρόμο κατηφόριζε τριζοβολώντας μιὰ βοῖ-
δάμαξα. Τὸ χέρι του ἄγγισε τὸ πορτοφόλι
τοῦ γιουζμπαση στὴ μέσα τσέπη τοῦ σακα-
κιοῦ. Ψηλάφισε κάμποσες μπακανότες. Χά-
ρηκε. Κανένας δὲ θὰ ὑποψιαζόταν ποῦ εἶχε
βρεῖ τίς χάρτινες λίρες. Ὅταν πέρασε ἡ βοῖ-
δάμαξα, βγήκε μὲ προφύλαξη στὸ δρόμο.
'Απ' τὴ μεριά τοῦ σταθμοῦ δὲν ἐρχόταν κα-
νεὶς. Ἀπ' τὴ μεριά τοῦ μπεζστενιοῦ δυὸ
σιλουέττες ξέκοβαν μέσα ἀπ' τίς ἀνταυγίες
τῶν φανῶν. Σὲ λίγο ἀνήκαν πῶς ἦταν ρα-
σοφόροι. Ὁ πάτερ Καλλίνικος κρατοῦσε τὴν
ἄγια μετάληψη, ὁ διάκος τὸ λαδοφάναρο μὲ
τὸ δυσολίωνο φῶς του. Ἡ ἐνενητάρηρη μη-
τέρα τοῦ Χατζῆ Λεόντη ἦταν ἐτοιμοθάνατη.
Πήγγιναν νὰ τὴν κοινωνήσουν. Μόλις βε-
βαιώθηκε πῶς ἦταν οἱ ἱερωμένοι, ἔτρεξε κου-
τσαίνοντας στὸ μέρος τους. Ἐπεςε στὴν
ἀγκαλιὰ τοῦ παπᾶ :

— Δέσποτα, σῶσε με... Σκότωσα ἕναν
Τοῦρκο τώρα δά..., εἶπε μὲ πνιγμένη ἀνα-
πνοή. Ἦμουν μὲ τοὺς ὀμηρους, ποῦ πῆραν
οἱ Τοῦρκοι ἀπ' τὸ Ἄϊδινι. Κατάφερα νὰ
δραπετεύσω. Σὲ ποιά πόλη βρῖσκομαι;

Ὁ παπᾶς μὲ τὸν διάκο τὸν κοιτοῦσαν ἄ-
φωνοι ἀπ' τὴν κατάπληξη.

— Ἐδῶ εἶναι τὸ Σαλιχλί... πετάχτηκε
ὁ διάκος.

Τὸ Ἄϊδινιωτάκι σήκωσε σὲ μιὰν ἱεσοῖα
τὰ χέρια του :

— Σᾶς παρακαλῶ, σῶστε με... Ἦμουν
κρυμμένος σ' ἕνα οἰκόπεδο γεμάτο τοῦβλα.
Ὁ Τοῦρκος μπῆκε γιὰ νὰ κατουρήσει. Μὲ
εἶδε. Μοῦ φώναξε : «Τί κάνεις ἐκεῖ βρέ

γκιαούρη;» Σίγουρα θὰ μ' ἔπιανε. Μὲ περι-
μενε κρεμάλα. Τὸν χτύπησα στὸ κεφάλι μ'
ἕνα τοῦβλο. Δὲν μπορούσα νὰ κάνω ἄλ-
λιῶς...

Ὁ πάτερ Καλλίνικος, λέγανε, εἶχε κατα-
φύγει στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὕστερα ἀπὸ φόνο
ποῦ εἶχε κάνει στὴ Ρούμελη γιὰ λόγους τι-
μῆς. Τὸ Ἄϊδινιωτάκι περιμενε τὴν ἀπάν-
τησή του κρεμασμένο ἀπ' τὰ χεῖλη του.

— Ἐλα μαζί μας..., εἶπε μὲ τόνο ἀπο-
φασιστικό. Εἶσαι βέβαιος πῶς τὸν σκότω-
σες;

— Εἶμαι βέβαιος...

Προχώρησαν καὶ οἱ τρεῖς γιὰ τὸ σπίτι
τοῦ μεγαλομπακάλη. Ἄν τοὺς συναντοῦσε
κανεὶς, θὰ νόμιζε πῶς τὸ Ἄϊδινιωτάκι τοὺς
συνόδεε...

Ἐκεῖνη τὴν ὥρα ἡ καρότσα, ποῦ εἶχαν
ἀλλάξει στὸ Ἀλάσεχιο οἱ τρεῖς κινηματιῆς
ἀξιωματικοί, ἔβγαине πιά τρέχοντας ἀπ' τὴν
πόλη. Ἀνάπτυσσε ὀλοένα ταχύτητα — ἀνά-
βοντας ἀπ' ὅπου περνοῦσε φωτιὲς στὶς ψυ-
χὲς — μὲ κατεύθυνση πάντα πρὸς τὴν Ἄνα-
τολή — τὴ μονιά τοῦ «Σταχτή λύκου»...

Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ κυρίου Τρόφωνα
Ἰωαννίδη, ἀντιπροσώπου τῆς ἐταιρίας
τῶν ραπτομηχανῶν «Σίγγερ».

20 Ὀκτωβρίου 1919

Ἡ ἑλληνικὴ κατοχὴ ἔχει καθηλωθεῖ στὸν
Κασαμπά. Βρισκόμαστε στὴ μεθόριο. Τὸ
Σαλιχλί γίνεται κάθε τόσο ἀπ' τοὺς τσέτες
ὀρμητήριο γιὰ τίς ἐπιθέσεις τους ἐναντίον
τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν. Μᾶς κατέχει
ἀγωνία γιὰ τὴν τύχη μας. «Θὰ ἐπεκταθεῖ
ἡ προέλαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ;». Τὸ
ἑρώτημα βρῖσκεται σὲ ὄλων τὰ χεῖλη...

10 Νοεμβρίου 1919

Κυκλοφόρησε ἡ διάδοση, πῶς οἱ Τοῦρκοι
σκοπεύουν φεύγοντας νὰ πάρουν ὀμήρους.
Ἄλλοίμονο αὐτό, ποῦ εἶχαμε ἀποφύγει ἐπὶ
νεοτούρκων, νὰ τὸ ὑποστοῦμε τώρα μὲ τὸν
ἑλληνικὸ στρατὸ μερικὰ χιλιόμετρα ἔξω ἀπ'
τὴν πόλη μας...

12 Νοεμβρίου 1919

Ἐπισκεφτήκαμε οἱ δημογέροντες τὸν
καημακάμη, γιὰ νὰ τοῦ ζητήσουμε πληρο-
φορίες σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση περὶ ὀμήρων.

Μᾶς τὴν διάψευσε ἀγανακτισμένος. Ὁμολογοῦμε πὼς διευκολύνει τὴ σιδηροδρομικὴ ἐπικοινωνία μας μὲ τὴν ἑλληνοκρατούμενη περιοχὴ. Ἡ ἀλληλογραφία γίνεται ὀμαλά. Τὸν εὐχαριστήσαμε. Σίγουρα, ἡ τύχη τοῦ καημακάμη τῆς Μαινεμένης τὸν ἔχει φοβίσει· ἔξερει τί τὸν περιμένει, ἀν κάποια ἄγια μέρα μπεῖ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς στὸ Σαλιχλί...

20 Νοεμβρίου 1919

Οἱ Τοῦρκοι θριαμβολογοῦν : Σὲ μιὰ σύραξή τους μὲ τὰ ἑλληνικὰ φυλάκια ἔξω ἀπ' τὸ Οὐραγαμί, πιάσανε αἰχμάλωτο ἓνα στρατιώτη. Εἶχε τραυματιστεῖ στὸ πόδι. Ὁ καημακάμη ἐπέτρεψε στὸ γιατρὸ Κόκκινο νὰ τὸν ἐξετάσει μαζί μὲ τὸ γιατρὸ τοῦ μπελεντιέ. Τὸ φανταράκι ψηνόταν ἀπ' τὸν πυρετό. Καὶ οἱ δύο γιατροὶ ἀποφάνθησαν πὼς εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ νοσηλεία σὲ σπίτι, ἀφοῦ δὲν ἔχομε νοσοκομεῖο. Ὑστερα ἀπὸ σύσκεψη στὸ κονάκι, ἐπιτρέψανε στὸν Κόκκινο νὰ τὸν πάρει σπίτι του. Χάλασε ὁ κόσμος ἀπ' τὸν γυναικόκοσμο νὰ τοῦ πηγαίνει δῶρα καὶ λουλούδια. Ὁ ὑψηλὸς πυρετὸς κράτησε δύο μέρες. Ὅλοι φοβούνταν μήπως ἡ πληγὴ του ἔχει γαγκραινιάσει. Εὐτυχῶς ἔπεσε ἀπότομα. Ἦρθαν στοῦ Κόκκινου καὶ τὸν εἶδαν ὁ καημακάμη μὲ τὸ φρούραρχο. Τὴν ἐπομένη τοῦ ἀνακοίνωσαν πὼς ἦταν ἐλεῦθερος νὰ γυρίσει στὴν ἑλληνικὴ ζώνη. Ἡ ἀπόφασή τους μᾶς ἐνθουσίασε. Ὁ φόβος φυλάει τὰ ἔρημα... Τὸν μεταφέρανε μὲ ἄμαξα στὸ σταθμὸ. Τὸν περιμένε ἐκεῖ γυναικόκοσμος μὲ γλυκίσματα καὶ δῶρα. Ἦταν ἓνα νησιωτάκι γαλανομάτικο. Ὡς ἐκείνη τὴν ὥρα, ἔδειχνε ἀνήμπορο νὰ κινηθεῖ· μόλις ὅμως πέρασαν τὸ φορεῖο στὸ βαγόνι, ἄπλωσε τὸ πόδι του σὰ νὰ ταν ἀθλητῆς. Δὲν κρατούσαμε τὸ χαμόγελό μας...

26 Νοεμβρίου 1919

Ἡ δολοφονία τοῦ Γιούζμπαση Χασάν ἔχει ἐπιτείνει τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἀγωνίας στὴν πόλη μας. Φοβόμαστε ἀντίποινα. Παιδιά, καθὼς παίζανε σὲ οἰκόπεδο τῆς Σαρρίνας, βρῆκαν τὸ πτώμα του μὲ τὸ κεφάλι πολτοποιημένο. Ὁ πρόεδρος μας Βασίλης Ὁνάσης ἔτρεξε ἀμέσως νὰ εἰδοποιήσει τὸ καρακόλι, μᾶς καὶ τὸ ἔγκλημα ἔγινε σὲ ρωμέικη συνοικία. Καλέσανε γιὰ ἀνάκριση πολλούς. Περιπολίες τριγυρίζουν στὴν πόλη,

φρουροὶ ἔχουν ἀποκλείσει τὶς ἐξόδους της. Στὸ μπεζεστένι παγομάρα. Ἐπικηρύξαν τὸ δολοφόνου μὲ πενήντα χρυσές. Ὡστόσο μέσα μας ὅλοι εὐχαριστηθήκαμε. Τὸ Τουρκὶ μισοῦσε πολὺ τοὺς Ρωμιούς. Ἦταν ἀπ' τοὺς πιὸ φανατισμένους ἔθνικιστές. Δὲ σεβόταν κανένα. Πείραζε τὶς γυναῖκες μας, ὅταν ἐβγαίναν ἀπ' τὸ χαμάμ. Τρόμος καὶ φόβος σὰν περνοῦσε ἀπ' τὸ μπεζεστένι ἐπὶ κεφαλῆς τῆς τζανταρμαρίας· κἀτι στραβὸ πάντα θὰ βρισκε γιὰ νὰ στείλει κάποιον στὸ καρακόλι. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀναταραχὴ, κηδεύσαμε τὴ μητέρα τοῦ Χατζῆ Λεόντη. Ἦταν μιὰ ἀρχόντισσα. Γυρίζοντας ἀπ' τὸ νεκροταφεῖο μπῆκα στὸ φαρμακεῖο τοῦ Κοντογιαννάκη. Ὅλοι φοβόνταν ἀντίποινα γιὰ τὸ φονικὸ ἀπ' τοὺς Τοῦρκους. Ἐαφνικά, ἀνοιξε τὴν πόρτα ἡ μαντάμ Ζιζή. Φαινόταν ἀναστατωμένη. Τὴν εἶχαν κρατήσει τρεῖς ὥρες γιὰ ἀνάκριση. Ζήτησε ἀπ' τὸ φαρμακοποιὸ νὰ τῆς περάσει μιὰν ἔνεση γιὰ τὰ νεῦρα της. Ὁ Γιούζμπαση, εἶπε, ἦταν μαθητὴς της. Τοῦ ἔκανε καιρὸ τῶρα Γαλλικά. Εἶχε πάει ἀπὸ βραδὶς σπίτι της γιὰ μάθημα. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὅμως δὲν ἤξερε τίποτα. Ἐαφνικά, ἄρχισε νὰ κλαίει μὲ λυγμούς. Παραξενευτήκαμε. Μυστήριο...

28 Νοεμβρίου 1919

Πῆγα χτὲς βράδι στὸ σπίτι τοῦ Χατζῆ Λεόντη γιὰ νὰ τὸν συλλυπηθῶ. Οἱ ἐπισκέπτες μπαινόβγαίνουν. Ἦταν ἀπαρηγόρητος. Τὰ γεροντοπαλικάρα συνδέονται πολὺ μὲ τὶς μητέρες τους. Ἡ μακαρίτισσα, παλιὰ Σαλιχλιώτισσα, ἦταν σὲ ὅλους ἀγαπητὴ γιὰ τὴν ψυχοπῆνία της. Ὅταν σηκώθηκα νὰ φύγω, μὲ κράτησε. Ἦθελε νὰ μοῦ μιλήσει. Στὸ καμαράκι, ὅπου μὲ πέρασε μόλις μείναμε μόνοι, καθόταν στὴν πολυθρόνα ἓνας νέος μὲ πολὺ ταλαιπωρημένο πρόσωπο. Μοῦ ἔριξε ἓνα ἀνήσυχο βλέμμα. Εἶχε τὰ πόδια του μέσα σὲ λεκάνη μὲ ἀλατόνερο γιὰ νὰ ξεπρηστοῦν. Ἦταν ὁ δράστης τοῦ φόνου τοῦ Γιούζμπαση! Μοῦ διηγήθηκε τὴν περιπέτειά του μὲ μάτια ποῦ ὀλοένα δακρῦζανε : Ἦταν ἀπὸ τὸ Ἀϊδίνι. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν σκοτώσει τοὺς γονεῖς του πάνω στὸ κρεβάτι. Τὸν ἀδελφὸ του, ποῦ ἦταν πρόσκοπος, τὸν εἶχαν σφάζει μαζί μὲ τ' ἄλλα τριαντάνα κινόμοιρα προσκοπάκια. Ἐκεῖνος εἶχε καταφέρει νὰ ξεφύγει μέσα ἀπ' τὶς φλόγες καὶ τὸ

φονικό. Τὸν πιάσανε ἔξω ἀπ' τὴν πόλη Τουρκοαϊδινιωῶτες καὶ τὸν παραδώσανε στοὺς τσέτες ποὺ φεύγανε. Τὸν πήρανε σὲ ἓνα μπουλούκι μὲ ὀμήρους. Πεζοποροῦσαν νύχτα μόνο, γιὰ νὰ βγοῦν ἀπ' τὴν ἑλληνοκρατούμενη περιοχὴ. Τρώγανε χόρτα, πίνανε βουρκιασμένα νερά, κοιμόνταν στὸ ὑπαιθρο. Ὁποιοὺς δὲν μπορούσαν νὰ περπατήσουν ἢ ἦταν ἄρρωστοι τοὺς σκότωναν. Κάποια νύχτα, ἔξω ἀπ' τὸ Μοναβάκ, καθὼς περνοῦσαν ἀπὸ ἓνα μεγάλο γεφύρι τοῦ Γκεντιζ τσαί, ἔκανε τὸ σταυρό του, ἔκλεισε τὰ μάτια του καὶ ἔπεσε ἀπὸ θεόρατο ὕψος στὸ ποτάμι. Ὁ Θεὸς θέλησε νὰ σωθεῖ. Οἱ φρουροὶ δὲν τὸν εἶχαν πάρει μυρωδιά. Ἦταν ἀπ' τοὺς τελευταίους στὸ μπουλούκι. Τὰ εἰκοσιδύο χρόνια τοῦ ἄντεξαν στὸ παγωμένο ρεῦμα. Πεζοπορώντας μόνο τὴ νύχτα, ἔφτασε στὸ Σαλιχλί χωρὶς νὰ ξέρει ποιά πόλη ἦταν. Κρύφτηκε σὲ ἓνα οἰκόπεδο μέσα σὲ σωρούς ἀπὸ τοῦβλα περιμένοντας νὰ ξεμερώσει γιὰ νὰ χτυπήσει τὴν πόρτα κανενὸς ρωμείου σπιτιοῦ. Ξαφνικά, εἶδε τὸν Τούρκο νὰ μπαίνει στὸ οἰκόπεδο γιὰ νὰ κατοικήσει. Ἐκεῖνος τὸν διάκρινε μέσα στὸ σκοτάδι. Μὲ μιὰν ἄγρια φωνὴ τὸν ρώτησε τί ἤθελε ἐκεῖ. Φοβήθηκε πὼς θὰ ἀποκαλυπτόταν ἢ ἀπόδρασή του. Τὸ μυαλό του σκοτείνιασε. Σήκωσε ἓνα τοῦβλο καὶ τὸ κατάφερε στὸ κεφάλι του. Μὲ τὸ δεύτερο, τὸν ἄφησε νεκρό. Φόρεσε τὰ ροῦχα του, γιατί τὰ δικὰ του ἦταν κουρελιασμένα. Στὸ πορτοφόλι του ὑπῆρχαν κάμποσες μπακανότες. Βγήκε στὸ δρόμο ψάχνοντας νὰ βρεῖ κάποιο Χριστιανὸ γιὰ νὰ τὸν κρύψει σπίτι του. Γιὰ καλὴ του τύχη περνοῦσαν ὁ παπάς μὲ τὸ διάκο. Πήγαιναν νὰ κοινωνήσουν τὴ μητέρα τοῦ Χατζῆ Λεόντη. Ἡ γριά εἶχε ἀκόμη τὶς αἰσθήσεις της. Ὅταν τῆς εἶπαν ποῖον εἶχαν φέρει, ζήτησε ἀπ' τὸ γιό της νὰ τῆς ὑποσχεθεῖ πὼς θὰ κρατοῦσε τὸ παιδί : «Μιὰ ψυχὴ φεύγει ἀπ' τὸ σπίτι, γιέ μου, μιὰ ἄλλη ἦρθε. Κρύψε τὸ παιδί σὰ νὰ 'ταν δικό σου...». Τοῦ ἄλλαξαν τὰ ροῦχα, γιατί τοῦ Τούρκου ἦταν ματωμένα. Ἡ Σαρρίνα, ποὺ ξενυχτοῦσε τὴ θεία της, ἀπ' τὴ φωτογραφία τῆς ταυτότητας στὸ πορτοφόλι τοῦ γιουζέμπαση, γνώρισε τὸν Τούρκο. Τὴν εἶχε σταματήσει, καθὼς γύριζε μὲ τὸ παῖτόνι της ἀπ' τὸ σπίτι τοῦ Ἐσρέφ μπέτη καὶ τὴν πείραζε γιὰ τὶς ἄμορφες κόρες της. Ὁ Χα-

τζῆ Λεόντης ἔχει ἀποφασίσει νὰ κρατήσει τὸ Ἀϊδινιωτάκι. Τὸν εὐχαρίστησα γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ μοῦ εἰδείξε. Ἄν δὲν τὸ ἔκανε, θὰ ἀψηφοῦσα τὸν κίνδυνο καὶ θὰ τὸ ἔκρυβα ἐγὼ στὸ δικό μου σπίτι. Ἡ Σαρρίνα ἔχει μιὰ καλὴ ιδέα : Μιὰ ποὺ ὁ παπάς καὶ ὁ διάκος ξέρουν τὸ μυστικό, ὅταν καταλαγιάσει ἡ μανία τῶν Τούρκων γιὰ τὸ φονικό, νὰ τοῦ φορέσουν ράσα καὶ νὰ τὸν στείλουν στὸ δεσπότη Φιλαδελφείας, νὰ τὸν κρατήσει στὴ μητρόπολη. Τὸ Ἀϊδινιωτάκι τὸ ἄκουσε μὲ χαρὰ. Προτιμᾷ νὰ ἀλλάξει πόλη. Ἡ ἐπικήρυξη εἶναι μεγάλος πειρασμός. Συμφωνῶ. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μητροπολίτη, θὰ μπορέσει μιὰ μέρα νὰ περάσει στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ...

Περιμέναμε μὲ ἀγωνία τὴ μαμὰ νὰ γυρίσει ἀπ' τὸ σπίτι τοῦ καμμάκη. Τὴν εἶχε καλέσει ἡ γυναῖκα του. Ἡ μαμὰ εἶχε πάντα ἓνα αἰσθημα ἀσφάλειας, πὼς σὲ δύσκολες μέρες θὰ 'χαμε τὴν προστασία του. Ὁ μπαμπὰς τὸν εἶχε πολὺ βοηθήσει μὲ δάνεια ἀπ' τὴν Τράπεζά του, ποὺ δὲν ἐξοφλήθηκαν. Οἱ Τούρκοι ἦταν εἰσγνώμονες. Ἡ χανούμισσα τὴν εἶχε συμβουλέψει νὰ φύγουμε προσωρινὰ στὴ Μαγνησία. Ἦταν γνώμη τοῦ ἀντρα της. Σίγουρα θὰ 'χε κάποιο σοβαρὸ λόγο, γιὰ νὰ μᾶς τὸν ὑποδείξει. Ὑποσχόταν νὰ διευκολύνει τὴν ἐπιστροφή της γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀμπελιῶν. Θὰ δικαιοδοοῦσε στὶς Ἀρχές τὴν ἐγκατάστασή μας στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ ἀδελφοῦ τῆς γυναίκας του ἀπ' τὴ Μαγνησία στὸ Σαλιχλί. Τὸ κονάκι ἔκλεισε τὰ μάτια σὲ τέτοιες περιπτώσεις συγκαλυμμένης φηγῆς — ἢ πιθανὴ προέλαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἦταν πάντα γιὰ ὄλους μιὰ ἀπειλή... Μὲ τὴν ἀμοιβαία αὐτὴ ἀλλαγὴ κατοικίας, ὁ ἀδελφὸς τῆς καμμάμαινας θὰ 'μενε στὸ σπίτι μας καὶ μεῖς στὸ δικό του. Ἔτσι, τὰ δυὸ σπίτια θὰ βρόσκονταν σὲ καλὰ χέρια. Ἡ μαμὰ τὸ ἄκουσε μὲ κάποια ἀνακούφιση. Ὡστόσο, εἶχε πολὺ στενοχωρηθεῖ. Μπαίναμε σὲ περιπέτεια — μεταφορὰ τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλαγὴ σχολείων, τρόπον ζωῆς. Ἐμεῖς, ὅμως, δὲν κρῶβαμε τὴ χαρὰ μας — θὰ ζούσαμε μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἐλεύθεροι, χωρὶς ἀγωνία τί μέρα θὰ ξεμερώσει... Εἴχαμε, βέβαια, μιὰν ιδέα ἀπ' τὴν ὀραία πόλη, ὅταν πήγαμε μὲ τὴ Ρόη νὰ

προμηθευτεί ματογνάτια· μά, τώρα, ὁ ἑλληρικὸς στρατὸς θὰ τῆς ἔδινε ἄλλη γοητεία. Τί εὐτυχία! Ἡ χαρὰ τῆς Διαμαντῶς δὲ λεγόταν. Ἐπιτέλους, θὰ ἔβλεπε Ἑλληνες στρατιῶτες! Ἀπ' τὸν ἐνθουσιασμό της, ἀμπάλασε μόνη της τὰ περισσότερα πράγματα ποὺ θὰ παίρναμε καὶ τακτοποίησε στὶς μεσάντρες ὅσα θὰ ἀφήναμε σπῆτι. Ἐνα γράμμα τῆς Τασῶς ἀπ' τὴ Σμύρνη, ἔπεισε τὴ μαμὰ πὺς ἦταν ἀναγκαῖα ἢ ἐγκατάστασή μας στὴ Μαγνησία. Στοῦ νονοῦ της, ἔγραφε, εἶχε γνωρίσει τὸν κύριο Ἰωσήφ Κακλειδάκη, ἕναν πολὺ σπουδαῖο ἄνθρωπο. Ἦταν κρητικὸς. Εἶχε ἔρθει ἀπ' τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκηση τῆς «Γεωργικῆς Τραπέζης». Ἡ γυναίκα του ἦταν πολὺ ὠραία. Τὴν κόρη του τὴν εἶχε βαφτίσει ὁ Βενιζέλος, τὸ γιό του ὁ ὕπατος ἀρμοστής τῆς Σμύρνης Στεργιάδης. Τῆς εἶχε δεῖξει μεγάλη συμπάθεια. Τὴν πῆρε μὲ τὴν κόρη του καὶ τὶς κόρες τοῦ νονοῦ της στὸ θέατρο. Ὅταν ἔμαθε πὺς ἡ Τράπεζα θὰ προσλάμβανε ὑπαλλήλους, τὸν ἐπισκέφτηκε στὸ γραφεῖο του καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ τὴ διορίσει. Βρῆκε τὰ προσόντα της ἐξαιρετικά. Ὁ διορισμὸς της ἔγινε ἀμέσως. Ὁ μισθὸς της θὰ ἦταν ἑκατὸ μπαγκανότες. Νοίκιασε δωμάτιο σὲ μιὰ πανσιὸν στὰ Μπογιατζίδικα, ποὺ τὴν εἶχαν δυὸ γεροντοκόρες ἀδελφές, συγγενεῖς τοῦ νονοῦ της. Ἀν πῆγαιναν ὅλα καλά, θὰ μπορούσε τὸν ἄλλο χρόνον νὰ παίρνε στὴ Σμύρνη τὴ Ρόη γιὰ νὰ συνεχίσει ἐκεῖ τὶς σπουδές της. Ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στὸ σπῆτι ἔγινε μεμιᾶς εὐθυμη. Μαντεύαμε καὶ τὴ χαρὰ τῆς μαμᾶς. Ἡ ἀλλαγὴ θὰ τῆς ἔκανε καλό. Θὰ βγαίναμε ἀπ' τὴ μονοτονία μιᾶς ζωῆς, ποὺ ἐπαναλαμβανότανε χωρὶς νὰ ἀφήνει περιθώρια γιὰ νὰ

ξεχνιέται τὸ πένθος μας ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ πατέρα. ὦ, ναί... Τὸ παρὸν ἀπαιτεῖ καθημερινὴ ἐξόφληση μὲ φθορά, γιὰ τὴ φυγὴ ποὺ προσφέρει. Τὸ τίμημα, γι' αὐτὴ τὴ φυγὴ, δὲν ἐξαργυρώνεται οὔτε μὲ τὸ παρελθόν, οὔτε μὲ τὸ μέλλον. Δὲν μπορούμε νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ κάποιον πόνον μας μὲ τὴ δικαιολογία πὺς ὑποφέραμε στὸ παρελθόν ἢ τὴν πιθανότητα πὺς θὰ ὑποφέρομε στὸ μέλλον. Παρὸν θὰ πεῖ «Ζωή». Τὸ παρὸν δὲν μπορείς νὰ τὸ ἀπομονώσεις νοερά, ὅπως δὲν μπορείς νὰ ἀπομονώσεις τὴ λειτουργία ἐνὸς ὄργανου μέσα στὸ σῶμα — συλλειτουργοῦνε ὅλα μαζί ἁρμονικὰ γιὰ νὰ παραχθεῖ αὐτὸ τὸ θαῦμα ποὺ λέγεται «ὄργανισμὸς». Τὸ παρὸν εἶναι μιὰ στιγμή ἀτμητὴ — τὸ μόνο ἀδιαιρέτο στοιχεῖο μέσα στὸ σύμπαν... Οἱ ἀποχαιρετιστήριες ἐπισκέψεις τῆς μαμᾶς κράτησαν μέρες. Ἐνα πρωῖνὸ τὸ περάσαμε στὸν τάφο τοῦ μπαμπᾶ... Μὲ τὴν παιδιᾶστικὴ αὐταρέσκεία μας, θεωρούσαμε τὴν ἐγκατάστασή μας στὴν ἑλληνικὴ ζώνη — ἂν ἦταν προσωρινή — σὰν κοινωνικὴ προαγωγή. Στὰ μάτια τῶν ἄλλων, τὸ προνόμιό μας νὰ χονμε τὴν εὐνοία τοῦ καημακάμη, μᾶς πρόσδινε αἴγλη. Στὸ σταθμὸ, καθὼς μᾶς ἀνέμιζαν τὰ μαντήλια τους ἐνῶ τὸ τραῖνο ξεκινούσε, βλέπαμε στὰ πρόσωπά τους τὴν ἀνησυχία γιὰ δυσάρεστα ἐνδεχόμενα, ποὺ ἐμεῖς ἀποφεύγαμε. Εἶχαμε συνδέσει τὴν ἐπιστροφή μας στὸ Σαλιχλί μὲ τὴν προέλαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ποῦ νὰ τὸ φανταστοῦμε, πὺς ἡ μοῖρα ἔπαιξε διπλὸ παιχνίδι; Πίσω ἀπ' τὸ θορίαμβο τῆς μέρας ποὺ μᾶς ἀξίωσε νὰ γνωρίσουμε, προετοίμαζε τὸ δρόμα τῆς ὀριστικῆς φυγῆς μας...

Τόδεκαωπενθήμερο

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

ΚΑΙ ΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ο Ν. Λαπαθιώτης στην επικαιρότητα
(Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας)

Σαράντα και περισσότερα χρόνια από το θάνατο του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη (1888-1944), ο νεορομαντικός ποιητής εξακολουθεί να ερεθίζει και τη σύγχρονη κριτική σκέψη και το ενδιαφέρον του κοινού, αν όχι του ευρύτερου, πάντως όσων παρακολουθούν τη λογοτεχνική ζωή. Το άμφιλεγόμενης αξίας ποιητικό έργο του και η ιδιόρρυθμη ζωή του, με τις γνωστές ιδιαιτερότητες, επανέλησαν στην επικαιρότητα με τη συμπλήρωση σαράντα χρόνων από τον έκουσιο θάνατό του. Αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών και βιβλία που τυπώθηκαν για την επέτειο (1944-1984) βοήθησαν να συντηρηθεί η επικαιρότητα αυτή ή μάλλον την προκάλεσαν. Παράλληλα γυρίστηκε για τον αυτόχειρα ποιητή η ταινία «Μετέωρο και Σικιά», που δεν έχει ακόμη προβληθεί, έγραψαν όμως σχετικά οι έφημεριδες. Ο τίτλος της κινηματογραφικής ταινίας έχει προφανώς παρθεί από το μελέτημα του Τάκη Παπατσώνη «Ο Λαπαθιώτης μετέωρο και σικιά» («Νέα Έστια», τεύχος 398/1-1-1944). «Όλα αυτά διατηρούν στην επικαιρότητα τον Λαπαθιώτη, που εξακολουθεί και στις μέρες μας να είναι σημείο αντιλεγόμενο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: Έντελως άρνητική, άναυρητική θα λέγαμε για τον ποιητή, η κρίση του Άλεξ. Αργυρίου στο «Ένας Λαπαθιώτης κοιταγμένος μεροληπτικά, στο όνομα μιας νέας τεχντροπίας» (περιοδ. «Η Λέξη», τεύχος 33, Μάρτης-Απρίλης 1984), και, αντίθετα, εγκωμιαστική η γνώμη του Τάσου Κόρφη στο βιβλίο του για τον Λαπαθιώτη, που μνημονεύω στη συνέχεια.

Η «Νέα Έστια», εκτός από τα παλιά γνωστά αφιερώματά της (τ. 398/1-1-1944 και τ. 891/15-3-1964), τιμώντας την επέτειο φιλοξένησε δύο αξιόλογα κείμενα του Τάσου Κόρφη, ειδικευμένου μελετητή των ποιητών του Μεσοπολέμου. Στο τεύχος 1362/1-4-1984 δημοσιεύτηκε «Ο Ναπολέων Λαπαθιώτης μέσα από το ανέκδοτο προσωπικό του ημερολόγιο» (ας σημειωθεί ότι αποσπάσματα από την αυτοβιογραφία του Λαπαθιώτη δημοσίευσε και το πολιτιστικό περιοδικό «Τό Τέταρτο», τ. 15, Ιούλιος 1986) και στο τεύχος 1394/1-8-1985 δημοσιεύτηκε η μελέτη «Ναπολέων Λαπαθιώτης και Μήτσος Παπανικολάου — μικρό ιστορικό μιάς φιλικής». Οι μελέτες αυτές του Κόρφη, μαζί με άλλο σημαντικό υλικό και σύντομο ανθολόγιο ποιημάτων,

κυκλοφόρησαν ήδη σε βιβλίο (βλ. Τάσου Κόρφη, Ναπολέων Λαπαθιώτης — συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του, εκδ. «Πρόσπερος» Αθήνα 1985, σελ. 187). Η βιβλιογραφία για τον Λαπαθιώτη, στο τέλος του βιβλίου, μπορεί να συμπληρωθεί με τις παρακάτω προσθήκες. Έπαναλαμβάνουμε ότι τα πρόσφατα, δηλαδή από το 1984 κ' έξης, δημοσιεύματα είναι ένδεικτικά για το ενδιαφέρον που προκαλεί ο τελευταίος των ώριοιόγων ποιητών.

Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας — Περιλαμβάνει:

Α) Παλιά δημοσιευμένα σε περιοδικά κείμενα, που αναγράφονται στη βιβλιογραφία του Τάσου Κόρφη, αλλά τα ίδια έχουν περιληφθεί και σε βιβλία, όπως:

Γ. Βερίτης «Ένας κόσμος που φεύγει». Εκτός από το περιοδικό «Ακτίνες» (τεύχος 44, Σεπτ. 1944) έχει δημοσιευτεί και στο βιβλίο Γ. Βερίτη, «Απαντα Πεζά - I άρθρα και μελέται, επιμέλεια Νίκου Άρβανίτη, εκδ. «Η Δαμασκός», Αθήνα 1958, σελ. 219 έπ. Στον ίδιο τόμο αναφορές Ν. Λαπαθιώτη και στις σελίδες 65 και 71.

Γιώργος Ιωάννου «Ο γείτονάς μου ο Λαπαθιώτης». Περιοδικό «Η Λέξη», τεύχος 33, Μάρτης - Απρίλης 1984. Άλλα και στο βιβλίο Γιώργου Ιωάννου, «Ο της φύσεως έρωσ», εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1985, σελ. 113 έπ.

Β) Παλιά δημοσιεύματα που δεν μνημονεύονται στη βιβλιογραφία του Κόρφη, όπως:

Βάσος Βαρίκας «Ένας Νεορομαντικός - Ναπολέων Λαπαθιώτης». Έφημ. «Τό Βήμα» 17-6-1965 και Βάσος Βαρίκας, Συγγραφείς και Κείμενα, Α' 1961-1965, εκδ. «Έρμης», Αθήνα 1975, σελ. 284 έπ. Το ίδιο κείμενο έχει περιληφθεί και στο βιβλίο του Άρη Δικταίου, Ναπολέων Λαπαθιώτης, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1984, σελ. 83 έπ.

Μηνάς Δημάκης «Οι τελευταίοι της παράδοσης», Ήράκλειο 1939.

Σπύρος Μελάς «Η σάρκα! Η σάρκα!». Έφημ. «Έστια» 29-5-1910.

Άσημάκης Πανσέληνος «Ο Λαπαθιώτης και οι «Νέοι Πρωτοπόροι». Περιοδικό «Η Λέξη», τεύχος 33, Μάρτης - Απρίλης 1984.

Δημ. Ι. Παπαγιάννης «Τά εύρισκόμενα του Ν. Λαπαθιώτη». Περιοδικό «Νέα Έστια», τεύχος 891 15-3-1964.

Γ. Τσοκόπουλος «Όσκαρουαλδισμοί». Έφημ. «Έστια» 28-5-1910.

Γ. Τσουκαλάς «Κουρασμένος άπ' τον έρωτα — Μυθιστορηματική βιογραφία του ποιητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη», Αθήνα 1927. «Ήδη κυκλοφορεί σε γ' έκδοση από την «Εκλεκτή Βιβλιοθήκη», Αθήνα,

χωρίς χρονολογία, ἔμμεσα συνάγεται ὅτι ἐκδόθηκε τὸ 1986. Τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Τσουκαλά «Ἡ πολυφίλητη σκιά», πού πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ «Νέα Ἑστία» (τεῦχ. 891/15-3-1964), ὅπως σωστά σημειώνεται στὴ βιβλιογραφία τοῦ Κόρφη, προτάσσεται στὸ βιβλίον.

Γ) Νέα κείμενα πού δημοσιεύθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ τύπωμα τοῦ βιβλίου τοῦ Κόρφη, ὅπως :

Δεῖναις Δικαῖος «Ναπολέον Λαπαθιώτης». Περιοδικὸ «Δαυλός», τεῦχος 42, Ἰούνιος 1985.

Γιάννης Παπακόστας Πρόλογος - Σχόλια - Σημειώσεις στὸ αὐτοβιογραφικὸ βιβλίον τοῦ Ναπολέοντα Λαπαθιώτη «Ἡ ζωὴ μου», ἐκδ. «Στιγμὴ», Ἀθήνα, 1986.

Ἀλέξ. Σπινόπουλος «Μ. Παπανικολάου - Ν. Λαπαθιώτης». Περιοδικὸ «Νέα Σκέψη», τεῦχος 277, καλοκαίρι 1986, σελ. 187 ἐπ.

Μετὰ τὴν παραπάνω προσθήκη δὲν ἐξαντλεῖται τὸ θέμα τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Λαπαθιώτη. Στὸν μελλοντικὸ βιβλιογράφο, πού θὰ συντάξει πλήρη βιβλιογραφία, θέτω ὑπόψη του καὶ τ' ἀκόλουθα :

α) Τὸ 1932 ὁ Γ. Κοτζιούλας, δημοσιογράφος τοῦ περιοδικοῦ «Μπουκέτο», ἐπισκέφθηκε τὸν Κωστῆ Παλαμῆ γιὰ συνέντευξη. Ὁ Παλαμῆς τότε εἶπε καὶ τὰ ἐξῆς, ὅπως τὰ διέσωσε ὁ Κοτζιούλας. «Ἄ, βέβαια, τὸ «Μπουκέτο» ἔχει τὸ ἐνδιαφέρον του. Δὲν μπορῶ νὰ εἰπῶ πὸς παραμελεῖ τὴ λογοτεχνία. Βλέπω νὰ βάζει συνεργασία τοῦ Ξενοπούλου, τοῦ Λαπαθιώτη, τοῦ Δάφνη» (βλ. Γ. Κοτζιούλα, «Στὸ σπίτι τοῦ κ. Κωστῆ Παλαμῆ», περιοδικὸ «Μπουκέτο», τευχος τῆς 6-3-1932 τοῦ Κωστῆ Πάλαμῆ, «Ἀπαντα, τόμος ΙΔ', σελ. 295 ἐπ.).

β) Ὁ «Ἄγγελος Σικελιανός, πρόεδρος ἀπὸ τὸ 1943 τῆς Ἑταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν, στὴν πρώτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση γενικὴ συνέλευση, στίς 5-11-1944, ἀνάπτυξε στὰ μέλη τῆς Ἑταιρίας τὸ θέμα «Πρὸς μὴ ἀπόφρασιτική, πνευματικὴ στροφή». Στὴν ὁμιλία του ἀναφέρθηκε «στοὺς πρόσφατους πνευματικοὺς νεκροὺς ἡρώες μας ἢ ἐργάτες τοῦ Λόγου», ζήτησε νὰ κρατηθεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆ καὶ μνημόνεψε ἔντεκα συγγραφεῖς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Παλαμῆ καὶ τελειώνοντας μετὰ τὸν Λαπαθιώτη (βλ. Σικελιανοῦ, Πεζὸς ὁ Λόγος, τόμος Δ', σελ. 178 ἐπ.).

γ) Ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, στὴ μελέτη του «Ὁ συμβολισμὸς καὶ οἱ Νεοέλληνες λυρικοὶ», γραμμένη τὸ 1953, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει : «Ὁ Λαπαθιώτης, καλύτερος τοῦτος, παρ' ὅλη τὴ θερμὴ του ἀγάπη καὶ πρὸς τὴ θεωρία καὶ πρὸς τὰ κείμενα τοῦ γαλλικοῦ συμβολισμοῦ, δὲν κατορθώνει νὰ γλιστρήσει ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιλυθὴν περιοχὴ τῆς ρομαντικῆς, ὀχι ἀκριβῶς νεορομαντικῆς, αἰσθηματολογίας καὶ περισσολογίας. Ἐνῶ ἕνας ποιητὴς πολὺ κατώτερος ἀπὸ τὴ φήμη του» (βλ. Παναγιωτόπουλου, Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα, τόμος ΣΤ', ἐκδ. «Ἑστίας», Ἀθήνα 1956, σελ. 93 ἐπ., τὸ βιβλίον ἤδη κυκλοφορεῖ σὲ β' ἐκδ. ἀπὸ τὴς «Ἐκδόσεις τῶν Φίλων»).

δ) Σύντομες ἀναφορὲς στὸν Λαπαθιώτη ὑπάρχουν στίς Ἱστορίες τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τῶν

Κ. Θ. Δημαρᾶ, Λίνου Πολίτη, Mario Vitti, Νίκου Παππᾶ.

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΔΗΜΟΥΛΗΣ

ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΕΣ

Ἡ τελευταία συνέντευξη

Λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, τὸν ἐπισκέφτηκα γιὰ τὴν καθορισμένη συνέντευξη στὴ στήλη τῆς «Νέας Ἑστίας», στίς «Ἐρευνες».

Με δέχτηκε με πολλὴ εὐγένεια ἀλλὰ καὶ με κάποια τυπικότητα. Καθόσμαι πρόσωπο με πρόσωπο καὶ ἡ συνέντευξη ἄρχισε. Χωρὶς δισταγμὸ, χωρὶς νὰ κομπιάζει καὶ νὰ σκέφτεται, με τὴν ἱκανότητα τοῦ γνήσιου πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἄρχισε νὰ μιλεῖ γιὰ τὴ ζωὴ του, φάχγοντας μετὰ βαθυστόχαστα μάτια του νὰ δεῖ ἀνὰ αὐτὰ πού ἔλεγε ἦταν σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ζητοῦσα γιὰ τίς «Ἐρευνες». Καὶ συνέχισε νὰ μιλεῖ κ' ἐγὼ νὰ κρατῶ τίς σημειώσεις μου — γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μου δήλωσε πὸς τὸ καεστόφωνο δὲν τὸ προτιμοῦσε γιὰτὶ : «κάνει τίς συζητήσεις νὰ μοιάζουν ψυχρὸς καὶ τυπικὸς». Τότε, ξαφνικὰ, ἔνωσα πὸς εἶχα χάσει τὴν ἐπαφὴ μαζί του. Τὰ μάτια του εἶχαν πάψει νὰ με «ἐρευνοῦν» κ' ἐκεῖνος εἶχε χάσει τὴν αἰσθησὴ τοῦ χρόνου. Εἶχε γυρίσει χρόνια πίσω, εἶχε γίνει τὸ μικρὸ, εὐγενικὸ παιδί, μετὰ τὸ κοντὸ πανταλονάκι, πού κάποτε καθόταν στὸ θρανίον καὶ — σ' ἓνα σχολεῖο τῆς Πάτρας — παρακολουθοῦσε τὸ δάσκαλο νὰ διδάσκει.

— Τὸ περίεργο εἶναι, θὰ πεῖ κάποια στιγμή, πὸς στὰ 12 ἢ 13 χρόνια μου ἔγραφα ἓνα δοκίμιο, φιλοσοφικὸ περιεχομένου — ἐπιηρεασμένο ἀπὸ τὸν Νίτσε καὶ τὸν Σοπενχάουερ.

Κι ὅμως, ὁ ἴδιος θὰ βεβαιώσει παρακάτω, πὸς οἱ ἄξιοι, κατὰ τὰ ἄλλα καθηγητὲς του, δὲ γέμισαν τὴν ἐξελιγμένη ἀπὸ πνευματικότητα ψυχὴ του με τίς ἀπαραίτητες γνώσεις καὶ δὲν τοῦ ἔδωσαν π ο τ ἔ τὴ φιλολογικὴ κατάρτιση καὶ τὴν καθοδήγηση πού διψοῦσε νὰ πάρει ἀπ' αὐτοῦς.

Κι ἀπὸ τὸν ἔφηβο Παναγιώτη λίγο-λίγο προχώρησε καὶ μετέφερε κ' ἔμένα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς καριέρας του, ὅταν, τελειώνοντας τίς σπουδὲς του στὴ Γερμανία, γύρισε στὴ γῆ του γιὰ νὰ ζήσει σὲ κάποιο σπίτι τῆς ὁδοῦ Πατησίων μαζί με τὴν οἰκογένειά του.

Κι ὅσο ἡ συνέντευξη προχωροῦσε, τόσο ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος γινόταν καὶ πὺ «ζεστός» συνομιλητής. Τώρα δὲν ὑπῆρχε πιά τυπικότητα μεταξύ μας. Ἐλεγε, ἀκουγα, ἔγραφα ἀλλὰ εἶχαμε μιὰ ἀπόλυτη, ψυχικὴ, ἐπικοινωνία.

«Ὅταν τελειῶσαν οἱ ἐρωτήσεις, στάθηκε γιὰ δύο λεπτὰ σκεπτικὸς :

— Εἶπα, ἴσως, πολλὰ... ἄρχισε, τὰ γράφατε ὅλα;

— Καὶ βέβαια τὰ ἔγραφα.

— Θὰ μοῦ τὰ διαβάσετε; Βλέπετε, παρασύρθηκα ἀπὸ τίς ἀναμνήσεις καί...

Δίστασε.

Τοῦ διάβασα τὸ κείμενο καὶ φάνηκε εὐχαριστημένος.

Σηκώθηκα καὶ σηκώθηκε.

— Νὰ πᾶς στὸ καλὸ, Γιολάντα, μοῦ εἶπε σφίγγοντας τὸ χέρι μου καὶ ἔμοιαζε σὰν νὰ εἶχαμε γίνει δὺο «καλοὶ φίλοι». Ἦταν συγκινημένος καὶ νομίζω πὼς στὸ μυαλό του ἀνασκόληψε ἀκόμα τὰ παλιά, τὰ περασμένα, ἐκεῖνα χρόνια...

Αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία συνέντευξη πού ἔδωσε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος γιὰ τὴ λογοτεχνία. "Ὅμως καὶ ἂν ἀκόμα τώρα δὲν μπορεῖ νὰ συνεχίσει τὴν τόσο ζωντανὴ περιγραφή γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ τὰ «πιστεύω» του, ὅμως πάντα τὸ ἔργο του θὰ συνεχίζεται. Γιατὶ τὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ ἀξίου τεχνίτη τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης δὲ σταματᾷ ποτέ. Οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται καὶ φεύγουν. Οἱ πνευματικοὶ ὅμως, οἱ ἱκανοί, οἱ ἀξιοὶ ἔρχονται καὶ μένουν. Καὶ ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος θὰ μείνει πάντα ριζωμένος στὴ μνήμη καὶ στὶς καρδιές μας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικὲς προκαταλήψεις καὶ πολιτικὲς τοποθετήσεις.

ΓΙΟΛΑΝΤΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

ΘΕΑΤΡΟ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ — Ἐθνικὸ Θέατρο : Εὐριπίδη «Ἡλέκτρα».

Ὁ κ. Γιώργος Μιχαηλίδης εἶναι σκηνοθέτης, πού πάντοτε προσφέρει ἱκανοποιητικὲς παραστάσεις, ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ συγγραφὰ καὶ ἀπὸ εἶδος. Ἐνῶς τὰ θεάματά του εἶναι ἐκπληκτικὸ ἐπιπέδου, ὅπως π. χ. ὁ ἀλησιμόνητος «Κυριακάτικος περιπατός» του. Οἱ ἐνδεχόμενες ἐπι μέρους ἐπιφυλάξεις δὲν μεταβάλλουν τὴν ἀποψη αὐτή.

Τοῦτο ὀφείλεται στὴν εὐρεῖα θεατρικῆ του παιδείας καὶ σὲ μιὰ σπάνια ἀντίληψη τοῦ μέτρου, πού δὲν τὸ ἐπιτρέπουν δὺσπεπτος «καλλιτεχνικούς» ἐξωφρενισμούς. Κρατεῖ μὲν ὅτι εἶναι ἀκόμη ζωντανὸ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ τεχνικὴ, τὸ προσάρμοζει δέ, σὲ αἰσθητικὰ παραδεκτὰ ὅρια, σὲ νεωτεριστικὲς σκηNIKές τεχντροπίες.

Αὐτὰ ἐξηγοῦν μιὰ ἀκόμη, πρόσφατη, ἐπιτυχία τοῦ κ. Μιχαηλίδη μὲ τὸ ἀνάβασμα τῆς «Ἡλέκτρας» τοῦ Εὐριπίδη τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου. Ἄλλωστε τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τὸν διευκολύνει. Ἡ «Ἡλέκτρα» τοῦ Εὐριπίδη (485-406) διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν χειρισμὸ τοῦ ἴδιου θεματος τῶν ἀντίστοιχων ἔργων τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Αἰσχύλος παρουσιάζει τοὺς ἥρωες τῆς ὀμηρικῆς μυθολογίας ὑπερφυσικούς, θεϊκοὺς ὁ Σοφοκλῆς ὅπως πρέπει νὰ εἶναι, καὶ ὁ Εὐριπίδης ὅπως εἶναι.

Ἡ ρεαλιστικὴ αὐτὴ ἀποψη τοῦ δράματος τὸ κάνει πιὸ οἰκεῖο καὶ γιὰ τὸν σύγχρονο σκηνοθέτη καὶ γιὰ τὸν σημερινὸ ἀκροατὴ. Δὲν χρειάζονται οἱ δῆθεν «συγχρονιστικὲς» παρεκκλίσεις.

Χρονολογία τῆς «Ἡλέκτρας» εἶναι τὸ 413 π. Χ., λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ στὴ Σικελία τοῦ στρατηγοῦ Δημοσθένη μὲ σοβαρὲς ἐνισχύσεις, μὲ

σκοπὸ τὴ διάσωση τοῦ πρώτου ἐκστρατευτικοῦ σώματος, πού — ἀδεξιότητες τοῦ Ἀλκιβιάδη — ὀδήγησαν σὲ ἀποτυχία (συχ. 1347-1356, «ὡς δ' ἐπὶ πόντου Σικελὸν σπουδῆ σώσονται νεῶν πρῶρας ἐνάλους...»).

Ἡ «Ἡλέκτρα» δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριότερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη. Ἔχει σοβαρὲς ἀπιθανότητες στὴν ἐξέλιξη τοῦ δράματος. Ἐκείνη πού προκάλεσε καὶ προκαλεῖ πάντοτε ἀντιρροήσεις εἶναι ἡ παρωδία τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν δύο ἀδελφῶν (Ἡλέκτρας - Ὀρέστη), ὅπως τὴν δίνει ὁ Αἰσχύλος στὶς «Χορηφούς». Δὲν εἶναι εὐκόλα παραδεκτὴ, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε ὅτι ὁ Εὐριπίδης θέλει ἔμμεσα νὰ ἀσκήσει κριτικὴ εἰς βάρος τοῦ Αἰσχύλου.

Ἀντίθετα, οἱ ἀρετὲς τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι πολλές. Μία ἀπὸ τίς κυριότερες εἶναι τὰ χορικά. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ἔνα ἀπὸ αὐτὰ — ἡ διαλογικὴ παράδος (συχ. 167-214) — ἔσωσε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ. Λέγεται ὅτι ἕνας μουσικός ἀπὸ τὴν Φωκίδα τραγοῦδῆσε τὸ σχετικὸ χορικὸ σὲ συμπόσιο τοῦ νικητῆ Λύσανδρου. Τόσον ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ οἱ σύμμαχοί του στρατηγοί, παραλλήλως τῆς ἀποψῆς τῆς ἡττημένης πόλεως καὶ τῆς Ἡλέκτρας, συγκινήθηκαν καὶ ἀνέστησαν τὴν κατασπεπτικὴ τους ἀπόφαση (Πλουτάρχου «Λύσανδρος», 15).

Ὁ κ. Μιχαηλίδης ἔδωσε μιὰ ρεαλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς τραγωδίας, στὴν ὁποῖαν ἀνέμειξε μικρὲς διακοσμητικὲς δόσεις συμβολισμοῦ, μὲσω τῆς ὥραίας ἐνδυματολογικῆς ἐργασίας τοῦ κ. Δαμιανοῦ Ζαρίφη. Ὁ ἀ διαφωνήσουμε μόνο μὲ τὴν ἀντιαισθητικὰ νατουραλιστικὴ παρουσίαση τῶν «πρωμάτων» τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Αἰγισθοῦ, καθὼς καὶ τῶν δύο φονεῶν τους. Φινάλε ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ σκηνοθετικὴ γραμμὴ!

Καλὴ ἦταν ἡ ἰδέα τοῦ 26μελοῦς χοροῦ. Ἐπέτρεψε στὸν κ. Μιχαηλίδη καὶ στὴν βοηθὸ χορογράφου κόρη του Δόννη μιὰ πολυσήμαντη κινήσιολογία καὶ ποιικίλους χορευτικὸς συνδυασμούς, καὶ μάλιστα καὶ τὸν ὠραιότατο μεγάλο κύκλιο χορὸ. Ὑποβλητικὸς ἦταν καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ τυμπάνου, πού ἀκολουθῆθηκε σὲ ἕνα κρεσέντο μὲ χτυπήματα ποδιῶν καὶ χεριῶν στὸ δάπεδο. Ἐπι πλέον ἄφογα ἦταν συγχρονισμός καὶ ἀρθρωση τοῦ χοροῦ, καὶ στὴν ὁμαδικὴ ἀπαγγελία καὶ στὸ τραγοῦδι, πράγμα ἀκόμη πιὸ δύσκολο.

Ἡ κ. Μ. Σκούντζου ἐπανάλαβε τὴ λαμπρὴ ἐπιτυχία τοῦ 1980 μὲ ἄλλη σκηνοθεσία (Ἡλέκτρα). Ὁ κ. Τ. Βουλαῆς, πέτυχε νὰ εἶναι ὁ ἀπλοικός, ἐντιμὸς γεωργός, πού ἔχει στοργὴ καὶ σεβασμὸ πρὸς τὴ βασιλοπούλα σύζυγό του, πού ὁ δόλος τοῦ Αἰγισθοῦ τοῦ ἔδωσε (αὐτοῦργος Μυκηναῖος). Ὁ κ. Κ. Καρρᾶς ἐπιβεβαίωσε ἀκόμη μιὰ φορὰ, πὼς εἶναι πλατύτερων ἱκανότητων ἡθοποιός, ἀπὸ ἐκεῖνες πού πρόβαλλε συνήθως μὲ τὸ ρεπερτόριο τοῦ ἐλευθέρου θεάτρου (Ὀρέστης). Ἐπαίξε τὸ ρόλο μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἀνση τῶν ἀπλῶν μέσων.

Ὁ κ. Γ. Τσιτσόπουλος μᾶς ἔδωσε τὴν ἕως τώρα καλύτερη ἐρμηνεία τοῦ σὲ ἀρχαῖο δράμα (γέροντας). Ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὸς ὁ κ. Τ. Χαλκιᾶς (ἀγγελοφόρος). Μιὰ εὐχάριστη, πολὺ θετικὴ ἐκπλήξη ἡ συμμετοχὴ τῆς κ. Α. Παπαγιάννη σ' αὐτὴν τὴν πα-

ράσταση (Κλυταιμνήστρα). Έπαρχης στόν σύντομο ρόλο του δ κ. Δ. Λιγνάδης (Διδόσκουρος).

Η μετάφραση του κ. Τ. Ρούσου ήταν, όπως πάντοτε, θεατρική. Δεν μās άρεσε μόνο ή... «πα-ραδουλεύτρα» του. Ο κ. Θ. Άντωνίου έγραψε μιá λιτή μουσική, έξυπνηρητική τής σκηνοθεσίας και τής χορογραφίας.

ΔΔΚ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΑ

Πρωταγωνίστριες του Γαλλικού θεάτρου
18ου - 19ου αιώνα

Αν ή Άντριέν Λεκουβρέρ ήταν ή κορυφαία τής εποχής της, δέν έλειψαν όμως και άλλες μεγάλες πρωταγωνίστριες, σύγχρονες ή λίγο μεταγενέστερες άπ' αυτήν. Πρώτη και σημαντικότερη ή Μαρι Ντυμενίλ (1711-1803). Έπαρχιώτικη ή έναρξη τής θεατρικής της σταδιοδρομίας, ως τά 1737 πού έκαμε τήν πρώτη της, δοκιμαστική αλλά και θριαμβευτική, εμφάνιση στο Παρίσι, έρμηνεύοντας στην «Κομεντί Φρανσαίζ» τó ρόλο τής Κλυταιμνήστρας, στην «Ιφιγένεια έν Αύλιδη» του Ρακίνα. Άκολουθήσε ó επάνωμος ρόλος στη «Φαίδρα» του ίδιου συγγραφέα, μεγάλη της έπιτυχία κι αυτή, με συνέπεια τήν άμση πρόσληψή της στο Κρατικό θέατρο. Ο σατιρικός ποιητής Μπουασσύ τής αφιέρωσε τότε τους ακόλουθους στίχους :

«Στήν περίλαμπρή της πρώτη δοκιμή,
πού τή χειροκρότησ' έλο τó Παρίσι,
μέ, άπίστευτη στα μάτια μας, όρημ
τό ταλέντο της τό είδαμε ν' άνθίσει.
Καιμιά δέν άντιγράφει Έκείνη,
πού υπόσχεται πρότυπο νά γίνει».

Η έρμηνεία τών τραγικών ρόλων ήταν τόσο συγ-κλονιστική, ώστε προκαλούσε στους θεατές όχι τήν άνατριχίλα τής συγκίνησης, αλλά τó ρίγος του τρόμου, άκόμη και τήν εκδήλωση του μίσους για τó πρόσωπο πού ενσάρκωνε, άν αυτό ήταν άξιολόγητο. Τά χρονικά εκείνου του καιρού μνημονεύουν τό άκόλουθο περιστατικό : Στήν τραγωδία του Κορνέιγ «Ροδογούνη», ή Ντυμενίλ έπαιζε τó ρόλο τής Κλεοπάτρας. Στήν τελευταία πράξη, ή Κλεοπάτρα δοκιμάζει νά δηλητηριάσει τó γιό της Άντίοχο, για νά τόν έμποδίσει νά παντρευτεί τή Ροδογούνη, πού εκείνη τή μισεί θανάσιμα. Δέν πετυχαίνει όμως τό σκοπό της ή Κλεοπάτρα και πίνει ή ίδια τó δηλητήριο πού προόριζε για τó γιό της. Οι κατάρες, πού ξεστομίζει στις τελευταίες στιγμές της, προκαλούν φρίκη στους θεατές. Ένας ήλιωμένος όμως άξιωματικός, πού είχε θέση, όπως συνηθίζοταν τότε, επάνω στη σκηνή, δέν κρατήθηκε. Καθώς περνούσε πλάι του ή Ντυμενίλ-Κλεοπάτρα, τής έδωσε δυνατή γροθιά στην πλάτη, πετώντας της και μιá βριασιά : «Χάσου, σκύλα! Κακό ψόφο νάχεις!» Όταν, σέ λίγα λεπτά, τελείωσε ή παράσταση, ή ήθοποιός, άντί νά παραπονεθεί για τήν κακομεταχείρισή της,

εύχαρίστησε τόν παράφορο θεατή, γιατί έκρινε τήν πράξη του σάν εκδήλωση τιμής στο ύποκριτικό της ταλέντο.

Στή «Μερόπη» του Βολταίρου, τή στιγμή πού ó Πολυφόντης έτοιμάζεται νά σκοτώσει τó γιό της, τόν Αίγισθο, ή Ντυμενίλ-Μερόπη, άφηφώντας τόν έπιτακτικό σκηνικό κανόνα πού τής επέβαλλε νά δράσει με βασιλική μεγαλοπρέπεια, όρημσε άσυγκράτητη και, με σπαραχτικό ξεφωνητό, άρπαξε τó παιδί της από τά χέρια τών στρατιωτών. Οι συντηρητικοί κριτικοί τήν κατέκριναν για' αυτό, αλλά ó Βολταίρος έγκωμιάσε «τήν ήθοποιό, πού έκαμε τούς θεατές νά κλαίνε άδιάκοπα», σέ τρεις πράξεις τής τραγωδίας του. Με τó ίδιο πάθος και τήν ίδια έπίδραση στο ύψηλό άκροατήριο, έπαιξε τή Σεμίραμι στη φερώνυμη τραγωδία του ίδιου συγγραφέα, στην Αύλη του Λουδοβίκου 14ου. Αυτή ή παράσταση ήταν άποτέλεσμα ένεργειών τής βασιλικής εύνοουμένης κυρίας Ντυμπαρρύ. Μ' αυτόν τόν τρόπο άντέδρασε ή Ντυμπαρρύ στις μηχανογραφίες τής Δούκισσας ντέ Βιλλουά, πού είχε πετύχει νά παίξει τόν επάνωμο ρόλο τής «Αταλί» του Ρακίνα ή δική της προστατευόμενη Μαντεμουαζέλ Κλαιρόν.

Ο σύγχρονός της λογοτέχνης και κωμωδιογράφος Gueulette έγραψε για τή Ντυμενίλ ότι «στις στιγμές τού πάθους, μεταμορφωνόταν, τό βλέμμα της φωτιζόταν από φλόγες, τό άνάστημά της ψήλωνε ξαφνικά και ή εμπνευσμένη έκφρασή της τή μετέβαλλε από γυναικία σέ μούσα ή θεά...». Και ó δραματογράφος Ντορά, άν και δέν είχε παίξει έργο του, τής αφιέρωσε αυτούς τούς στίχους :

«Μαρία Ντυμενίλ είν' τ' όνομά της.
Έρωτας και παραφορά,
όλα τά πάθη βράζουν στην καρδιά της.
Και, τήν κάθε φορά
πού θ' άκουστεί ή λαλιά της,
οί τύραννοι γίνονται σκόνη.
Κεραυνός είν' ή ματιά της,
άστραπή τό χέρι πού σηκώνει».

Στις 28 Φεβρουαρίου 1777, δόθηκε ή καθιερωμένη από τήν Κομεντί Φρανσαίζ για τούς έταίρους της ευεργετική παράσταση, τιμητική τής Ντυμενίλ. Συνωστισμός θεατών στο θέατρο, αλλά και συναγωνισμός άνάμεσα στους συναδέλφους της, άντρες και γυναίκες, για νά πάρουν κάποιο ρόλο στα δύο έργα πού πρωταγωνιστούσε εκείνη : τήν τραγωδία «Τανκρέδος» του Βολταίρου και μιá κωμωδία. Άκόμη κι ó διάσημος Ντυγκαζόν δέχτηκε νά παίξει στην κωμωδία τόν άφρονο ρόλο ενός ύπηρέτη, πού παίρνει από τά χέρια της ένα γράμμα.

Άποτραβηγμένη από τή σκηνή στα έξηνατρία της χρόνια, ή Ντυμενίλ, συνταξιοδοτούμενη από τό θέατρο και από τό Βασιλικό Ταμείο, έζησε άνετα ως τά 1792. Με τήν κατάρχηση όμως και τών δύο συντάξεων από τήν Έπανάσταση και με τó βάρος τής ήλικίας, ή ζωή της έγινε δύσκολη, ώσπου τή λύτρωσε ó θάνατος στα 1803.

ΣΤΑΘΗΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΒΡΕΥΝΕΣ

Ἐξομολογήσεις λογοτεχνῶν καὶ καλλιτεχνῶν
γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους

Διαφορετικὸ τὸ «κλίμα» τῶν ἐξομολογήσεων ἀπὸ
τις δύο σημερινές πνευματικὲς μορφές ποὺ παρου-
σιάζει ἡ στήλη μας. Καὶ καλὰ τό... «κλίμα» αὐτὸ
εἶναι δικαιολογημένον νὰ εἶναι διαφορετικὸ ἀφοῦ ἡ
ποιητριά κυρία Μελισσάνθη μᾶς μιλάει ἀπὸ
τὴν Ἀθήνα καὶ ὁ κύριος Τηλέμαχος Ἀλαβ-
βέρας, λογοτέχνης καὶ Πρόεδρος τῆς Ἑθνικῆς
Ἑταιρίας Θεσσαλονίκης, μᾶς μιλάει ἀπὸ... τὴ Βό-
ρειο Ἑλλάδα.

Ὅμως, δὲν εἶναι, ὅπως θὰ διαπιστώσουν οἱ ἀνα-
γνώστες τῆς στήλης, αὐτὴ ἡ μοναδικὴ διαφορὰ. Εἶ-
ναι τελείως ἀντίθετες οἱ γνώμες, οἱ ὁραματισμοί, τὰ
κίνητρα, τὰ ἐρεθίσματα, οἱ προβληματισμοί, οἱ...
ἐξομολογήσεις. Καὶ ὁ τρόπος καὶ ἡ οὐσία.

Κ' εμεῖς, ἐκπληκτοὶ τεντώνουμε τὰ ἀνιχνευτικὰ
αὐτιά μας, ἀκοῦμε, ἔβρευοῦμε, σιωποῦμε καὶ... γρά-
φουμε!

Μελισσάνθη

Τραγούδι στὸν Ἥλιο

Μέσα στὸ φῶς σου γίνομαι ποὺ
καὶ τραγουδῶ ὅλη μέρα σὰν τὸ σπίνο
μᾶς πεταλούδας παίρνω τὰ φτερά
τὰ θεῖα κι ὀλόασπρα σὰν τὸ νέο κελίνο.

Σφαλῶ τὰ βλέμαρά μου ἐντὸς μου φῶς.
Τ' ἀνοίγω· φῶς παντοῦ, ὄλο φως τοιγύρα.
Καὶ λέω: Ἦλιε, τὸ θάνατος λαμπρὸς
μὲς σέ μὰ τέτοια θεῖα φωτοπλημμύρα!

— Κυρία Μελισσάνθη, θὰ μπορούσαμε νὰ μά-
θουμε σέ ποιά ἡλικία αἰσθανθήκατε τὴν ἀνάγκη
νὰ ἀφοσιωθείτε στὴ Λογοτεχνία καὶ ποιά γεγο-
νότα τοῦ περιβάλλοντος σας ἐπέδρασαν γιὰ νὰ πά-
ρετε αὐτὴ τὴν ἀπόφαση;

— Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐρώτημα τῆς «Νέας Ἑστίας»,
χρειάστηκε νὰ κάνω μιὰν ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν.
Δὲν ξέρω, ἀλήθεια, ποῦ πρέπει νὰ τοποθετήσω τὸ
ἀποφασιστικὸ γεγονός ποὺ μὲ ὡδήγησε στὴν ἐκλογὴ
μου. Πῶς ἔφτασα ὡς αὐτὴν; Καὶ διερωτῶμαι ἂν
τοῦτο δὲν συμβαίνει προτοῦ τὸ συνειδητοποιήσωμε.
Πάντως, πρέπει ἀπὸ νωρὴς νὰ εἶχα μαντέψει πῶς ὁ
μεγάλος μου ἐρωτᾶς στὴ ζωὴ, παράλληλα μὲ τὴν
ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ, θὰ ἦταν τὰ Γράμματα.

...τοῦ Θεοῦ τὰ πρόμματα
καὶ τῆς γῆς τὰ θάμματα.

Κ' ἰδιαιτέρα ἡ Ποίηση.

Ὁ τίτλος τοῦ ποιητῆ φάνταζε λαμπρότερος ἀπ'
ἄλλους τοὺς τίτλους εὐγενείας ποὺ ἀκόμα βρισκόνταν
σὲ ἴσχῳ. Γιὰ τὴν κατάκτησιν αὐτοῦ τοῦ τίτλου εἶχα
ἀρχίσει ἀρκετὰ πρῶιμα νὰ προετοιμάζομαι φανερά
καὶ μυστικά, συνειδητὰ καὶ ἀσυνειδητὰ.

Θυμᾶμαι, ἔξαφνα, τὸν ἐαυτὸ μου στὴν ἡλικία τῶν
δέκα ἐτῶν καὶ τὸν κρυφόν μου μὲ τὰ πολυσέλιδα
τετράδια, τὶς δεσμίδες ἀπὸ χαρακωμένες κι ἀχαρά-
κωτες κόλλες, τὶς πένες καὶ τοὺς κοντυλοφόρους κι
ὄχι τὰ εἶδη τῆς γραφικῆς ὕλης, ποὺ ἠσασύριζα μὲ

πάθος ἀληθινὸ συλλέκτη.

Τὸ χαρτοπωλεῖο ἀπ' ὅπου ἔκανα τὶς ἀγορές μου,
εἶχε τὴ χαρακτηριστικὴν κατῆφεια τῶν χαρτοπω-
λειῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κι ὠστόσο ἡ ἔλξη ποὺ
ἀσκούσε ἐπάνω μου, ἐξουδετέρωνε κάθε ἄλλην ἔλξη
κι ἀδυναμία τῆς ἡλικίας μου...

Στὴν παραπάνω συλλογὴ μου συμπεριλαμβάνον-
ταν ἀκόμα καὶ ἀρκετὰ, ἀνεξέλεγκτα ἀπ' τὴ λογοκρι-
σία τῶν μεγάλων, ἀναγνώσματα κ' ἐπιφυλλίδες τῶν
ἐφημερίδων. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὸ σπίτι τοῦ
πατριοῦ μου, ἐνὸς αὐταρχικοῦ Συνταγματάρχου, ὅ-
που ζοῦσα ἀπὸ μιὰν ὀρισμένην ἡλικία κ' ἔπειτα, ὁ
κόσμος τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου φάνταζε τόσο
ἀπόμακρος ὅσο καὶ τὸ φεγγάρι. Καμιὰ συζήτηση
γιὰ λογοτεχνία, ἡ παραμικρὴ νύξη ὅτι στὴν οἰκογέ-
νεια τῆς μητέρας μου ὑπῆρχαν ἄνθρωποι τῶν Γραμ-
μάτων ποὺ διέπρεπαν. Εἶχα πιά βγάλει τὸ δεύτερο
βιβλίο μου: «Προφητείες», ποὺ μὲ ἔκανε γνωστὴ
στὸ λογοτεχνικὸν κόσμον, ὅταν πληροφορήθηκα ὅτι ὁ
Γεώργιος Λαμπέλης καὶ ὁ θεατρικὸς συγγραφέας
Θεόδωρος Συναδινὸς ἦταν πρῶτα ἐξαδέλφια τῆς
μητέρας μου.

Ἀντίθετα, στὸ σπίτι τοῦ πατριοῦ μου γινόταν
λόγος σὲ πολὺ καυστικὸν τόνο, γιὰ ἓναν ἄλλο πρῶτον
ἐξαδέλφον τῆς μητέρας μου, τὸν Περικλητὸν Λουκόπου-
λο, ἓναν ποιητὴ-χιλίπυ τῆς ἐποχῆς, ποὺ πέθανε πρό-
ωρα καὶ ἀδικαιωτῶς. Ἀναφερόταν, δηλαδὴ, μόνο
σὰν παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, κάθε φορὰ ποὺ ἡ
ὑπερβολικὴ προσήλωσιν καὶ περισυλλογὴ μου στὸ
βιβλίο κρινόταν ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀνησυχητικῇ.

Θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ συμπεράνω πῶς ὑπάρχει
κάποιος προκαθορισμὸς ποὺ κατευθύνει τὶς κινήσεις
μας καὶ τὴν ἐκλογὴν μας πέρα ἀπὸ κάθε λογικὴ κ' ἐ-
ξήγησιν. Ἐνα εἶδος «ἐντελέχειας», ποὺ μᾶς κάνει νὰ
γινόμαστε, στὸ πείσμα κάθε ἀντιξοότητος, αὐτὸ ποὺ
τελικά γινόμαστε κι ὄχι κάτι ἄλλο. Κι ὄχι αὐτὸ ποὺ
ὑπολόγιζαν οἱ μεγάλοι γιὰ λογαριασμὸν μας! Στὰ
χρόνια αὐτὰ ἡ μητέρα μου, θέλοντας νὰ στομαίσει
τὴν πρῶμην βουλμίαν μου γιὰ τὸ διάβασμα καὶ νὰ
μὲ προφυλάξει ἀπὸ ἀκατάλληλα ἀναγνώσματα,
σκέφτηκε νὰ μὲ γράψῃ συνδρομητρίαν στὴ «Διά-
πλαση τῶν Παίδων», τὸ γνωστὸ, μορφωτικὸν περιο-
δικὸν γιὰ τὴ νεολαία ποὺ ἄφησε ἐποχῇ. Ἦταν τὴν
περίοδον τῆς ἀμῆς του ποὺ τὸ διηθῆνε ὁ Γρηγόριος
Ξενοπούλος, ὁ ἀδέχαστος «Φαίδων», καὶ τὸ ἐπιμε-
λεῖτο ὁ ποιητὴς Τέλλος Ἀγρας.

Δὲν ἔτυχε, ὡς τώρα, νὰ τὸ πῶ, ἀλλὰ ἡ περιφημὴ
«Σελίδα Συνεργασίας Συνδρομητῶν» τῆς «Διά-
πλασης», στάθηκε ὁ ἰδανικὸς στίβος στὸν ὁποῖο
προπονήθηκα, ὅπως καὶ ἄλλοι σύγχρονοί μου ποιη-
τὲς καὶ ποιήτριες.

Στὶς φάσεις ποὺ ἀκολούθησαν, τὸν κύριον λόγον
εἶχε ἡ σπουδὴ, ἡ ἀκαταπόνητὴ μελέτη, ἀλλὰ καὶ ἡ
ἀσκησις ὡς τὴ στιγμὴ τοῦ μεγάλου τολμήματός! τὴν
ἐκδοσιν, δηλαδὴ, τῆς πρώτης μου ποιητικῆς
συλλογῆς: «Φωνὴ ἐντόμου» τὸ 1930.

Ὅπως ἔγω καὶ ἄλλοτε ἀφηγήθῃ, φοιτοῦσα ἀκό-
μα στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς ὁδοῦ Σίνα μὲ κα-
θηγητὴ τὸν φιλέλληνα Ὀκτώβιον Μερλιέ. Εἶχε δια-
κρίνει τὴν ποιητικὴν μου ἰδιοσυγγρασίαν καὶ συνέβαλε
στὸ νὰ μὲ κάνει νὰ τὴν συνειδητοποιήσω κ' ἐγώ.
Ἄν θελήσω, λοιπόν, νὰ δώσω στὸ παραπάνω τίλ-
μημά μου — τὴν ἐκδοσιν τῆς πρώτης μου ποιητικῆς

συλλογῆς — μιὰ συμβολικὴ προέκταση, νὰ τὴν δῶ, δηλαδή, σὰν καὶ ἐπίσημη ἀπὸ μέρους μου ἀποδοχὴ τῆς ποιήσεως, ὡς ἀποκλειστικοῦ τρόπου ζωῆς καὶ ὡς Μοίρας, τότε μπορῶ καὶ νὰ τὴν καθορίσω σὰν τὸ ἀποφασιστικὸ γεγονός τῆς ἐκλογῆς μου.

— Κυρία Μελισσάνθη, θὰ θέλατε ἀκόμα νὰ μᾶς πεῖτε, ποί εἰς εἶναι οἱ κινήσεις σας ὅταν τελειώνετε ἓνα ἔργο σας; Βάζετε τὰ ποιήματά σας στὸ συρτάρι γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, τὰ στέλνετε κατευθεῖαν στὸ τυπογραφεῖο ἢ τὰ ἐπεξεργάζεστε κἀνοντας διορθώσεις καὶ βελτιώσεις;

— Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ εἶχα ν' ἀπαντήσω κατηγορηματικὰ ὅτι πάντα ἐπεξεργάζομαι τὰ κείμενά μου. Θεωρῶ τὴν ἄσκηση στὴν τέχνη τοῦ λόγου — ὅπως σὲ κάθε ἄλλῃ τέχνῃ — σὰν αἴτημα αὐτόνοτο καὶ πρωταρχικὸ. Ὅσο γιὰ τὶς χαρακτηριστικὲς στιγμὲς, δὲ νομίζω ὅτι ἐπισκέπτονται ἕναν φιλόπονο τεχνίτη. Ὅταν κάποιος γραπτὸ μου τὸ θεωρῶ τελειωμένον — σ' αὐτὸ μὲ εἰδοποιεῖ καὶ κάποιος ἐνστικτο — δὲν ἔχω κανένα λόγο νὰ τὸ κρατῶ στὸ συρτάρι μου. Ἄλλωστε, ἡ προοπτικὴ καὶ μόνον τῆς ἀμεσης δημοσίευσής του, μὲ κάνει νὰ τὸ δῶ πιὸ ἀποστασιοποιημένον καὶ τὴν τελευταία στιγμὴ νὰ ἐπιφέρω κάποιες τελειωτικὲς ἀλλαγές.

— Καὶ ἡ τελευταία μας ἐρώτηση, κυρία Μελισσάνθη: Σὲ ἀνάλυση ποιημάτων σας ἀπὸ τρίτους, βρῆκατε νοήματα, ἐπεξηγήσεις, σκέψεις, σὰν αὐτὲς ποὺ ἐσ εἶς κάνατε γράφοντάς τὰ ἢ ὁ κάθε κριτικὸς δίνει στὸ κείμενό σας τὴν ἐρμηνεία ποὺ αὐτὸς θέλει καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς δικές σας προθέσεις;

— Κυρία Πατεράκη, γενικὰ στὶς κριτικὲς συμβαίνει καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο. Ἄλλοτε οἱ κριτικοὶ ταυτίζονται μὲ τὴν ποιήσή μου καὶ ἄλλοτε δίνουν δική τους ἐρμηνεία. Αὐτὸ, ἄλλωστε, νομίζω, συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ κείμενα...

Κι ἀφοῦ εὐχαριστήσουμε τὴν κυρία Μελισσάνθη γιὰ τὴν τόσο εὐκρινῆ καὶ ἀγνή «ἐξομολόγησή» της, ἀπὲρᾶσσομε στὸν κύριο Τῆ λ ἐ μ ε ι α κ ὸ Ἀ λ α β ἔ ρ α, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ νὰ δοῦμε καὶ νὰ μάθουμε καὶ τὶς δικές του ἀπαντήσεις πάνω στὶς γνωστές μας ἐρωτήσεις.

Τηλέμαχος Ἀλαβέρας

— Κύριε Ἀλαβέρα, θὰ θέλαμε νὰ σᾶς ρωτήσουμε σὲ ποί α ἡλικία αἰσθανθήκατε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀφοσιωθεῖτε στὴ Λογοτεχνία καὶ ποί α ἡ γεγονότα τοῦ περιβάλλοντός σας ἐπέδρασαν γιὰ νὰ πάρετε αὐτὴ τὴν ἀπόφαση;

— Ἡ ἔννοια τῆς ἐξομολόγησής εἶναι ἰδιουσυγκρασιακὰ ἀρκοῦντος ἀπομακρυσμένη, μέχρι τώρα τουλάχιστο, ἀπ' τὶς ἐνασχολήσεις μου. Βέβαια μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τῆς ἀμεσης αὐτοπεριγραφῆς. Ἀλλιῶτικα, φυσικὰ, καὶ ποὺς δὲν τὰ ἔχει μολογήσει, μὲ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας καὶ σὲ κλάσματα, κάποιες φορές, ἀστερευτῆς ἡδυπαθείας, ἀπ' ἀνάμεσα ἢ ἀπὸ σπόντα... Αὐτὸ συμβαίνει ἀκόμα περισσότερο μ' ὅσους καταπιάνονται μὲ τὸν πεζὸ λόγο. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα ἀπ' τὰ δάχτυλα, τ' ἀφηγοῦμενα, ξεκρίνεις καὶ πλεῖστα δικὰ τους... Γιὰ σήμερα ὅμως σκέφτεσαι πολὺ (ποῦ ἢ πληροφο-

ρία εἶναι σὲ πρώτη ζήτηση ἢ ὅλα μπροστὰ τῆς σκιοφωτοῦνε τὸ λιγότερο), πόση ἀλήθεια καὶ πόσο φέμα νὰ ξεπετάξεις στὸ ἀδηφάγο μάτι, στὸ ἀτέλειωτα τραβηγμένο αὐτὶ στὰ πέρατα. Ποιὸ ἀπ' τὰ δυὸ αὐτὰ «στοιχεῖα» ποὺ ἀντικρίζουνε στὸ λόγο πρέπει τεχνικὰ νὰ ὀθήσεις, ἢ, κι ἂν πάλι, τάχα, ἰσοζυγιάζονται ὡς στοιχεῖα μὲς στὸ ντορο πῶς θὰ τὰ καταφέρεις νὰ πείσεις; Αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μεράκι; Νὰ προσελκύσεις τὸν ἄλλο μὲ τὶς ψευταλήθειες;

Σκέφτομαι ὅτι δυσκολεύομαι μὲ τὸν τίτλο τῆς Ἔρηνευς καὶ τὴν πρώτη λέξη σὲ πληθυντικὸ μάλιστα.

Ἡ ὑπόσχεση, ὑπόσχεση.

Θυμᾶμαι, καὶ βέβαια θυμᾶμαι καὶ λέω... ἂν αὐτὸ εἶναι ὁμολογία: ἐ ν τ ἄ ξ ε ι μὲ τὰ ὁμολογὰ σὰν ἔγγραφες καταθέσεις ποὺ ποτέ μου δὲν τὰ σύντυχα μὲ τὴν τρεχούμενη ἀγοραία σημασία τους.

Λοιπὸν, ἂς εἶναι ἄνάμεσα σὲ ὁμολογία καὶ πλαγκτοσύνη, τούτῃστιν περιπλάνηση, μοῦ ἀρέσει ὅμως ἡ πρώτη λέξη μὲ τὰ ἐνδιάμεσα καιρία σύμφωνα τῆς ἀνάμεσα σὲ διάθεση νὰ πῶ γι' ἀνθρώπους καὶ καιροὺς ποὺ ἔζησα καὶ παρακολούθησα: γιὰ τὰ πρῶτα λογοτεχνικὰ μου κεντρίσματα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφηβεία, σημειῶνα στὸ ἀφήγημα «Γεφύρωση χρονικοῦ χάσματος», στὸ Ἐ λ ι μ ε ι α κ ὸ (ἀρ. 3, Νοέμβριος 1982): «... ἡ ἐποχὴ τότε, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, εἶταν τόσο πρόσφορη στὴ μυθοπλασίαις... Τὸ τελευταῖο μου ἰσπανικὸ ἐμφύλιον, κείνη ἡ πολυδιαφημισμένη Βερολίνα Ὀλυμπιάδα μὲ τὶς παράτες καὶ τὰ θρυλικά πρόσωπά της, ὅπως ὁ νέγρος Τζέσε Ὀουενς καὶ γιὰ τὶς δικές μας ἀθλητικὲς ἐφημερίδες οἱ Μάντικας καὶ Σύλλας. Ὁ θρυλικὸς Τζιμ Λόντος νικητὴς τοῦ Κβαριάνι στὸ σινεμά κι ὁ Τζέσε Λούγας νὰ καταρρακῶναι τὴ γερμανικὴ ὑπεροφία τοῦ Μάξ Σμελίγκ. Ἡ παρακολούθηση τῶν περιπετειῶν τοῦ Φλὰς Γκόρντον καὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ζορρό σὲ συνέχειες, τοῦ Κουραμπιέ, τοῦ Τιμ ΜακΚόη στὸς συνοικιακοὺς. Σ' ἓνα τέτοιο περιγγραμὰ ἐνδιαφερόντων ποὺ τὸ συμπλήρωνε ἡ ἀναπαράστασή τους μὲ τὰ κοικούτσια καὶ τὰ κομπιὰ στὸ σπῆτι, εἰσήλασαν οἱ «φαντασμαγορικὲς» ἀφηγήσεις τοῦ Ἀλέκου Παπασιάπη καὶ ἀργότερα ἡ φῖνα παρουσία τοῦ Παύλου, ντε τὰν-ζ-ἀν τάν, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἴδιος μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ στρίψιμο στὴν ἀκρὴ τῶν χειλιῶν. Ἡ παρουσία αὐτὴ θὰ ἔπαιζε τὸν οὐσιαστικὸ τῆς ρόλο ὅταν θὰ ἐρχόταν στὸ σπῆτι ἡ βιβλιοθήκη του. Δὲ θυμᾶμαι πιά, γιὰτὶ ἔγινε αὐτὸ. Πάντως πολὺ μετὰ ὁ Παῦλος ἀρκεσκόταν νὰ λέει καὶ εἶμαι βέβαιος, τὸ χαίροταν, μὴ καὶ μ' ἀγαποῦσε ὁ Παῦλος, ὅτι μ' ἔπαιζε στὰ γόνατά του τότε... Τὴ βιβλιοθήκη ἐκείνη τὴ θυμᾶμαι πολὺ καλά, καὶ σὰν ἐπιπολ. Τὴν τοποθέτησε ἡ μητέρα μου στὸ σαλόνι, ἂς ποῦμε, μπαίνοντας ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο ἀριστερὰ. Εἶταν σὲ σοφίτα τὸ διαμέρισμά (αὐτὰ ποὺ σήμερα λέμε ρετιρὲ στὴν ὁδὸ Φιλίππου. Νομίζω ὅτι τὸ σπῆτι αὐτὸ διατηρεῖται ἀκόμα, ὅχι ὅμως πιά σὲ ἀνθηρὴ κατάσταση. Ἀνέβαινες τὰ ἑκατὸ σκαλοπάτια τότε μονορούφι. Φαίνεται πῶς κι ὁ Παῦλος τ' ἀνέβαινε ἔτσι: πρέπει νὰ εἶταν κοντὰ στὰ τριανταπέντε. Στὴ βιβλιοθήκη του ἔβρισκες, ἐκτός βέβαια ἀπὸ γαλλικὴ λογοτεχνία, κυρίως Μπαλζάκ, Σταντάλ, Μαργκερίτ, Ντωντέ, Μπωντλαίρ μεταφρασμένον ὅμως ἑλληνικά, Ρώσσοις καὶ Χάμσον

στις κλασικές μεταφράσεις του Δασκαλάκη. Πλήρης σειρά τῆς «Νέας Ἑστίας» σ' αὐτὴν τότε διάβα-σα σὲ συνέχειες τὸν «Γιούγκερμαν»· κάτι λίγα γλωσσικά, ἐνημερωμένα Λαρούς· κοινωνιολογία, φιλοσοφία κ.λ.π., ὄχι πολλά πράγματα· πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἀρκετὴ ἱστορία (!!!). Ἐκείνα τὰ πρῶτα βιβλιατῆς βιβλιοθήκης πού μοῦ ἔδωσαν τότε τὰ πρῶτα κεντρίσματα. Τὸ μεγάλο τετράγωνο μαονὶ τραπέζι τῆς σάλας πού τῆ μιὰ γινόταν φυσικὸ ἐμπόδιο, νὰ δείξω στὸν ἑαυτὸ μου τίς ἀθλητικὲς ἐπιδόσεις μου, καὶ τὴν ἄλλη ἐναπόθεση τῶν πρῶτων σκαλαθυμάτων τῆς παιδικῆς φαντασίας μὲ τίς ἀνορθογραφίες καὶ τὴ ζεστασιά τους σὲ φύλλα φτηνοῦ, ζεσταμένου ὁμως μ' ἐπίδες, χαρτιοῦ. Ἐκείνα τὰ βιβλία πού δὲ μοῦ ἄφηναν χρόνον γιὰ τὰ μαθήματα τοῦ σχολειοῦ. Ἐκείνα τὰ ταξίδια τοῦ Οὐέλλς στοὺς φεγγαροανθρώπους, τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τοῦ Παπαρηγόπουλου, τὰ ποιήματα τοῦ Μπωντλαίρ, ἴσως κ' ἡ «Φιλολογικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» τοῦ Ἀνεξάρτητου (δὲν μπορῶ νὰ θυμηθῶ ἂν εἶταν κι αὐτὴ ἐκεῖ) μὲ τίς βιογραφίες τῶν συγγραφέων.»

Ὁὰ θυμηθῶ τώρα τὴν «περίπτωση» ἀπόρριψης στίχων μου — ἔγραφα τότε καὶ στίχους — ἀπὸ τῆς «Νέας Ἑστίας». Πρὶν βγῶ ἀκόμα στὸ προσκήνιο· πρέπει νὰ 'τανε μὲς στὴν Κατοχὴ. Ταχυδρόμησα κάποιον ἀπὸ τὰ τότε ποιήματά μου στὸ περιοδικὸ Στὴν «Ἀλληλογραφία» του, ὕστερα ἀπὸ λίγο διάβαση τὴν ἀπόρριψή του, ζαχαρωμένη μᾶλλον. Τὸ περιστατικὸ συντηρήθηκε μέσα μου σὰν «καλλιτεχνικὴ κακία» ἀρκετὸν καιρὸ, γιὰ νὰ περάσει ὕστερ' ἀπὸ χρόνια στὸ μυθιστόρημα «Τὸ ρολόγι» (1957), μεταπλασμένο, «κατ'ἀλλήλα» μυθοποιημένο κλπ.

Καταθέτω στὴ συζήτησή μας τὴ σχετικὴ περιχοπὴ, σ' ἐνίσχυση τῶν ὄσων στὴν ἀρχὴ τόνισα, ὅσον ἀφορᾷ στὸ τί περνᾷει στὰ κείμενα τῆς λεγομένης φαντασίας. Πλάνια πέρασε, λοιπὸν, γιὰ μένα καὶ μὲ πλάγια στοιχεῖα τὸ ὑποσημειῶν ἐδῶ, νὰ ξεχωρίζει (αὐτούσιο), ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ἄλλα λεγόμενα κατὰ τὴ διαγραφὴ ἐνὸς ἀπὸ τὰ πρόσωπα-πλάσματα τῆς φαντασίας στὸ «Ρολόγι» :

«...Εἶταν περήφανος γιὰ τ' ὄνομά του καὶ τὴν ποιητικὴν του ἰδιοσυγκρασία, πού τὴν ἐβλεπε σὰν σὲ κάποτρο, νὰ κοχλάζει μέσα του, πανέτοιμη γιὰ τὸ ἀριστούργημα πού δὲν ἐρχόταν, ἀλλὰ πού θὰ ἐρχόταν κάποτε κραδαίνοντας τὴ δαμόκλειο σπάθη τοῦ ταλέντου του πάνω στὶς ἀμαρτωλὲς κάρες τῶν φιλολογοῦντων. Βέβαια, ἔφερε βαρέως τ' ὅτι ὁ Γρηγόριος Ἐσνόπουλος δὲν τοῦ εἶχε δημοσιεύσει τίποτε στὴ «Διάπλαση τῶν Παίδων», μήτε ἡ «Νέα Ἑστία» ἀργότερα. Δικαιολογοῦσε ὁμως τὴν κατάσταση μὲ τὴ σωτήρια λέξη : «Ἀρτηριοσκληρωση». Στὴν ἀρχὴ δὲν τὸ πίστευε μέσα του, ὁμως σιγὰ σιγὰ, ἀπὸ τὸ πὲς στὸν ἕναν πὲς στὸν ἄλλο, τὸ πίστεψε — πίστεψε πῶς τὸν παραγνώριζαν σκόπιμα. "Ἄς ἔβγαζε τὰ ποιήματά του καὶ θὰ τοὺς ἔλεγε ὅλους αὐτοὺς τοὺς... "Ἄλλωστε εἶχε τόσα παραδείγματα. Οἱ περισσότερες ἀξίες ἔτσι παραγνώριζονται, ἢ καλύτερα, μὲλις οἱ ἄλλοι διαβλέψουν μιὰν ἀξία, ταμπουράνουνται, σχηματίζουν θέσεις μάχης στὶς δύσκολα ἢ εὐκόλα ἀποκτημένες θεσοῦλες τους, καὶ ἄντε ἐσὺ νὰ εἰσχωρήσεις. Γιὰ νὰ εἰσχωρήσεις θὰ πρέπει νὰ τοὺς βγάσεις καὶ γιὰ νὰ τοὺς βγάσεις ἀπὸ ἐκεῖ πού βρίσκονται, θὰ πρέπει νὰ διαθέτεις ὑπεροπλία

μαγαποντιᾶς. Ἐπειδὴ ὁμως ἕνας ἄγνός ὄνειροπαρμένος φοιτητῆς-«Νομικῆς φοιτητῆς» ἔχει μπροστά του τὸ δράμα τῆς Τέχνης, τῆς Μεγάλης Τέχνης, δὲν μπορεῖ νὰ μεταχειριστεῖ ποτὲ τέτοια μέσα, παραμένει ἐκεῖ πού βρίσκεται, περιμένοντας τὴ μεγάλη στιγμή, πού κάποτε θὰ ἔρθει δὲν μπορεῖ — τότε... Ὁὰ θυμίσει στὸ Γρηγόριο Ἐσνόπουλο ἐκείνα του τὰ λόγια στὴ «Διάπλαση» : Δὲν ἤμπορῶ νὰ καταλάβω τί ἐπιδιώκεις, Θαλῆ. Ἀπὸ ὅλον τὸν ὄγκον καὶ τῶν νέων χειρογράφων σου, δὲν ἐξεχώρισα τίποτε διὰ νὰ σὲ ικανοποιήσωμεν ἐπιτέλους, σπεῦδε βραδέως».

"Ὅπως καὶ στὸν ὑπεύθυνον τῆς «Νέας Ἑστίας». Ἐρεῖ καλὰ π ο ι ὅ ς κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς Ἀλληλογραφίας — ἐκείνες τίς λίγες γραμμούλες : «Κάτι ἔχετε, κάτι θέλετε νὰ πεῖτε, ὁμως δὲν τὸ λέτε». Ἀλήθεια πῶς καταλαβαίνετε αὐτὸ τὸ «ἀγέρι τὸ ἀπαλὸ πού ἀπ' τίς κορφοῦλες πνέει» καὶ πού «γιὰ σὲ καλόκαρδο μαζὶ μὲ τὸ σκοπὸ περνᾷει ;»

Μὲ τέτοια καὶ τέτοια, τῆς εἶχε πιπιλίσει τὸ μυαλό. Κι αὐτὴ ἀπὸ μιὰν ὑποσυνειδητῆ ἐφεση γιὰ ὅλους αὐτοὺς πού ὑπόσχονται καὶ ἀπὸ ἕνα συμπλεγμα εὐδίας, πού τῆς εἶχε δημιουργήσει ἡ μέχρι τότε καλοπερασιά, θέλησε νὰ δοκιμάσει τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄψη.»

Ἐδῶ κάπου πρέπει νὰ συμπληρώσω ἴσως γιὰ τὸ «ἱστορικὸ» μου, τῆς περιόδου ἐκείνης, ὅτι ἀνέβαζα μὲ συντροφιές, θεατρικὰ μου ἔξέδιδα «Λογοτεχνικά» περιοδικὰ δακτυλογραφημένα στὸ γυμνάσιον καὶ προσπαθοῦσα καὶ πρὸς τὴ μεριά τῆς συλλογικῆς δουλειᾶς γιὰ τὰ γράμματα. Τὸ πρότυπον τοῦ μοναχικοῦ καλλιτέχνη δὲν τὸ ἐνοοῦσα.

— Κύριε Ἀλαβέρα, μετὰ τὰ ὅσα μᾶς εἶπατε σὰν ἀπάντηση στὴν πρώτη μας ἐρώτηση, στὴν ἐρώτηση αὐτὴ πού μὲ πολλὴ, θὰ 'λεγα, χαριτωμένον τρόπο ἀποφύγατε τὴν «ἐξομολόγησιν» — τῆς γνωστῆς μορφῆς — θὰ θέλαμε νὰ σᾶς ρωτήσουμε γιὰ τὸ π ο ι ὅ ς εἶναι οἱ κινήσεις σας ὅταν τελειώνετε τὴ συγγραφὴ κάθε βιβλίου σας. Βάζετε τὸ κείμενό σας στὸ συρτάρι γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα, τὸ στέλνετε κατευθεῖαν στὸ τυπογραφεῖο ἢ τὸ ἐπεξεργάζεστε κáνοντας διορθώσεις καὶ βελτιώσεις ;

— Πολλὰ, τὰ περισσότερα, ἴσως ἀπ' ὅσα ἔγραψα ὡς τὸ 1967, πήγαιναν μὲ τὴν πρώτην στὸ τυπογραφεῖο. Δὲν εἶχα χρόνον γιὰ ἐπεξεργασία ; Ὁ χ ι. Πίστευα, τότε, ὅτι ὅλα πρέπει νὰ εἶναι ἄμεσα, δὲ χρειάζονταν τὰ δεύτερα καὶ τρίτα χέρια — ὅπως τὸ ἀντικρισμὰ τῆς τρέχουσας ζωῆς. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Λογοκρισίας ἄρχισα ν' ἀντιλαμβάνομαι τίς ἄλλες δυνατότητες τοῦ λόγου τοῦ ἐπεξεργασμένου πού μπορεῖ, σὲ ἄπειρες ἐκδοχὰς νὰ πολυσημάνει. Ἡ ἀξία τῆς λέξης μοῦ βγήκε μὲς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν καλοσυντηρήσω ἀκριβὰ ὥστε νὰ κερδίσει ὅσο τὸ δυνατό σὲ σημασίες, ν' ἀποστασιοποιεῖται ἀλλὰ καὶ νὰ προσεγγίξει καὶ ν' ἀντρώεται σὲ ἀμεσότητες. Ἔτσι, ἄλλωστε, δημοσιεύω ὡς πρῶτον «δειγμα» τὸ θεατρογράφημα «Οἱ ἄλλοι» τοῦ 1969, μόλις τὸ 1971 κι ἀργότερα, βέβαια, τὸ «Ἀπ' ἀφορμῆ», κτλ. Ὅλα, ὁμως, αὐτὰ, ἐπεξεργασμένα πλέον ἀπὸ τότε κ' ὕστερα, ἀπ' τὸ '67 κ' ἐδῶ δηλαδὴ, ἀφῆ-

νω πολλά πράγματα στο συρτάρι. Μερικά μπορεί να τὰ ξαναέγραφα μάλιστα, άλλα όχι. Τ' αφήνω εκεί. Αυτά είχα να πώ...

— Κ' έχουμε κ' ένα τρίτο ερώτημα να σ'ας θέσουμε κύριε 'Αλαβέρα: Σε ανάλυση κειμένων σας από τρίτους βρήκατε νοήματα, επεξηγήσεις, σκέψεις, σ'αν αυτές που έσεϊς κάνατε γράφοντας τὰ βιβλία σας, ή ό κάθε κριτικός δίνει στο κείμενό σας τήν έρμηνεία που αυτός θέλει και δέν ανταποκρίνεται στις δικές σας προθέσεις;

— Νομίζω πως ή απάντηση στο τρίτο σας ερώτημα είναι: όλα είναι θέμα στιγμής, τόσο για τον κριτικό όσο και για τον συγγραφέα.

Τό πώς: Θα δει ό κριτικός τό συγγραφέα και πώς ό συγγραφέας τόν κριτικό του;

Μιλᾶμε τώρα για τούς ἄξιους τοῦ ὀνόματος καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Γιατί υπάρχουν καί καί π ε ρ ι σ τ α σ ι α κ ο ῖ που, ὅπως θά 'λεγε ένας ὀξύς κι ἀνοιχτομάτης κριτικός τοῦ μεσοπολέμου, πέρασαν για φωτεινά μετέωρα ἐνῶ πρόκειται για κλωφοφτίες!

Προσωπικά ἔχω εὐτυχήσει νά βρεθοῦν κοντά μου ἄξιοι κριτικοί!

'Επειδή ἔχω μεγάλη ὑπόληψη στήν κριτική κ' ἐπειδή πιστεύω ἀκόμα ὅτι ό συγγραφέας εἶναι σ' ένα ποσοστό ὁ ἴδιος κριτικός που λειτουργεῖ στά ζωικά μέτρα ὅμως κ' ἐξ'αυτοῦ ἐμπειρικά, ἐνασμενίζομαι στή συντροφικότητα τοῦ ἀληθινοῦ κριτικοῦ καί, ὅπως τόνισα, μοῦ ἔλαχε συχνά κάτι τέτοιο ὡς τὰ τώρα.

Καί κλείνοντας τή στήλη μας γι' αὐτό τό δεκαπενθήμερο καί μιᾶ που τόσο στις ἐρωτήσεις ὅσο καί στις ἀπαντήσεις τῆς 'Έρευνας ὑπάρχει ἡ θέση τοῦ «κριτικοῦ» καί τῶν σχολίων που, ἄς εὐχηθοῦμε νά καθιερωθεῖ καί πάλι «στήλη κριτικῆς» καί στις ἐφημερίδες, ὅπως ὑπάρχει καί στά περιοδικά. Γιατί, πιστεύουμε, πὼς ἡ καλοπραίρετη κριτική ἀπό τό σωστό «κριτικό», εἶναι πραγματικῆ βοήθεια γιά τόν συγγραφέα, γιά τόν ποιητή. Θά βρεθεῖ, ἄραγε, χῶρος μέσα σ' ὅλες αὐτές τίς εἰδήσεις, τὰ δυστυχῆματα, τούς διαγωνισμούς καλλονῆς, τούς φόνους, τίς ληστείες, τίς κοσμικές καί πολιτικές στήλες καί τὰ ἄλλοτε ἔξυπνα κι ἄλλοτε κουτά κοινωνικά σχόλια, θά βρεθεῖ, λέμε, χῶρος καί γιά μιᾶ ἐβδομαδιαία στήλη κριτικῆς λογοτεχνικῶν κειμένων;

ΓΙΟΑΝΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Theofanis G. Stavrou - Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Columbus, Ohio (Slavica Publishers, Inc.) 1986; σσ. XLVIII + 926.

Οἱ καθηγητές Θεοφάνης Σταύρου καί Peter Weisensel προσφέρουν μέ τό ὀγκῶδες αὐτό ἔργο τους πολύτιμη ὑπηρεσία στήν ιστορικῆ ἔρευνα. Καθιστούν δυνατή τήν προσπέλαση 1552 ρωσικῶν περιηγητικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα, ἂν καί δημοσιευ-

μένα, εἶναι ἐλάχιστα γνωστά στήν ἑλληνική ἀλλά καί γενικότερα στή δυτικῆ ιστοριογραφία, που, ἀντιθέτως, ἔχει ἀντλήσει πληροφορίες σέ μεγάλη κλίμακα ἀπό κείμενα περιηγητῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὅπως εἶναι γνωστό, στή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ὑπάρχει πλουσιότατη συλλογή κειμένων τῆς τελευταίας αὐτῆς κατηγορίας, τὰ ὁποῖα ἔχει συστηματικά παρουσιάσει ὁ πρόην Διευθυντής τῆς Shirley Howard Weber.

Τό ἔργο τῶν Σ. καί W. περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς μέρη: πρόλογο (σσ. IX-XIV), πίνακα βραχυγραφιῶν (σσ. XV-XXV), εἰσαγωγή (σσ. XXVII-XLVIII), 1552 καταχωρήσεις μέ πληροφορίες γιά ἰσάριθμες ἐκθέσεις περιηγητῶν (σσ. 1-829), γλωσσάριο (σσ. 831-835), καί ἐκτενές ἀλφαβητικό εὑρετήριο (σσ. 837-925). Καλύπτει χρονικά τήν περίοδο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα μ. Χ. ἕως τό 1914, καί γεωγραφικά τή 'χριστιανική Ἀνατολή', δηλαδή τό χῶρο τῆς δικαιοδοσίας τῶν πατριαρχείων τῆς Κωνσταντινουπόλης, τῆς Ἀντιόχειας, τῶν Ἱεροσολύμων, καί τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται ἡ ἐκτείνονταν στήν Ἑλλάδα καί τίς ἄλλες Βαλκανικές χῶρες, τή Μ. Ἀσία, τή Συρία, τή Μεσοποταμία, τήν Παλαιστίνη, τήν Αἴγυπτο καί τήν Ἀβησσυνία.

Ὁ ὅρος 'ἐκθέσεις περιηγητῶν' (travelers' accounts) ἔχει στο ἔργο τῶν Σ. καί W. πλατιά σημασία. Περιλαμβάνει ἀφηγήσεις προσκυνητῶν, περιγραφές ἀπλῶν ταξιδιωτῶν, ἀπομνημονεύματα κρατικῶν ὑπαλλήλων ἡ ἀξιωματικῶν, ἐκθέσεις πρεσβυτῶν, μελέτες λογίων, ἄρθρα ἐφημερίδων κ.τ.θ. ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι τὰ κείμενα αὐτά περιέχουν προσωπικές ἐμπειρίες καί ἐντυπώσεις τῶν συγγραφέων τους καί ἀναφέρονται σέ ιστορικά γεγονότα, θεσμούς καί ἄλλα πολιτισμικά φαινόμενα ἡ κατάλοιπα τῆς δραστηριότητάς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκθέσεις μέ θέματα που ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δέν περιλαμβάνονται στο ἔργο.

Στις ἐκθέσεις τῶν Ρώσων περιηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς ὀρθόδοξοι ἐπιστημαίνον ἀπό θρησκευτικῆς κυρίως ἀποψη στοιχεῖα που πολλές φορές τὰ παραλείπουν οἱ δυτικοευρωπαῖοι συνάδελφοί τους, ὑπάρχουν πληροφορίες (που ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή, τὰ κίνητρα (θρησκευτικά, ἐμπορικά, πολιτικά, ἐπιστημονικά), τήν παιδεία, τήν ιδιότητα, καί τήν προσωπικότητα κάθε περιηγητῆ. Σέ γενικές γραμμές οἱ πληροφορίες αὐτές ἀφοροῦν συνθῆες τῆ διαδρομῆς που ὁ κάθε περιηγητής ἀκολούθησε κατὰ τό ταξίδι του, τὰ μέρη ὅπου παρέμεινε καί φυσικά τόν τόπο τοῦ τελικοῦ του προορισμοῦ. Πιό συγκεκριμένα στις ἐκθέσεις τῶν Ρώσων περιηγητῶν περιγράφονται: θρησκευτικές ἐμπειρίες, ἱεροί τόποι (ἰδίως στήν Παλαιστίνη), ἐκκλησίες, μοναστήρια, ἱδρύματα ἡ θρησκεία, ἡ δημογραφικῆ κατάσταση, τὰ ἔθνη κα χαρακτηριστικά καί τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων διαφόρων χωρῶν πόλεις, χωριά, λιμάνια, καί ὀχυρώσεις τὰ γεωγραφικά χαρακτηριστικά καί τὰ προϊόντα διαφόρων περιοχῶν ἀρχαϊότερες πολιτικά καί στρατιωτικά γεγονότα κ.λπ.

Στις πρώτες χρονολογικῶς ἐκθέσεις τῶν Ρώσων περιηγητῶν κυριαρχεῖ τό θρησκευτικό κίνητρο, που ἀργότερα ὑποβαθμίζεται, ἡν καί τονοθεῖ καί πάλι κατὰ τό 19ο καί τόν 20ῶ αἰώνα. Μέ τήν πάροδο τῶν

χρόνων ἐνισχύεται, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα, τὸ πολιτικὸ κυρίως κίνητρο, πράγμα πού ὀφείλεται στὶς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις τῆς Ρωσίας (οικονομικὲς, κοινωνικὲς, πολιτισμικὲς, δημογραφικὲς) καὶ τὴν ἑδαφικὴ τῆς ἐπέκταση, ἡ ὁποία τὴν ὀδήγησε ἐπανειλημμένως σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις πού ἐπισημαίνονται στὸ ἔργο τῶν Σ. καὶ W. ἀναφέρονται στοὺς ρωσοτουρκικοὺς πολέμους καὶ εἶναι γραμμένες ἀπὸ στρατιωτικοὺς ἢ ἀπὸ διπλωμάτες.

Οἱ κατάχωρίσεις γιὰ τὶς 1552 ἐκθέσεις περιηγητῶν ἔχουν γίνεи κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει κάποια ἀπόκλιση προκειμένου γιὰ τοὺς ρωσοτουρκικοὺς πολέμους, πού στὴν περίπτωσή του τὸ ὄλυκὸ ἔχει καταταχθεῖ μὲ κριτήριον τοπικόν. Τὰ κυριότερα στοιχεῖα πού περιλαμβάνει κάθε κατάχωση εἶναι ἡ περίοδος στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ἀντίστοιχο κείμενο, τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ὁ τίτλος τοῦ κειμένου, μνεῖα τυχόν μεταφρασῆς του σὲ ἄλλες γλώσσες, καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ γιὰ τὸ συγγραφέα του.

Τὰ περιοδικὰ ἢ οἱ συλλογὲς περιηγητικῶν ἐκθέσεων ὅπου εἶναι δημοσιευμένα τὰ πλεονά ἀπὸ τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ κατάχωρίσεις δηλώνονται μὲ βραχυγραφίαις (abbreviations), πού ἀναπτύσσονται στὸν οἰκεῖο πίνακα τοῦ ἔργου (σσ. XV-XXV). Στὸν πίνακα αὐτὸ καὶ πλάι στὶς περισσότερες βραχυγραφίαις του σημειώνονται ἄλλες εἰδικὲς βραχυγραφίαις (locational codes) πού δηλώνουν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς βιβλιοθηκῆς τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, τῆς Εὐρώπης, καὶ τῶν Η.Π.Α. στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἀντίτυπον τοῦ ἀντίστοιχου μὲ δεδομένην κατάχωση κειμένου.

Ἀπὸ τὶς βιβλιοθηκῆς αὐτές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Minnesota, τὸ ὁποῖο ἔχει μικροφωτογραφήσει τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς 1552 ἐκθέσεις περιηγητῶν, μπορεῖ ὁ ἔρευνητὴς νὰ προμηθευθεῖ μικροταινίες τῶν κειμένων πού τὸν ἐνδιαφέρουν. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι κατὰ τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίαις τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Minnesota (Τμημα Ἱστορίας) ἔχει ἀναπτύξει ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Καθηγητῆ Θεοφάνη Σταύρου ἓνα μοναδικὸ πρόγραμμα ἑλληνοσλαβικῶν πολιτισμικῶν σχέσεων. Ἀπὸ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἔχουν προέλθει σημαντικὲς διδακτικὲς διατριβές.

Τὸ ἔργο τῶν Σ. καὶ W. (πού προηγούμενες ἀξιολογὲς μελέτες τους τοὺς εἶχαν φέρει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς ρωσικὲς ἱστορικὲς πηγές) στηρίχθηκε σὲ πλατιά καὶ συστηματικὴ ἔρευνα εἰκοσι σχεδὸν ἑτῶν, ἡ ὁποία ἔγινε σὲ βιβλιοθηκῆς τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, τῆς Εὐρώπης, καὶ τῶν Η.Π.Α., καὶ συντάχθηκε μὲ μέθοδον ἀσπληρὰ ἐπιστημονικὴ. Πρόκειται γιὰ ἐντυπωσιακὸ ἐπίτευγμα. Ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου εἶναι προφανής. Ἀποτελεῖ μοναδικὸ ἐργαλεῖο ἔρευνας σὲ μιὰ σχεδὸν ἀναξιοποίητη κατηγορίαι πηγῶν, πού ἡ μελέτη τους θὰ ρίξει νέο φῶς στὴν ἱστορίαι τῆς ἰστορικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸ 12ο αἰῶνα μ. Χ. ἕως τὸ 1914.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Lexikon des Mittelalters — Dritter Band — Siebente Lieferung — Drachenfisch — Edessa. Artemis Verlag — München und Zürich. München 40, Martins Str. 8 — D 8000 Deutschland (= σ. 1345-1568).

Τὸ μέγα σύγχρονον Λεξικὸν τῶν Μεσων Χρόνων συνεχίζει ἀπροσκόπτως τὴν ἔκδοσιν μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου καὶ τὴν ἰδίαν ὑπευθυνότητα τῶσον τοῦ γνωστοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Artemis», ὅσον καὶ τῶν διακεκριμένων εἰδικῶν ἐπιστημόνων συνεργατῶν του. Ἡδὴ ἔχω ἀνὰ χεῖρας καὶ τὰ τέσσαρα τεύχη, διὰ τῶν ὁποίων περατοῦται ὁ τρίτος τόμος τοῦ ἐν λόγῳ Λεξικοῦ. Ὅπως συνηθίζω, δίδω ἰδιαίτερον ἔμφασιν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ περιεχομένου ἐκάστου τεύχους εἰς τὰ λήμματα κείναι, ἅτινα ἐλύκουν περισσότερον τὸ φιλόμουσον Ἑλληνικὸν κοινόν. Ἐκ τοῦ ἀνὰ χεῖρας τεύχους σημειῶ ἰδιαίτερος τὰ ἐξῆς λήμματα: «Δράμα» (Θεωρία προσελεύσεως τοῦ «δράματος» κατὰ τοὺς μέσους χρόνους μετ' ἐπιστημονικῆς τῶν μορφῶν αὐτοῦ). Τὸ ἐκτενὲς ἄρθρον στηρίζεται ἐπὶ πλουσίαις βιβλιογραφίαις, ἀναφερομένης ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ «ἐκκλησιαστικὸν δράμα». Dregoviden (= Δρουγοβίται), Dreiepsidenkirche (= τριῶν ἀψίδων ναός), Dreifaltigkeit (= Τριάς ἁγία, θεολογικὴ ἔννοια καὶ ἀποτύπωσις ἐν τῇ τέχνῳ), Drei Jungfrauen (= Αἱ τρεῖς παρθένοι), Dreikapitelstreit (= ἡ περὶ τῶν τριῶν κεφαλῶν ἔρις), Dreikonchenbau (= τρίκονχος ναός), Drei Könige (= Οἱ τρεῖς μάγοι), Dreisprachenhäresie, -doktrin (= ἡ περὶ τῶν τριῶν γλωσσῶν, ἥτοι ἑβραϊκῆς, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ κατὰ τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου ἀίρεσις ἢ διδασκαλία), Drugovici, Drugovici (= ἄλλη γραφὴ τοῦ ὀνόματος «Δρουγοβίται»), Dualismus (= διαρχία, ἥτοι ἡ ἀποδοχὴ δύο ἀρχῶν τοῦ εἶναι, τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ), Δουβλίον (ἱστορία, τοπογραφία, οἰκονομία, λαός, ἀρχαιολογία τῆς πόλεως), Dubrovnik (ἱστορία τῆς σερβικῆς πόλεως καὶ τῆς Σχολῆς τῆς Τέχνης εἰς αὐτήν), Dukas-Dukai (= ἐπιφανεστάτη οἰκογένεια τοῦ Βυζαντίου, ἀναδείχασα αὐτοκράτορας καὶ στρατηγούς), Dux, Dukak (= ἐκτενὲς ἄρθρον μετὰ πλουσίαις βιβλιογραφίαις περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ «δουκός» ἐν Δύσει καὶ Βυζαντίῳ). Μὲ τὸ λήμμα «Δυρράχειον» περατοῦται τὸ γράμμα «D» καὶ ἄρχονται τὰ λήμματα, τὰ ἀρχόμενα μὲ τὸ γράμμα «E». Σημειῶ τὸ λήμμα «Ebenbild Gottes» (= μεταφορικὴ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Π. καὶ Κ. Δ., ἐν τῇ Πατερικῇ Γραμματείᾳ καὶ τῇ Θεολογίᾳ τῶν μέσων χρόνων, μετὰ πλουσίαις βιβλιογραφίαις), Ecclesia spiritualis - ecclesia carnalis (= Ἐκκλησία πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ἢ ὁρατὴ καὶ ἀόρατος), «Ecclesia und Synagoge» (= Π. καὶ Κ. Δ. δυτικὴ τέχνη καὶ Βυζαντίου), Echtheit (= γνησιότης ἐπισήμων αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων). Τὸ τεύχος περατοῦται μὲ τὸ λήμμα «Edessa», τὴν ἱστορίαν δηλ. τῆς μακεδονικῆς πόλεως. Λόγω τῆς ἐπέκτασός τοῦ λήμματος θὰ συνεχισθῇ καὶ εἰς τὸ ἀκολουθοῦν ἔκτον τεύχος, τὰ λήμματα τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπισημάνωμεν προσεχῶς.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ (Bonis)

Ντάντε Ἀλιγκιέρι: «Ἡ Θεία Κομωδία, α' Κόλαση» (μετάφρ. Γιωργῆ Κότσιρα).

Μιά μετάφραση, κάθε μεταφραστική ἐργασία, προϋποθέτει κατὰ βάση δύο κείμενα: τὸ δεδομένο ξενόγλωσσο ἢ ἀρχαϊόγλωσσο κείμενο καὶ τὸ ἄλλο, πού προσπαθεῖ ὁ μεταφραστής νὰ διαμορφώσει μεταφέροντας τὸ πρῶτο στὴ γλώσσα του. Εἴπαμε «κατὰ βάση δύο κείμενα» γιατί δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ τρία, ὅταν μεταφράζει κανεὶς μὲ τὴ μεσολάβηση μιᾶς ἄλλης γλώσσας (π. χ. μετάφραση κινέζικου ποιήματος ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἢ τὰ ἀγγλικὰ).

Ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ (καθὼς καὶ ἀπὸ κάθε γλώσσα ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε γλώσσα) εἶναι μιὰ σοβαρὴ πνευματικὴ δημιουργία, γιατί φιλοδοξεῖ νὰ μεταφέρει στὴ γλώσσα μας ἕνα ξένο ἢ καὶ ἀρχαϊόγλωσσο λογοτεχνικὸ ἔργο, προκειμένου νὰ τὸ χαροῦν ὅσοι ἀπὸ τοὺς δικούς μας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ διαβάσουν στὸ πρωτότυπο (πού εἶναι φυσικὰ γιὰ τὸν καθένα τὸ καλύτερο).

Ποιοὶ καὶ πόσοι μποροῦν σήμερα νὰ χαροῦν στὸ πρωτότυπο τὸν Ὀμηρο σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση (νόημα, ὕφος, ρυθμὸ, εἰκόνες), πόσοι μποροῦν νὰ ἀπολαύσουν μιὰ ἀρχαία τραγωδία στὸ πρωτότυπο, πόσοι μποροῦν νὰ συλλάβουν στὸ πρωτότυπο τὸ μεγαλεῖο τοῦ Σαίξπηρ, τοῦ Ντάντε, τοῦ Γκαίτε, τοῦ Οὐγκώ, τοῦ Ἐλιοτ, ὅπως ἀπολαμβάνουμε σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση ἕνα ποίημα τοῦ Σολομοῦ, τοῦ Παλαμά, τοῦ Καβάφη ἢ τοῦ Σεφέρη; Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ἔρχεται ὁ μεταφραστής καὶ καλεῖται νὰ ἀναδημιουργήσει τὸ ξενόγλωσσο κείμενο, μεταφέροντάς τὸ στὴ γλώσσα του, νὰ τὸ ἀναπλάσει, νὰ τὸ ἀναμορφώσει καὶ νὰ τὸ παρουσιάσει ὅπως θὰ τὸ ἔδινε ὁ ἀρχικὸς δημιουργὸς του ἂν ἔγραφε σ' αὐτὴν.

Ὅσο περισσότερο ὅμως μιὰ μετάφραση ἀποτελεῖ ἀναδημιουργία καὶ ἀνάπλαση τοῦ πρωτοτύπου (ὅποτε μιλοῦμε γιὰ μιὰ πετυχημένη μετάφραση), τόσο δημιουργεῖται καὶ μιὰ ἀποστασιοποίηση αὐτῆς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ δὲν μένει πιά γιὰ μᾶς παρὰ τὸ ἑλληνοποιημένο κείμενο (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὶς ἑλληνικὲς μεταφράσεις), αὐτόνομο καὶ αὐθυπόστατο καὶ μὲ τὴ δική του, τὴν ἑλληνικὴ σφραγίδα. Ἔτσι μιλοῦμε γιὰ πράγματι ἀναδημιουργικὴ μετάφραση πού μᾶς ὀδηγεῖ πολλὰς φορὲς στὸ νὰ ἀγνοοῦμε ἢ καὶ νὰ ἀπολησμονοῦμε τὸ πρωτότυπο (πού ἴσως καὶ νὰ μὴν τὸ ξέρομε καθόλου) καὶ νὰ χαίρομαστε μονάχα τὸ κείμενο τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης. Διαβάζουμε λ. χ. σήμερα τὸ ποίημα «Ἡ γριὰ ἢ βαβὰ μ'» τοῦ Ρισπὲν στὴν κλασικὴ πιά μετάφραση τοῦ Ζ. Παπαντωνίου καὶ προεξοφλοῦμε ὅτι καὶ ἕνας Γάλλος ὅταν θὰ διαβάζει τὸ πρωτότυπο τὴν ἴδια ἢ περίπου τὴν ἴδια αἰσθητικὴ καὶ πνευματικὴ χαρὰ θὰ δοκιμάζει. Ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἄλλες κλασικὲς μεταφράσεις στὴ γλώσσα μας πού ἀποτελοῦν σωστὴ ἀναδημιουργικὴ ἐργασία. Ἡ μετάφραση τοῦ «Φάουστ» τοῦ Γκαίτε ἀπὸ τὸν Κ. Χατζόπουλο, οἱ μεταφράσεις ἀρχαίων τραγωδιῶν ἀπὸ τὸν Ἰ. Γρυπάρη καὶ τὸν Θρ. Σταύρου, οἱ μεταφράσεις πολλῶν τραγωδιῶν τοῦ Σαίξπηρ ἀπὸ τὸν Κ. Καρθαῖο, εἶναι λαμπρὲς ἀναδημιουργικὲς μεταφραστικὲς ἐργασίες, ἀληθινὰ ἀποκτήματα γιὰ τὴ λογοτεχνία μας.

Ἡ «Θεία Κομωδία» τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ ποιητῆ Ντάντε Ἀλιγκιέρι δὲν εἶχε εὐτυχῆσι ἴσαμε σή-

μερα στὴν ἀπόδοσή της στὰ ἑλληνικὰ. Εἴχαμε κατὰ παλιὰς μεταφράσεις σὲ πεζὸ καὶ στὴν καθαρεύουσα, εἴχαμε ἀκόμη μεμονωμένη μετάφραση ὀρισμένων ἀσμάτων ἀπὸ διαφόρους ποιητὲς μας. Ὀλοκληρωμένη ὅμως μετάφραση καὶ τῶν τριῶν μερῶν τῆς («Κόλαση», «Καθαρτήριο» καὶ «Παράδεισο»)πραγματοποιήσε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Νίκος Καζαντζάκης, πού ἔξανά ἐπεξεργασμένη τὴν παρουσίασε καὶ πάλι σὲ δευτέρη ἐκδοσὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ἀλλὰ ἡ μετάφραση αὐτὴ ὅσο ὀλοκληρωμένη κι ἂν ἦταν, εἶχε πολλοὺς κρητικὸς ἰδιωματισμούς, πολλὸ περισσώτερος στὴν πρώτη προπολεμικὴ ἐκδοσὴ τῆς καὶ λιγότερος μετὰ τὴ δευτέρη ἐπεξεργασία τῆς. Οἱ ἰδιωματισμοὶ ὅμως αὐτοὶ πού εἶχαν ἀνάγκη ἐρμηνείας (γι' αὐτὸ καὶ στὸ τέλος αὐτῆς τῆς μετάφρασης, ἐκτός ἀπὸ τὰ σχόλια, ὑπῆρχε καὶ ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα ἕνα ἐρμηνευτικὸ λεξιλόγιο), καὶ γενικὰ ἢ τραχιὰ γλώσσα τῆς μετάφρασης, δημιουργοῦσαν μεγάλη δυσκολία στὴν ἀμεση καὶ ἀπρόσδοκτη κατανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, πού ἔτσι, σὲ μιὰ ἐπιτηδευμένη καὶ φτιαχτὴ γλώσσα, ἔχανε τὴ χάρη του κ' ἔκανε νὰ ἐξαφανίζεται ἡ νοηματικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ αἰσθητικὴ του συνέχεια. Ἡ μετάφραση αὐτὴ τοῦ Καζαντζάκη δὲν ἦταν συνεπῶς γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ χαρεῖ κανεὶς τὸ δαντικὸ αὐτὸ ἀριστούργημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἴσαμε τὸ τέλος, ἀλλὰ μονάχα γιὰ νὰ προστρέξει ἀποσπασματικὰ καὶ νὰ διαπιστώσει ἢ τὸ νόημα κάποιων δαντικῶν στίχων ἢ ἐνδεχομένως καὶ κάποιου ἄσματος πρὸς τὸ ὅποιο ἡ ἀπόδοσή του στάθηκε πιὸ φυσικὴ καὶ συνεπῶς πιὸ πετυχημένη.

Ἔτσι ἔπρεπε νὰ ἀναληφθεῖ μιὰ καινούργια μεταφραστικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς «Θείας Κομωδίας» καὶ σημερινὰ γλωσσικὰ καὶ αἰσθητικὰ κριτήρια καὶ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα τὸ ἀνέλαβε ὁ ποιητὴς καὶ κριτικὸς κ. Γιωργῆς Κότσιρας. Κρατῶν στὰ χέρια του τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόμους τῆς «Θείας Κομωδίας», τὴν «Κόλαση» (στὶς ἐκδόσεις «Σ. Ἰ. Ζαχαρόπουλος»), καὶ πρόκειται σύντομα νὰ κυκλοφορήσουν, ὅπως πληροφοροῦμαι, καὶ οἱ ἄλλοι δύο τόμοι μὲ τὸ «Καθαρτήριο» καὶ τὸν «Παράδεισο». Ἡ μεταφραστικὴ αὐτὴ ἐργασία ἔχει συνεπῶς ὀλοκληρωθεῖ, ἡ ἐκδοσὴ καὶ τῶν δύο ἄλλων τόμων εἶναι ἴσως ζήτημα λίγο χρόνου, καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι δύο τόμοι θὰ εἶναι τὸ ἴδιο εὐχρηστοὶ καὶ καλαισθητοὶ ὅπως εἶναι ὁ πρῶτος.

Ἡ μετάφραση τοῦ κ. Γ. Κότσιρα ἔχει τὸ μεγάλο προσόν ὅτι διαβάζεται ἀνετα, διαβάζεται εὐκόλα, τρέχει, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ὡς ἑλληνικὸ κείμενο, ἔχει τὸ πλεονέκτημα τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς αὐθιπαρξίας τῆς. Δὲν ξέρουμε ἰταλικὰ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀκρίβεια τῆς μετάφρασης. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ὁ ποιητὴς κ. Γ. Κότσιρας εἶναι γνώστης τῆς ἰταλικῆς γλώσσας, ὅτι ὡς ποιητῆς ἔχει τὸ ἀπαραίτητο γιὰ ἕνα παρόμοιο μεταφραστικὸ ἐγχείρημα ποιητικὸ αἰσθητικὸ, καὶ ὡς σύγχρονος ποιητῆς διαθέτει ἕνα ἐντελὸς σημερινὸ γλωσσικὸ αἰσθητικὸ, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς γλώσσας μας, μακριὰ ἀπὸ γλωσσικὲς ἀκρότητες καὶ ἰδιωματισμούς, ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν τριάντα κ' ἔδωθε, μᾶς κάνει νὰ πιστεῦμε ὅτι πέτυχε ἀπόλυτα στὴν μεταφραστικὴ

του προσπάθεια. Είναι μιὰ ἑλληνοποιημένη «Θεία Κωμωδία», πού τουλάχιστο στό πρώτο μέρος της (αὐτό πού ἐκδόθηκε), τήν «Κόλαση», διαβάζεται ἀνετα καί εὐχάριστα, χωρίς καμιὰ ἰδιαιτέρη προσπάθεια γιά τήν ἀφομοίωση καί σύλληψη τῶν εἰκόνων καί νοημάτων τοῦ πρωτοτύπου, σέ μιὰ γλώσσα κομψή, εὐχρηστή, καλαίσθητη, στρωτή καί πρό παντός ποιητική.

Ὁ κ. Κότσιρας, ἀναλαμβάνοντας τὸ μεταφραστικό του αὐτὸ ἐγχείρημα, ἔταξε στὸν ἑαυτό του σαφεῖς καί συγκεκριμένους στόχους. Μᾶς τὸ τονίζει στήν τόσο κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή του πού περιλαμβάνει ἐπίσης σύντομα βιογραφικά τοῦ Ντάντε, κατατοπιστικὸ ἱστορικὸ περιγράμμα τῆς ἐποχῆς του καί σύντομη ἀλλὰ κατατοπιστικὴ ἀνάλυση τοῦ ὅλου ἔργου καί στὰ τρία μέρη του. Ἡ μετάφραση αὐτή, τονίζει ὁ κ. Κότσιρας, «ἔχει γίνει ὅσο εἶναι κατορθωτό, στή γλώσσα πού χρησιμοποιοῖ χρόνια τώρα ἡ νεοτερικὴ ποίησή μας, γλώσσα πού, καθὼς πιστεύω, ἔχει περισσότερες μουσικὲς ἀναποκρίσεις ἢ ἂν θέλουμε ἀντιστοιχίξαι μὲ τὴ γλώσσα τοῦ Ντάντε, παρ' ὅσο ἡ 'βαθιά' καί ἀκαμπτη παραδοσιακὴ δημοτικὴ». Ἐξάλλου ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἴσαμε τὸ τέλος, σ' ἓνα στρωτὸ καί μουσικὸ στὸν ὅλο κυματισμὸ του ἐντεκασύλλαβο ἰαμβικὸ στίχο, πού ἀντιστοιχεῖ «μετρικά, φωνητικά καί ἠχητικά» μὲ τὸ στίχο τοῦ Ντάντε.

Μᾶς δημιουργεῖ ἐξἄλλου ξεχωριστὴ ἱκανοποίηση τὸ γεγονός ὅτι καί ἡ ὅλη παρουσίαση τῆς μεταφραστικῆς αὐτῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κότσιρα ἔγινε σέ μιὰ ἐκδοσὴ ἀπλή καί χρηστικὴ, γιά νὰ διαβάζεται. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ σκοπὸς τοῦ μεταφραστῆ τὸν ἔκανε νὰ συνθέσει μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ μὲ τίς ἀναγκαῖες πληροφορίες, χωρίς περὶ τὰ φιλολογικὰ σχόλια, νὰ προτάξει σέ κάθε ἄσμα σύντομη περίληψη καί νὰ βάλει στὸ τέλος κάθε ἄσματος τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα σχόλια, γιά νὰ μᾶς δώσει τίς πύ ἀναγκαῖες διευκρινίσεις πάνω στὴ σημασία ὀρισμένων εἰκόνων, ὀνομάτων καί συμβόλων τοῦ ποιήματος.

Ἀπὸ τὸ μεταφραστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς «Κόλασης» μὲ ὅλες τίς ἀρετὲς πού προαναφέραμε, διαισθανόμαστε ὅτι ἡ ἑλληνοποιημένη ἀπὸ τὸν κ. Γιωργὴ Κότσιρα «Θεία Κωμωδία», θὰ καταλάβει μιὰ σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα στίς κλασικὲς ἑλληνικὲς μεταφράσεις ἔξω ἀπὸ ἀριστουργημάτων. Ἡ μετάφραση τοῦ κ. Κότσιρα ἀποτελεῖ ἀληθινὸ μεταφραστικὸ ἄθλο.

Βασίλη Μοσκόβη : «Τὸ μεθυσμένο παιδί».

Ἡ ἀναδρομὴ στὴν παιδικὴ ἡλικία εἶναι γιά ὅλους μας ὄχι μονάχα μιὰ εὐχάριστη ἀναπόληση τῶν χρόνων τῆς ἀνέμελης καί ἀφρόντιστης ζωῆς μας, ὄχι μονάχα νοσταλγία τοῦ χαμένου παραδείσου τῆς ἐφηβείας μας, ἀλλὰ καί πηγὴ αὐτογνωσίας καί ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς σχηματισμένης ἤδη μέσα στὰ χρόνια πού πέρασαν προσωπικότητάς μας. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος γιά τὸν ὁποῖο πολλοὶ συγγραφεῖς ἐπιχειροῦν αὐτὴ τὴν ἀναδρομὴ μὲ νοσταλγικὸ πάθος εἴτε περιγράφοντας ἄμεσα καί σέ πρώτο πρόσωπο τὰ νεανικά τους βιώματα, εἴτε παρουσιάζοντας μὲ κάποια μυθιστορηματικὴ σύνδεση σέ τρίτο πρόσωπο, αὐτοβιογραφικὰ τῶν ἐφηβικῶν τους χρό-

νῶν στοιχεῖα. Ὁ «Μεγάλος Μόλν» τοῦ Φουρνιέ, «Τ' ἀγοράκια μου» τοῦ Γκείνγκερταμ, ἡ «Ἐρδίκια» τοῦ Κοσμαῖ Πολίτη, ἡ «Αἰολικὴ Γῆ» τοῦ Ἡλ. Βενέζη ἢ ὁ «Λεωνῆς» τοῦ Γ. Θεοδοκά, εἶναι μυθιστορηματικὰ στὰ ὅποια οἱ συγγραφεῖς τους ἀναπολοῦν μὲ νοσταλγία χαρακτηριστικὰ συμβάντα τῆς παιδικῆς ἡλικίας τους, ἀναζητοῦν τίς ρίζες τους, ψάχνουν νὰ βροῦν καί νὰ προσδιορίσουν τίς οικογενειακὲς καί κληρονομικὲς καταβολές τους, ἀναθυμῶνται μὲ ποιητικὴ διάθεση τὸ ζῦννημα τῆς ἐφηβείας τους καί τὴν βαθμιαία μετάβασή τους στὴν ἀντρικὴ καί ὄριμη ἡλικία.

Ὁ κ. Βασίλης Μοσκόβης, δόκιμος πεζογράφος μὲ πολλὰ βιβλία διηγημάτων καί μυθιστορημάτων στὸ ἐνεργητικὸ του (ἀνάμεσα στὰ ὅποια κυριαρχεῖ τὸ αὐτοβιογραφικὸ μὲ τὸν τίτλο «Πορτραῖτα τοῦ σπιτιοῦ μας») θέλησε μὲ τὸ τελευταῖο βιβλίο του, «Τὸ μεθυσμένο παιδί», νὰ ἐπιχειρήσει καί αὐτὸς μιὰν ἀναδρομὴν στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας του καί νὰ μᾶς παρουσιάσει τὰ παιδικὰ χρόνια πού ἔζησε στὸ νησιὸ του, τὴ Σύμη, μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ καί ἀνεξάλειπτα ἀπὸ τὸ χρόνο βιώματά του.

Τὸ «Μεθυσμένο παιδί» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Μοσκόβη ὡς «μυθιστόρημα δοξαστικὸ τῆς Σύμης». Θὰ διατρηοῦσα πολλὲς ἐπιφυλάξεις ἀν τὸ «Μεθυσμένο παιδί» εἶναι μυθιστόρημα. Γιατὶ ἀπουσιάζει ἡ ἐξελισσόμενη δράση, λείπει ὁ μῦθος, ἀπουσιάζει ἡ πλοκή. Τέτοια βιβλία, καί μάλιστα ὅταν εἶναι γραμμένα σέ πρώτο πρόσωπο, δὲν προσλαμβάνουν συνήθως μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα. Εἶναι καί παραμένουν στὴν οὐσία τους χρονικά, ἀφοῦ μᾶς δίνουν γεγονότα καί ψυχικὲς καταστάσεις, ἐξελικτικὰ καί μὲ κάποια χρονοκὴ σειρά παρουσιασμένα.

Κ' ἐντούτοις τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ κ. Μοσκόβη, «Τὸ μεθυσμένο παιδί», διαβάζεται ὡς ἓνα μυθιστόρημα. Γιατὶ ὁ κ. Μοσκόβης, γνωρίζοντας τὰ μυστικὰ τοῦ μυθιστορηματος, πέτυχε νὰ μᾶς δώσει μὲ καλὰ ὀργανωμένο λόγο, μὲ σφιχτοδεμένη ἀφήγηση, σέ μιὰ γλώσσα σφριγηλὴ, ἀρρενωπῆ, σωστὴ καί λαγαρῆ, τὰ ἐπεισόδια τοῦ βιβλίου του, μὲ ἀπ' ὅποια διαμορφώνονται καί σφρηλατοῦνται ἀποφασιστικὰ οἱ διάφορες φάσεις τῆς παιδικῆς ζωῆς του κατὰ τρόπο ζωηρὸ, παραστατικὸ, μὲ πλῆθος πληροφοριῶν, μὲ ἓνα σωρὸ ἐνδιαφέροντα λαογραφικὰ στοιχεῖα (ἰδίως ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων, στὸ ἔξοχο σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου) καί ὅλα αὐτὰ σέ σελίδες πού στὸ μεγαλύτερο μέρος τους διαπνέονται ἀπὸ τὴ μαγεία τῆς ποίησης.

Αὐτὸ τὸ ἔξυπνο παιδί, ὁ Ἄγαπητός, τὸ Γαπητάκι ὅπως τὸ λέει πολὺ συχνὰ ὁ συγγραφέας, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ἔξι χρόνια του νὰ μᾶς μιλά, νὰ παρατηρεῖ τὸν κόσμον, νὰ ξεπροβάλλει τὸ ἐγὼ του, νὰ συλλογίζεται καί νὰ δρᾷ ἴσαμε τὰ δεκαῖξι χρόνια του, εἶναι ἓνα παιδί πού τὸ ἔχει συνεπάρει τὸ χρῶμα καί τὸ φῶς τοῦ νησιοῦ του, πού τὸ ἔχουν κατακτήσει οἱ ἄνθρωποι του, οἱ συγγενεῖς καί οἱ φίλοι, πού ἔχει μεθύσει μὲ τὸ γλυκοχάραμα, τὸ πρωτοζῦννημα τῆς ζωῆς καί τὸ ὄραμα τοῦ κόσμου. Καί εἶναι ἐπόμενο νὰ δίνει τὴν ὄψη ἐνὸς «μεθυσμένου παιδιοῦ» καί τὰ ὅσα παρατηρεῖ καί μᾶς ἀφηγεῖται μέσα σ' ἓναν παροξυσμὸ χαρᾶς καί ξεχείλισμα ζωῆς, νὰ εἶναι διαποτισμένα μὲ ποίηση. Γι' αὐτὸ τὸ παιδί, ὅλα εἶναι εἰ-

δύλλιακα και μαγικά, αφού και τὰ άψυχα ακόμα έχουν φωνή και μιλοῦν μιά δική τους θελκτική γλώσσα.

"Ένα μικρό απόσπασμα θά μᾶς μεταφέρει τὸ κλίμα και τὸ ὕφος δλόκληρου τοῦ βιβλίου : «Όλα στὸ νησί μας περιμεναν μὲ λαχτάρα τὴ βροχή : οἱ άνθρωποι, ἡ φρυγμένη τραχειά γῆ, οἱ στέρες, τὰ δώματα και οἱ χολέντρες ἀκόμη μὲ δλοκάθαρα τὰ τσίγινα λούκια τους. Κι ὅταν ἐπιτέλους ἐρχόταν μὲ τίς μακρινές ἀστραπές και βροντές κ' ἔρριχνε τίς πρώτες ψιχάλες στὰ καλντερίμια, χοροπηθούσαμε σά νά μᾶς εἶχε χτυπήσει ἱερὴ μανία και ἀφήναμε τὴν εὐλογία τοῦ οὐρανοῦ νά μουσκεύει τὰ μαλλιά, νά κυλά δροσερὴ στὸ πρόσωπό μας και νά φτάνει σὰν μέλι στ' ἀνοιχτά μας χεῖλη. "Ω! ἡ γεύση τῆς πρώτης βροχῆς ποὺ μοσκοβολούσε ὕγρο χῶμα και ἔφερε ἀπὸ μακριὰ τὴν εὐωδία τοῦ πεύκου και τοῦ κυτάρισσου. "Αδίκια μᾶς φώναζαν οἱ μεγάλοι νά μπουíme μέσα γιὰ νά μὴ γίνουμε μουσκεμα και κρουολογήσουμε. "Ἐπρεπε νά φτάσει τὸ νερὸ ὡς τὸ κορμί μας και νά τὸ κάνει ν' ἀνατριχιάσει γιὰ νά μαζευτοῦμε στὰ στίπια μὲ τ' ἀναμμένα τζάκια. "Ὡς τότε θεωρούσαμε χρέος νά καλοσορίσουμε τὴ βροχὴ μὲ χοροὺς και τραγοῦδια».

'Αλλὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν εἶναι μονάχα τὸ ἐφηβικὸ ζῦπνημα ἑνὸς παιδιοῦ. Εἶναι παράλληλα και τὸ χρονικὸ ἑνὸς νησιοῦ τῆς Δωδεκανήσου, μὲ τὴν ἱστορία, τοὺς θρύλους του, τοὺς ἀγῶνες του και τίς ἀγωνίες τῶν κατοίκων του, ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ἴσαμε τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ζυγὸ, ποὺ μᾶς τὴ δίνει ὁ κ. Μοσκόβης στὰ τελευταία του κεφάλαια (ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ βιβλίου) μὲ τοὺς τίτλους «Πατριδα» και «Νόστος», γραμμένα μ' ἕναν ἰδιαιτερο ζωηρὸ τόνο και σὲ μίαν ἀτμόσφαιρα ἐθνικῆς ἐξαρσης.

Τονίσαμε και πὺδ πάνω τὴν καλὴ γλώσσα στὴν ὁποία εἶναι γραμμένο τὸ «Μεθυσμένο παιδί». Πάντως ὀρισμένοι τύποι ἐδῶ κ' ἐκεῖ (ὅπως π. χ. τὸ «ἐπιβαλλε» ποὺ δὲν τὸ λέμε) ὅσο και ἂν εἶναι ἀδόκιμοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νά ἀλλοιώσουν τὴ γενικὴ ἀγαθὴν ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖ τὸ διάβασμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Στέλιου Γεράνη : «Ένας εὐαίσθητος μποξέρ ποὺ ἔγινε ἀστυφύλακας».

"Όταν ἕνας ποιητῆς μὲ μακριὰ και εὐδόκιμη θητεία στὴν ποίηση καταπιάνεται μὲ τὴν πεζογραφία, πραγματοποιεῖ ἕνα ἄλλα δύσκολο και τολμηρό. "Όταν μάλιστα τὸ ἄλλα αὐτὸ πραγματοποιεῖται σὲ χρόνια ὀριμότητος τοῦ ποιητῆ γίνεται ἀκόμη πὺδ δύσκολο και ἀκόμη πὺδ ἐπικίνδυνο.

Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ κ. Στέλιου Γεράνη ποὺ ὡς ποιητῆς μᾶς ἔχει δώσει ἴσαμε σήμερα ἔντεκα ποιητικὲς συλλογές, ποὺ τοῦ ἐξασφάλισαν μιά σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς ποιητῆς τῆς γενιάς του. Τώρα ὁ κ. Γεράνης κάνει τὴν πρώτη ἐμφάνισή του και ὡς διηγηματογράφος μὲ τὸ βιβλίο του «Ένας εὐαίσθητος μποξέρ ποὺ ἔγινε ἀστυφύλακας» (στὶς ἐκδόσεις «Δίφρος») ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔντεκα διηγήματα και φιλοδοξεῖ νά πάρει τὴ θέση του στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία.

Μὲ τὰ διηγήματα τοῦ «Μποξέρ» πράγματι δὲ θά μπορούσε ν' ἀρνηθεῖ κανεὶς στὸν κ. Γεράνη τὸν τίτλο τοῦ πεζογράφου. Τὰ διηγήματά του αὐτὰ διαθέτουν (ἡ γενικὴ πρώτη ἐντύπωση) ἀνεση γραφῆς, πρωτοτυπία θεμάτων, ὀξεία παρατηρητικότη- και ψυχολογία σωστὴ και ἰσοζυγισμένη, πικρὸ χιοῦμορ και εἰρωνεία και ἀκόμα ὕφος στρατωτὸ, γλώσσα ἀνετη και φυσικὴ ποὺ τρέχει, χωρὶς καμιά ἀκρότητα και χωρὶς γλωσσικοὺς βιασμοὺς.

Οἱ εἰδικότερες παρατηρήσεις μας θά σταματοῦσαν πρώτα-πρώτα στὸν τίτλο τοῦ πρώτου διηγήματος ποὺ χάρισε τὸν τίτλο του και στὴν ὀλη διηγηματικὴ συλλογὴ. Γιατὶ «μποξέρ», δηλαδὴ μιά ξενό- γλωσσὴ λέξη, ποὺ δὲν ἔχει καν τὸ ελαφρυντικὸ τῆς προσαρμογῆς τῆς στὸ τυπικὸ κλιτικὸ σύστημα τῆς γλώσσας μας, νά φηγοῦρασε στὸν τίτλο ἑνὸς ἑλλη- νικοῦ βιβλίου διηγημάτων ὅταν ἔχουμε τὴν τόσο ἐκφραστικὴ λέξη «πυγμαχός» ποὺ χωρὶς κανέναν ἔνδοιασμό θά ἔπρεπε νά τὴν προτιμήσει ὁ «Ἐλληνας συγγραφέας; "Ας εἰμαστε πάντα φειδωλοὶ στὴ χρῆση ξένων λέξεων στὸ σῶμα τῆς γλώσσας μας και ἄς τίς χρησιμοποιοῦμε ὅσο γίνεται λιγότερο και μόνο στὴν περίπτωσή ποὺ δὲ θά ὑπάρχουν ἀντίστοιχες λέξεις στὴ γλώσσα μας (ὅπως π. χ. χιοῦμορ και με- ρικὲς ἄλλες), ἔστω κι ἂν δὲν εἶναι ἀπροσάρμοστες στὸ κλιτικὸ μας σύστημα, γιατί ὅσες ἔχουν προσαρμοστεῖ ἔχουν πολιτογραφηθεῖ ἑλληνικὲς ἰδίως ὅταν εἶναι λέξεις τῆς καθημερινῆς χρήσης. "Αλλω- στε ὁ ἴδιος ὁ «μποξέρ» τοῦ κ. Γεράνη ἀναγνωρίζε σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ διηγήματός του ὅτι κάποτε «κατάλαβε τὴν ἀγριάδα τῆς πυγμαχίας», ποὺ τὴν κατάλαβε φυσικὰ ὡς «πυγμαχός» ποὺ ἦταν και ὄχι ὡς «μποξέρ».

Τὸ διήγημα αὐτὸ καθαυτὸ ἔχει τὴν πρωτοτυπία του, ἔχει τὴν ὀραία γραφὴ του και τὴν ψυχολογικὴ ἀλήθεια του, θά μπορούσε ὅμως νά παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ὅσο κι ἂν ὁ ἥρωας τοῦ κ. Γεράνη σὲ πρώτο πρόσωπο ἀναγνωρίζε μονολογώντας «ἔγινε ὄργανο μιάς σκληρῆς ἐξουσίας ποὺ δὲν ἔχει οἶκτο γιὰ τοὺς πολίτες». Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀπάνθρωπο καθεστώς, δὲν ἔπρεπε νά δεχτῶ νά γίνω ἀστυφύλα- κας», αὐτὸ ἰσχύει γενικὰ γιὰ ὄλους τοὺς ἀστυφύλα- κες τοῦ κόσμου ὄλων τῶν καθεστώτων. Καὶ κρίμα ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὸν κ. Γεράνη ἡ οἰκουμενικὴ, θά λέγαμε, διάσταση τοῦ θέματος. Κανένας δὲ θά μπο- ροῦσε ν' ἀρνηθεῖ σήμερα ὅτι και στίς δημοκρατικότε- ρες χῶρες, ἀκόμα και στίς χῶρες τοῦ ὕπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ (γιὰ νά μὴν ποῦμε ἰδίως σ' αὐτές), οἱ κάθε δνόματος ἀστυφύλακες γίνονται και αὐτοὶ «ὄρ- γανα μιάς σκληρῆς ἐξουσίας ποὺ δὲν ἔχει οἶκτο γιὰ τοὺς πολίτες». Τὰ διάφορα στρατόπεδα συγκεντρώ- σεως σὲ σοσιαλιστικὰ κράτη μᾶς πείθουν ὅτι οἱ ἀστυφύλακες σὲ ὄλα τὰ πλάτη και τὰ μήκη τῆς γῆς, ἰδίως μάλιστα τῶν δλοκληρωτικῶν καθεστώτων, εἶναι ἴδιοι. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δὲν θέλουν νά μειώσουν τὴν ἀξία τοῦ διηγήματος, ποὺ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ βιβλίου.

"Ένας «ἄγιος χωροφύλακας» εἶναι ὁ ἥρωας και ἑνὸς ἄλλου διηγήματος τῆς συλλογῆς, ποὺ τέταρ- του, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ κυρὰ Μαριορὴ και ὁ χωροφύ- λακας», στὸ ὀποιο κυριαρχεῖ ἕνας τόνος ὕπερβολικοῦ σαρκασμοῦ, μὲ μιά τάση ἀπαράδεκτης εἰρωνείας ἀπέναντι σὲ θέματα θρησκευτικῆς πίστες, ἐνῶ ἐξάλ-

λου στο άδύνατο κατά τὰ άλλα διήγημα «Τὸ κάλπικο νόμισμα πού λεγόταν Ἰωακείμ» ὁ λόγος ἀναφέρεται καί πάλι σέ κάποιον «βασανιστή» καί σέ κάποια «στρατόπεδα», ἔνα διήγημα ὅμως πού δικαιώνεται ἴσως ἀπό τὸ γενικό στοχασμό τοῦ ἥρωά του : «Δυστυχῶς... ὅλοι ἔχουμε μέσα μας κάποιο βασανιστή. Ἄλλοι τὸν ξαμολᾶνε κι ὅποιον πάρει ὁ γάρος, κι ἄλλοι τὸν κρύβουν καί δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ ξεμυτίσει».

Στὸ διήγημα «Μνήμη βομβαρδισμοῦ» διαβάζουμε μιὰ δυνατὴ καί ἀληθινὰ συγκλονιστικὴ σελίδα γιὰ τὸν μεγάλο βομβαρδισμό τοῦ Πειραιᾶ τῆς 11-1-1944 κατὰ τὸν ὁποῖο ἀγγλικὰ ἀεροπλάνα βομβάρδισαν γερμανικοὺς στόχους. Ἡ περιγραφή στῆ δραματικότητά της εἶναι ἀπλή καί λιτὴ μὲ πολλὰ βιωμένα στοιχεῖα καί σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ μιὰ λυρικὴ τραγικὴ πνοή. Ἐνα μικρὸ ἀπόστασμα πού ἀναφέρεται στὰ θύματα τῆς ἀεροπορικῆς ἐπιδρομῆς, δείχνει τὴν ποιότητα τῆς γραφῆς : «Κάηκαν καί οἱ σάρκες τὸν δουλευτᾶδων. Ἐλειωσαν τὰ κόκκαλα τὸν συντρόφον μας. Κι ὅλοι μαζὶ, ὁ μαστρ' Ἀπόστολος ὁ ἀρχιεργάτης, ἐκεῖνο τὸ ἰσχνὸ καί στυφὸ γερωντοπαλιχάρου... καί ἀκόμα ἡ Σοφία, ἡ Πόπη, ἡ Κυριακή, ἡ Φανή, ἡ Ἀναστασία (ἡ ἀγαπημένη τοῦ ἀδελφοῦ μου) ἔνα ροδάκινο πού ὀρίμαζε μέσα στοῦ μαῦρου χαιμῶνα καί μᾶς ἔλεγε πὼς ὅα τὸ κόψει ἀπ' τὴ μάνα του, νὰ τὸ φέρει στοῦ σπίτι μας».

Θὰ στεκόμουν ἐπίσης ἰδιαίτερα στῆ «Χειρουργικὴ ἐπέμβαση» μὲ τὸν «ἅγιο πόνο» πού «έτοιμάζεται νὰ τρυπώσει καί στῆ δική μου καρδιά, νὰ δῶ τί μούτρα θὰ κάνει ἡ ἀφεντιά μου» καί τὴν «ἅγια τρέλα» πού ἀποτελέσει «τὸ ἀδικημένο πρόσωπο τῆς ζωῆς μου» ἀπέναντι στῆν «παλιὰ φρονιμάδα μου πού ἦταν ἀρρώστικα». Τὸ διήγημα αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἔχει μερικὰ εὐρήματα καί μιὰ ἐκφραση καθαρὰ λυρικὴ καί ποιητικὴ.

Ἄλλὰ ὁ κ. Γερᾶνης μᾶς προειδοποιεῖ προλογικὰ στοῦ βιβλίου του ὅτι δὲν θέλει μὲ κανένα τρόπο νὰ ξεχάσει τὸν ποιητὴ. Ἐν πολλὰ ἀπὸ τὰ διήγηματα πού προαναφέραμε ἀποτελοῦν ἀνάπτυξη ποιητικῶν διαλογισμῶν μὲ διάθεση μιᾶς πῶ ἀνοιχτῆς ἐπικεινωσίας μὲ τὸν ἀναγνώστη, τὰ «τέσσερα ποιητικὰ ἀφηγήματα» τοῦ βιβλίου του ἀποτελοῦν «λυρικοαφηγηματικὰ κείμενα» κατὰ τὸν χαρακτηρισμό τοῦ ἴδιου, δηλαδὴ σκέτες σύντομες ψυχογραφίες χωρὶς πλοκή καί ὑπόθεση, ἀλλὰ μὲ οὐσιαστικὴ λυρικὴ σύσταση καί διηγηματικὴ ὕψη πού ξεκινοῦν ἀπὸ διάφορα ἀνέκδοτα ποιητικὰ σχεδιάσματα του. Ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ διήγηματα τοῦ βιβλίου θὰ ξεχωρίζαμε ἰδιαίτερα τὸ ἔξοχο. «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ καφενείου» καί τὸ «Ἐργοτάξιο πού λέγεται ἐπανάσταση».

Καί στὰ δύο αὐτὰ διήγηματα δὲν εἶναι ὁ ποιητῆς πού μιλά. Ὁ κ. Γερᾶνης ἀφήνει κατὰ μέρος τὴν ἰδεολογία του καί προσπαθεῖ (καί τὸ σπουδαιότερο πετυχαίνει) νὰ εἰσχωρήσει καί νὰ πιᾶσει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ ὁ διηγηματογράφος κ. Γερᾶνης ἐπιδιώκει νὰ πᾶει «πῶ μέσα ἀπὸ τὴν ἄσπρη μπλούζα» τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου τοῦ καφενείου καί κακίζει μάλιστα τὸν ἐαυτὸ του πού τόσα χρόνια δὲν τὸ ἐπιχείρησε «σουλτασάρωντας στὶς ἐπιφάνειες». Θέλει τώρα νὰ ἐξερευνήσει «ἐρημονήσια ἀνθρώπινα» καί τὸ πετυχαίνει μὲ μέσα λιτά, μὲ μιὰ λυρικὴ καθαρὰ

ἀνθρώπινη καί γιὰ τοῦτο τόσο διεισδυτικὴ γλώσσα. Στὸ ἴδιο κλίμα κινεῖται καί τὸ «Ἐργοτάξιο». Κ' ἐδῶ ὁ ἥρωας τοῦ διηγήματος «μέσα στοῦ ἐργοτάξιο τῆς ἐπανάστασης» γύρευε «νὰ πάρει πόστο πού δὲν τὸ σήκωναν οἱ πλάτες του». Εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού συλλογίζεται ἐλεύθερα, πού ἔχει ἐρωτηματικά, πού διαθέτει καθαρὴ συνείδηση καί γιὰ τοῦτο δὲν ὑποτάσσεται εὐκολὰ στῆ γραμμὴ πού χαράζουν «οἱ σύντροφοι» τοῦ ἐργοτάξιου. Τότε ὁ συγγραφέας θὰ καταλάβει «τὶ δύσκολη δουλειὰ εἶναι νὰ φτιάξεις μιὰ συνείδηση» καί νὰ τὴν ὑποτάξεις στῆ σκοπιμότητα, σὲ κάποιο ἔστω καί μακρόπνοο σχέδιο, περιφρονώντας τὴν ἀνθρώπινη φύση στῆν ἀτομικότητά της καί στῆν ἐλεύθερη ἰδιοσυστασία της.

Τὰ διήγηματα τοῦ κ. Γερᾶνης τὸν μεγαλύτερο μέρος τους ἔχουν ποιότητα (παραβλέποντας ἐδῶ κ' ἐκεῖ μιὰ τάση πρὸς τὴ βιωμολογία, πού τίποτα δὲν προσθέτει ἀλλὰ μᾶλλον ἀφαίρει), πολλές φορές μᾶς προβληματίζουν καί πολὺ συχνὰ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ γόνιμους διαλογισμούς.

Λούλας Ἰερωνυμίδη : «Κι αὐτὸς ἀπὸ τῆ φυλῆ τῶν ἀνθρώπων».

Τὸ καινούργιο μυθιστόρημα τῆς κ. Λούλας Ἰερωνυμίδη «Κι αὐτὸς ἀπὸ τῆ φυλῆ τῶν ἀνθρώπων» (στὶς ἐκδόσεις «Ἰ. Σιδέρης») ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὴν καλύτερη λογοτεχνικὴ σύνθεσι τῆς. Εἶναι βιβλίο ὀρμότητος καί πείρας ζωῆς. Καί εἶναι ἀκόμα μυθιστόρημα σωστὸ μὲ πρόσωπα ἀδρὰ στημένα, μὲ σύγκρουση, μὲ δράση καί δυνατὴ ψυχολογία.

Αὐτὸς ὁ Ἄναργυρος τοῦ μυθιστορημάτος εἶναι ἕνας γνήσιος ἀνθρώπινος τύπος πού βασανίζεται μιὰ δλόκληρη ζωὴ νὰ βρεῖ τὸ δρόμο του, ἄλλοτε ξεπερνώντας τὸν ἐαυτὸ του καί τὶς ἀδυναμίες του, τὶς ἱκανότητές του, τὸ πιστεῖο του καί ἄλλοτε ξαναβρίσκοντας τὰ ὄριά του. Δὲ θὰ συμφωνήσουμε καθόλου μὲ τὴν κ. Ἰερωνυμίδη σ' αὐτὸ πού γράφει προεισαγωγικὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς γεμάτος φοβίες, «δειλὸς, ἄτομος, κυκλοθυμικός», πού «παραιναιεῖ μὲς στῆ ζοφερὴ μοναστικότητά του», θὰ πρέπει νὰ λογαριάζεται «σὰν ἕνας ἀκραῖος τύπος, μιὰ ἀσυνήθιστη παρουσία».

Υπάρχουν πολλοὶ τέτοιοι τύποι ἀνάμεσά μας, διαταχτικοί, ἀναποφάσιμοι, ἀδύναμοι καί ἀδύνατοι καί πολλές φορές ἀνίκανοι, μὲ διαμορφωμένες πεποιθήσεις, πού θέλουν ὅμως νὰ σπάσουν τὸν κλοιὸ μᾶς ἀποτυχημένης ζωῆς, νὰ ξεπεράσουν τὰ ὄριά τους καί νὰ ζήσουν καλύτερα, ἀνετότερα, ἀνθρωπινότερα. Τέτοιοι εἶναι καί ὁ Ἀργύρης. Κι ἄς μὴν ἔχει καμιὰ ἀμφιβολία ἡ κ. Ἰερωνυμίδη πού τὸν ἔπλασε μὲ ἀδρὲς γραμμὲς καί ἀληθοφάνεια καί τὸν ἔστησε ὀλοζώντανο μπροστὰ μας ὅτι εἶναι «κι αὐτὸς ἀπὸ τῆ φυλῆ τῶν ἀνθρώπων», ὅτι εἶναι κι αὐτὸς πολὺ ἀνθρώπινος, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὸ φαντάζεται καί τὸ ὑποτεύεται, ἕνας ἄνθρωπος κι αὐτὸς πού ἀφοῦ διέγραψε τὸν κύκλο του ἀνάμεσα στὸ ναι καί στὸ ὄχι, ἀνάμεσα στῆν ἄνοδο καί τὴν πτώση, ἀνάμεσα στὸ ψέμα καί τὴν ἀλήθεια, ἀποφάσισε νὰ πῆ τὸ ἔχι τὸν στοῦς «ἐπικινδύνους πειραματισμούς» του, ἀναλογιζόμενος ὅτι «ἐκείνη ἡ διαδρομὴ πού ἔκανε στὰ ἔξανα (καί τὶς δραματικὲς περιπέτειές του στῆν Ἄμερικὴ πού δὲν μπορούσε νὰ

τοῦ ταιριάσει, μᾶς τις περιγράφει ἡ κ. Ἱερωνυμίδη με λιτότητα καὶ περιγραφικὴ χάρις) κούραση καὶ ὀδυνηρὴ ἀπογοήτευση μόνο τοῦ «φερανν», γι' αὐτὸ καὶ θ' ἀποφασίσει τελικὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴ βάση του, ἐκεῖ στὴν ταπεινὴ ἐκκλησοῦλα τῶν Ἁγίων Ἀναγύρων ὡς ψάλλτης, ὅπου θὰ συναντήσει τὴν ταπεινὴ ἐκκλησίαρισα πού τῃ βοήθηε τώρα ἀπολύ συμπαθητικῆ, ὑποταγμένη ἀδιαμαρτύρητα στὴν ταπεινοφροσύνη της», καὶ θὰ συλλογιστεῖ ὅτι ἴσως αὐτὴ καὶ μόνο νὰ ἦταν τὸ ταῖρι του.

Ἀκόμα μᾶς κερδίζει ὁ ἀνθρώπινος αὐτὸς τύπος τῆς κ. Ἱερωνυμίδη καὶ διότι δὲν εἶναι μονοκόμματος στὴν ἀπλοϊκότητά του ἀφοῦ ἀκόλαξε ἕνας ἀναβρασμὸς μέσα του γιὰ τὸν πόλεμον καὶ πῆγε νὰ πολεμήσει χωρὶς νὰ τὸ θέλει καὶ πολέμησε παρὰ τὴν πεποιθήσει του, γι' αὐτὸ καὶ ὑπῆρξαν στιγμὲς πού ἔκλαψε «πάνω σ' ἔτοιμοθάνατο ἐχθρό».

Τὸ βιβλίον αὐτὸ τῆς κ. Ἱερωνυμίδη εἶναι καλογραμμμένο. Γλώσσα στραωτῆ, αὐθόρμητη, ζεστή. Ἄν κατόρθωνε μόνο νὰ τὴν ὑποτάξει σὲ ὁμοιόμορφους γραμματικούς τύπους, θὰ κέρδιζε ἀφάνταστα. Γιατὶ νὰ γράφει ἄλλοι «ὀργανώνονταν» καὶ ἄλλοι «ἐργαζόντουσαν»; Καὶ γιατί αὐτὸς ὁ δεῦτερος καταληκτικὸς τύπος, πού ἔχει πρὸ πολλοῦ ξεχαστεῖ τόσο στὸν προφορικὸ ὅσο καὶ στὸ γραπτὸ λόγο; Ἐπίσης ποτὲ δὲ λέμε: «φροντωμένα κεφάλια» (σελ. 38) ἀλλὰ «φουσκωμένα κεφάλια». Στὴ διπλοτυπία ἐπίσης πού πρέπει νὰ τὴν προσέξει ἡ κ. Ἱερωνυμίδη ἀνήκει καὶ τὸ «ἔχομε νὰ στριμώξουμε» τῆς σελ. 32.

Ἀλλὰ θὰ εἶχε νὰ ἐπισημάνει κανεὶς καὶ κάποιο ἄλλο ἄδυνατο σημεῖο στὸ γράψιμο τῆς κ. Ἱερωνυμίδη, τὴν ὑπερβολικὴ πολλὰ φορὰς παρενθετικὴ ἐπεξήγηση πού εἶναι καὶ ἀδικαιολόγητη καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν τέχνη τὸ στοιχεῖο τῆς ὑποβολῆς. Γράφει λ. χ. στὴ σελ. 124: «Στάθηκε στὴ μέση τῆς καμπίνας — οἱ καμπίνες στὰ ὑπερωκεάνεια εἶναι εὐρύχωρες — σιωπηλὸς, μὲ κρεμασμένα τὰ χέρια του σὲ τέλεια ἀκίνησις». Τί χρειάζεται ἡ ἐπεξήγηση γιὰ τὴν καμπίνες τῶν ὑπερωκεανέων; Εἶναι κάτι πού ὑπονοεῖται καὶ προεξοφλεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Τέτοιες παρενθετικὲς ἐπεξηγηματικὲς προτάσεις πού εἶναι περιττές, ὑπάρχουν πολλὲς στὸ βιβλίον. Αὐτὰ ἐπισημαίνονται γιὰ μιὰ καλύτερη γραφὴ ἐνὸς κατὰ πάντα καλοῦ μυθιστορήματος.

Εἰρήνης Γ. Παπαϊωάννου: «Ἡ τελευταία στροφή».

Ἡ κ. Εἰρήνη Παπαϊωάννου καλλιεργεῖ συστηματικὰ τὴν πεζογραφία, μὲ τὸ διήγημα, τὴ νουβέλλα, τὸ μυθιστόρημα. Ἡ «Τελευταία στροφή» τῆς (στὶς ἐκδόσεις «Δαδώνη») εἶναι τὸ δέκατο πεζογραφικὸ βιβλίον τῆς πού μᾶς παρουσιάζει. Ἔχομε συνεπῶς νὰ κάνουμε μὲ μιὰ πεζογράφου ὄρμη, μὲ κατασταλαγμένους πεποιθήσεις, μὲ πείρα ζωῆς καὶ μὲ συγκεκριμένους στόχους.

Ἡ «Τελευταία στροφή» τῆς κ. Εἰρ. Παπαϊωάννου εἶναι μιὰ νουβέλλα. Καὶ διαπιστώνουμε μὲ τοῦτο τὸ βιβλίον τῆς ὅτι ἡ συγγραφεὺς βρῖσκει στὴ νουβέλλα τὸ πεζογραφικὸ εἶδος πού περισσότερο τῆς ταιριάζει, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὰ τελευταῖα διηγήματά τῆς Ἄσυνδετα καὶ ἀντίτρο-

πα» περιεῖχαν ζωντανούς καὶ καλὰ οργανωμένους πίνακες ζωῆς, πετυχημένους στὴν ὅλη δομὴ τους, ἐνὸς τὸ ἀμέσως προηγούμενο βιβλίον τῆς «Ἡ ἐξόφληση» ἦταν καὶ πάλι μιὰ ψυχογραφικὴ νουβέλλα μὲ καλὰ καὶ ἀξιοποιήσιμα πεζογραφικὰ στοιχεῖα.

Ἡ κ. Παπαϊωάννου δὲν χαρακτηρίζει τὸ βιβλίον τῆς. Ἐμεῖς ὅμως ἀδίσταχτα τὸ χαρακτηρίζουμε νουβέλλα καὶ διότι ἡ ἔκτασή του εἶναι περιορισμένη, ἀλλὰ καὶ διότι ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ τρία πρόσωπα γύρω ἀπ' τὰ ὅποια δένονται οἱ ἔντονες ψυχολογικὲς καταστάσεις πού χαρακτηρίζουν διὰ τοῦλάχιστον ἀπ' τὰ τρία κύρια πρόσωπα τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ τὸ τρίτον εἶναι ἄπλος θεατῆς καὶ ἀφηγητῆς τῶν διαδραματιζομένων.

Μὲ τὸ ψυχογράφημα πιστεύουμε ὅτι ἡ κ. Εἰρ. Παπαϊωάννου βρῖσκεται στὸ στοιχεῖο τῆς. Ἴσως δὲν ἀγαπᾷ τοὺς πολυπρόσωπους πίνακες. Προτιμᾷ καλύτερα νὰ μᾶς δώσει μιὰ ἀνθρώπινη περίπτωση σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς, κι αὐτὴν νὰ τῇ δεῖ ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ, πιὸ γνήσια, πιὸ σωστά. Ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν μελετήσει ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὰς τῆς, νὰ τὴν ἀνατάμει σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τῆς, νὰ τὴν ἀναλύσει στοὺς ἀρμούς τῆς, νὰ τῇ φωτίσει ἔντονα γιὰ νὰ συλλάβει καὶ τὶς πιὸ λεπτὲς φωτοσκιάσεις τῆς, ὅστις ὥστε νὰ μὴν ἀφήσει κανένα σημεῖο τῆς ἀνεξιχνίαστο καὶ ἀδευκρίνητο. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἐπιχειρεῖ καμιά σχολαστικὴ ἀνατομία τῶν ἠρώων τῆς. Ἀπλῶς πετυχαίνει νὰ μᾶς δώσει ἕνα πειστικὸ πορτραῖτό τους, μὲ πολλὲς διαφάνειες, μὲ πρισματικότητα, μὲ ἐσωτερικότητα, μὲ πολλὰς ἀποχρώσεις, ὅπως εἶναι πάντα ἡ ψυχικὴ σφαῖρα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση μιᾶς ἀπ' τὴς διὰ βασιλικὲς γυναῖκες τῆς νουβέλλας, πού ἔχει ἀφαιρεθῆ ἄσυνετα στὴν ἐκρηκτικὴ ἐρωτικὴ ἰδιοσυγκρασία τῆς καὶ στὶς ἀχαλίνωτες παρορμήσεις τῆς, καὶ πού μὲ τὴν ὅλη στάση τῆς θὰ ὀδηγήσει τελικὰ τὴν κόρη τῆς νὰ τῇ σκοτώσει. Αὐτὲς οἱ ἐξωτερικὲς πράξεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς κατορθώνει ἡ συγγραφεὺς νὰ μᾶς δείξει ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα βαθύτατων ἐσωτερικῶν διεργασιῶν, τραυματικῶν καταστάσεων, ἐσωτερικῆς πάλης καὶ ἀνεξέλεγκτων ἀντιδράσεων καὶ ὄχι ἀπλὰ ἐξωτερικὰ ξεσπάσματα ἐνὸς ἀτίθασου χαρακτήρα.

Μὲ λόγο ἴσιο, εὐθύβολο, κρουστό, σὲ μιὰ γλώσσα καλοδουλεμένη, σωστὴ (πού θὰ τὴν ἔλεγα ὑποδειγματικὴ μὲ τὴν ἐξάφραση τοῦ «Ἰούνη», πού θέλουμε νὰ πιστεύουμε ὅτι τῆς ἔφευγε), ἀφοῦ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ὑποταγμένη στὸ σημερινὸ γλωσσικὸ μας αἰσθητήριον καὶ μ' ἕνα ὕφος πυκνὸ, χωρὶς χάσματα καὶ ἀνισότητες, ἡ κ. Εἰρ. Παπαϊωάννου μᾶς δίνει τελικὰ ἕνα καλὰ ὀργανωμένον πίνακα ζωῆς, περιορισμένης ἔστω ἐμβέλειας, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε πίνακα ζωῆς σωστὸ καὶ γνήσιον, πού προσελκύει ἀμέριστο τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ διαβάξεται μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θετικὰ δεδομένα πού προαναφέραμε χωρὶς καμιά διακοπή, ἴσαμε τὸ τέλος.

Ὅσο ὅμως κι ἂν ἡ κ. Παπαϊωάννου φαίνεται νὰ δείχνει μιὰ προτίμησιν πρὸς τὴ νουβέλλα, ἔμεῖς θὰ εὐχόμεστε νὰ στρέψει τὴν προσπάθειά τῆς καὶ πρὸς συνθετικότερους καὶ πιὸ πολυπρόσωπους πίνακες ζωῆς. Ἐκεῖ θὰ δοκιμαστοῦν καὶ θὰ ἀναδειχτοῦν περισσότερο οἱ ἀφηγηματικὲς ικανότητες, πού δὲν τῆς λείπουν καθὼς καὶ ἡ ικανότητά τῆς νὰ ἀναλύει

ψυχολογικά τὰ πρόσωπά της καὶ νὰ φτάνει, νὰ εἰσχωρεῖ καλύτερα ἕως τὰ κατὰβρα τῆς ψυχῆς τους.

Ε. Ν. ΜΟΣΧΟΣ

ΤΑ ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

Παναγιώτῃ Κανελλόπουλου : « Ἱστορία τοῦ Ἐυρωπαϊκοῦ Πνεύματος ». Μέρος τέταρτο. Ἄπο τὸν Πούσκιν ὡς τὸν Σούμπερτ. Τόμος Χ. — Ἐκδόσεις « Δ. Γαλλέλης ». 1984.

Ἀθανασίου Ι. Δεληκωστόπουλου : « Ὁρθοδοξία ». Ἡ σύγχρονη πρόκληση. — 1986.

Διονυσίου Α. Τροβᾶ : « Δίπτυχα ». Ποιήματα. — Ἐκδόσεις Ι. Γ. Βασιλείου. 1986.

Στέφανος Ροζάνης : « Ἡ Ταφή ». — Ἐκδόσεις Ἔρασμος». 1986.

Πρακτικὰ Πρώτης Συνάντησης γιὰ τὰ λαογραφικὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδας. Μύκονος 7-9 Σεπτεμβρίου 1984. Ἐπιμέλεια : Β. Κυριαζόπουλος καὶ Α. Χαριτωνίδου. — Ὁργανωτικὸς Φορέας τοῦ Συνεδρίου τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου. 1986.

Γιολάντα Πατερᾶκη : « Ἐνα παιδί κατακτᾶ τὴ νίκη ». Μυθιστόρημα γιὰ παιδιά. Εἰκονογράφηση - ἐπιμέλεια : Ἐλενα Πατερᾶκη. — « Δωρικὸς ». 1985.

Γιάννη Μουτάφη : « Ἡ κόκκινη γραμμὴ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη ». Σύντομη κριτικὴ ἀνάλυση ἑλλοκληροῦ τοῦ ἔργου του. — « Βιβλιοπωλεῖο τῶν Βιβλιοφίλων ». 1986.

Ἀλέκου Βασιλείου : « Δημοσθένης Γραμματόπουλος, ἓνας Ἕλληνας διανοούμενος καὶ ἐπιστήμονας στὴ Ρουμανία ». Μελέτη. — Ἐκδοση « Πνευματικὲς Σελίδες ». 1986.

Ἀλέξανδρος Μπάρας : « Προσεγγίσεις στὴ γαλλικὴ ποίηση ». — 1986.

Τάσου Βασιλαράκου : « Αἱματοσάλαγοι φθόγοι λευτερόργας ψυχῆς ». Δίστομο. 1986.

Νικολάου Μ. Τσάγκα : « Ὁ Πλούταρχος στὴ Γαλλία ». « Πρόθεση ». — 1986.

Νομαρχία Λέσβου. « Βιομηχανικὰ κτίρια στὴ

Λέσβο. 19ος καὶ ἀρχὲς 20οῦ αἰώνα. Ἐλαστροβεία καὶ σαπυνοποιεῖα ». — 1986.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Γιὰ τὰ ἐνενηντὰ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κώστα Καρυωτάκη ἔγινε στὴν Πρέβεζα Συμπόσιο (12, 13 καὶ 14 Σεπτ.) μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δήμου καὶ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Φιλολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τῆς « Ἐνώσεως Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Πρέβεζας ». Στὰ πλαίσια τοῦ Συμποσίου λειτουργήσε ἕκθεση ντοκουμέντων γύρω ἀπὸ τὸν Καρυωτάκη καὶ ἔγιναν τὰ ἀποκαλυπτήρια ἀναμνηστικῆς μαρμάρινης στήλης.

Τὸ μετάλλιο Σουμάν

Στὸν τ. Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας κ. Κωνστ. Καραμανλῆ ἀπονεμήθηκε τὸ μετάλλιο Ρ. Σουμάν γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ του πολιτικὴ καὶ τὴν προσφορὰ του στὴν ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ Κ' ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἄπο τὶς 11 Σεπτ., ἡμέρα θανάτου τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, σὲ ὅλες τὶς ἑφημερίδες, ἀθηναϊκὲς καὶ ἐπαρχιακὲς, ἄρθρα, ἀναμνησεῖς, βιογραφικὰ σημεῖωματα κ. ἄ. γιὰ τὴν πολιτικὴ του δράση καὶ τὸ πνευματικὸ του ἔργο.

Ω.

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

20 Σεπτεμβρίου

κ. Δ η μ. Ο ι κ. Τ σ. Πολὺς ὁ πατριωτικὸς ἐνθουσιασμὸς στὸ ἀφήγημά σας, λίγος ἔτιμος ἢ τέχνη. Καὶ τὸ θέμα εἶναι τόσο μεγάλο ὥστε δὲν σηκώνει ἐπιεικεία. — κ. Σ τ. Δ. Κ. Θὰ δημοσιευθεῖ στὸ τεῦχος τῆς 1ης Νοεμβρίου. — Ἄπο ἔλλειψη χώρου, οἱ ὑπόλοιπες ἀπαντήσεις στὸ ἐρχόμενο τεῦχος.

Η « ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ »

<p>Σὲ ὅλα τὰ βιβλιοπωλεῖα</p> <p>ΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΗ</p> <p>« ΑΔΕΙΑ ΟΦΘΑΛΜΟΦΟΡΙΑΣ »</p> <p>Κ α τ ἄ θ ε σ η</p> <p>« Ἴκαρος »</p>	<p>Καθηγητοῦ</p> <p>ΔΗΜ. ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑ</p> <p>ΙΣΤΟΡΙΑ</p> <p>ΤΗΣ</p> <p>ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ</p> <p>3. ΤΟΜΟΙ. 1300 ΣΕΛΙΔΕΣ</p> <p>Ἐκδίδεται προσεχῶς</p>
---	--

η ΕΜΠΟΡΙΚΗ
ΤΡΑΠΕΖΑ
παισιάχου
μετέχει ορίζοντας

η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Τώρα ανανεωμένη
με νέο πρόσωπο σ' όλη την Ελλάδα,
η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
συμβάλλει δυναμικά στην οικονομική,
κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου.

ΧΑΡΕΙΤΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΜΑΣ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ

Ταξιδεψτε φετος στην Ελλαδα

Ελληνικος Οργανισμος Τουρισμου

Αμερικης 2 Αθηνα τηλ.3223111

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ, Α. Ε.
ΣΟΛΩΝΟΣ 60
ΑΘΗΝΑΙ 135
Τηλ. 36.15.077

«HESTIA» BOOKSTORE
I. D. COLLAROS & Co. Corp.
60 SOLONOS STR.
ATHENS 135 - GREECE
Tel. 36.15.077

*Ἐπιλογή καὶ παρουσίαση σὲ μιὰ θεματικὴ ταξινόμηση τῶν βιβλίων τοῦ
δεκαπενθημέρου ποὺ εἰσέρχονται στὸ Βιβλιοπωλεῖο*

Ἑλληνικὴ καὶ Ξένη Δογοτεχνία - Δοκίμιο

- ΑΓΑΘΑ CHRISTIE. Ὁ φόνος τοῦ Ρότζερ Ἄκροῦντ. Μετ.
Βασίλης Βασικεχαγιόγλου. «Ἄγρα». 80, σ. 365. Δρχ. 800
- ΓΙΟΕΝΠΟΛΒΙ ΜΑΡΤΤΙ. Ὅλα μὲ ἔκπτωση. (Μυθιστόρημα).
Μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ. «Κέδρος». 80, σ. 174. » 500
- ΓΚΙΜΠΡΑΝ ΧΑΛΙΛ. Πεζοτράγουδα. Μετ. Ἄγγελος Γράφας.
«Μπουκουμάνης». 80, σ. 80. » 250
- ΓΚΡΗΝ ΓΚΡΑΧΑΜ. Ἐνα ὄπλο γιὰ πούλημα. Μετ. Ἑλένης Μαύ-
ρου. «Νεφέλη». 80, σ. 354. » 600
- ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ Ι. — 2 ὥρα πλὴν δύο. (Μυθιστόρημα).
«Φιλιππότης». 80, σ. 230. » 700
- ΚΑΣΟΛΑΣ ΜΗΤΣΟΣ. Τὸ σάπιο νερό. (Μυθιστόρημα). «Κέδρος».
80, σ. 259. » 800
- ΚΟΝΤΟΜΕΡΚΟΥ ΒΑΝΑ. Ἄνάμεσα σὲ δυὸ πατρίδες. (Μυθιστό-
ρημα). «Δωδώνη». 80, σ. 171. » 500
- ΛΙΟΣΑ ΜΑΡΙΟ ΒΑΡΓΚΑΣ. Ἡ θεία Χούλια καὶ ὁ Γραφιάς. Μετ.
Τασία Χατζή. «Ὀδυσσέας». 80, σ. 407. » 600
- LE CLÉZIO J. M. G. Ὁ γυρευτὴς τοῦ χρυσοῦ. Μετ. Λήδας Παλ-
λαντίου. «Χατζηνικολῆ». 80, σ. 331. » 900
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Γ. Μ. Προσεγγίσεις στὴν ἑλληνικὴ πεζογραφία.
(Ὁ ἀστικός χώρος). «Καστανιώτης». 80, σ. 225. » 600
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. Δ. Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση. (Δοκίμια).
«Δόμος». 80μ σ. 411. » 1.000
- McCULLOUGH COLLEEN. Ἀταίριαστο πάθος. Μετ. Ἄλινα
Πασχαλίδου. «Νέα Σύνορα». 80, σ. 297. » 600

ΡΑΣΟΥΛΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. Ὁ μεγάλος αἵρετικός : Θεόφιλος Καϊ- ρης. (Ρόκ μυθιστόρημα - εὐαγγέλιο). 8ο, σ. 324.	» 700
ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ. Κραυγές. (Διηγήματα). 8ο, σ. 147.	» 500
ΡΙΤΣΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ. Λιγοστεύουν οἱ ἐρωτήσεις. (Μυθιστόρημα). «Κέδρος». 8ο, σ. 101.	» 400
ΤΣΑΝΤΛΕΡ ΡΕΪΜΟΝΤ. Ὁ μεγάλος ἀποχαιρετισμός. Μετ. Βικτώρια Τράπαλη. «Ἐξάντας». 8ο, σ. 389.	» 800
ΧΑΛΑΧΑΝ ΓΟΥΪΛΙΑΜ. Ἀναζητώντας τὸν Ἰωσήφ Ταλύ. Μετ. Ἰζαμπέλλα Σασλόγλου. «Γράμματα». 8ο, σ. 239.	» 600
ΧΑΡΗΣ ΠΕΤΡΟΣ. Σαράντα χρόνια κριτικῆς Ἑλληνικοῦ Πεζοῦ Λόγου. Τόμος Β. 1950. — 1956 (ἀ' ἡμίτομος). 8ο, σ. 405.	» 800

Θέατρο - Κινηματογράφος

ΚΑΡΡΑΣ ΣΤΡΑΤΗΣ. Θέατρο. Τόμος Α'. «Δωδώνη». 8ο, σ. 242.	» 1.000
ΓΚΟΝΤΑΡ ΖΑΝ-ΔΥΚ. Ὁ τρελὸς Πιερρό. Μετ. Μαριάννα Κού- ταλου. «Αἰγόκερος». 8ο, σ. 128.	» 250
ΣΕΜΟΛΟΥΕΪ ΖΕΑΝ. Κάρλ Θ. Ντράγιερ. Μετ. Χρυσάνθη Παπαλά. «Αἰγόκερος». 8ο, σ. 96.	» 200
ΧΑΣΑΠΟΓΛΟΥ ΓΙΩΡΓΗΣ. Οἱ Κουραμπιέδες. «Μπογιάτης». 8ο, σ. 110.	» 400

Θρησκευτικά

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Νέων Χωρῶν. «Κυριακίδης». 8ο, σ. 102. Θεσσαλονίκη.	» 380
ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΕΣΤΗΣ. Πάθη καὶ ἀρετὲς στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. «Δόμος». 8ο, σ. 247.	» 500
ΜΑΛΤΕΖΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. Γένεση καὶ πηγὲς τοῦ Ὄρου τῆς Χαλ- κηδόνας. (Συμβολὴ στὴν ιστορικοδογματικὴ διερεύνηση τοῦ ὄρου τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου). «Πουρναρᾶς». 8ο, σ. 258. Θεσσαλονίκη.	» 700

Ἱστορία - Λαογραφία - Ταξίδια

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ε. Σκόρπια ἀπὸ τὴν Ἀντίσταση. «Καπόπουλος». 8ο, σ. 110.	» 300
ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. Κ. Παπαρρηγόπουλος. (Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - Τὸ ἔργο του). «Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς». 8ο, σ. 524.	» 1.200
ΚΑΤΣΑΠΑΡΑ-ΦΑΝΟΥΡΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ. Μικρὸ Χρονικὸ γιὰ μὴ χώρα πηλοῦ. «Ἐστία». 8ο, σ. 87.	» 400

ΒΙΒΛΙΑ
ΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

Ιστορία - Λαογραφία - Ταξίδια

- ...ΚΟΣ. Τουρκία, ὁ ἀδίσταχτος προβοκάτορας τῶν
... 80, σ. 304. » 750
- ...ΚΟΣ. Ὀλυμπος. «Πιτσιλός». 80, σ. 174 + Χάρτης. » 1.000
- ΠΑΥΛΟΣ ΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. Στέφος Θάνος. Ἄγῶνες στὴ
Θεσσαλία καὶ Εὐρυτανία. 80, σ. 152. » 400
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β. Ἑλληνικὴ Πολιτικὴ καὶ Κοινωνικὴ
Ἱστορία 1821-1940. (Ἐπισκόπηση). «Παρατηρητής». 80, σ.
480. Θεσσαλονίκη. » 950
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ ΑΛΕΞΗΣ. Μελέτες Βυζαντινῆς Ἱστορίας 11ου-13ου
αἰώνα. «Καρδαμίτσα». 80, σ. 220. » 650
- ΣΟΦΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ Μ. Τὰ Λαογραφικὰ τῆς Κάσου. Τόμος Α'.
Τὰ Γεωγραφικά. 80, σ. 224. » 600
- ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΞΕΝΟΦΩΝ. Ἡ Ἑλλάδα στὴ Μικρὰ Ἀσία. (Ἱστο-
ρικὴ ἐπισκόπηση). 80, σ. 432. (Φωτοανατύπωση). » 1.200
- ΣΩΧΟΣ ΑΝΤΩΝ. Ἡ λαϊκὴ τέχνη στὴν Τήνο. «Φιλιππότης». 80,
σ. 80. » 300
- SPENCER TERENCE. Fair Greece sad Relic. Literary Philhelle-
nism from Shakespeare to Byron. «Harvey». 80, σ. XI + 312. » 1.700
- ΤΡΑΓΕΛΛΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. Περasmένα ἀλλὰ ὄχι ξεχασμένα.
Παλιὰ ἐπαγγέλματα τῆς Καλλονῆς Λέσβου. 80, σ. 268. » 500

Παιδαγωγικὴ - Ψυχολογία - Φιλοσοφία

- ΑΞΕΛΟΣ ΚΩΣΤΑΣ. Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἡ Φιλοσοφία. Μετ. Δημ.
Δημητριάδης. «Ἐξάντας». 80, σ. 352. Δεμένο. » 1.000
- ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Χ. Στοιχεῖα Πειραματικῆς
Παιδαγωγικῆς. 80, σ. 101. » 300
- ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ ΣΠΥΡΟΣ. Παιδεία καὶ ζωή. «Γρηγόρης». 80, σ. 212. » 500
- ΤΡΟΥΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. Ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ στὸ
Νηπιαγωγεῖο καὶ στὸ δημοτικὸ σχολεῖο. «Δίπτυχο». 80,
σ. 184. » 500